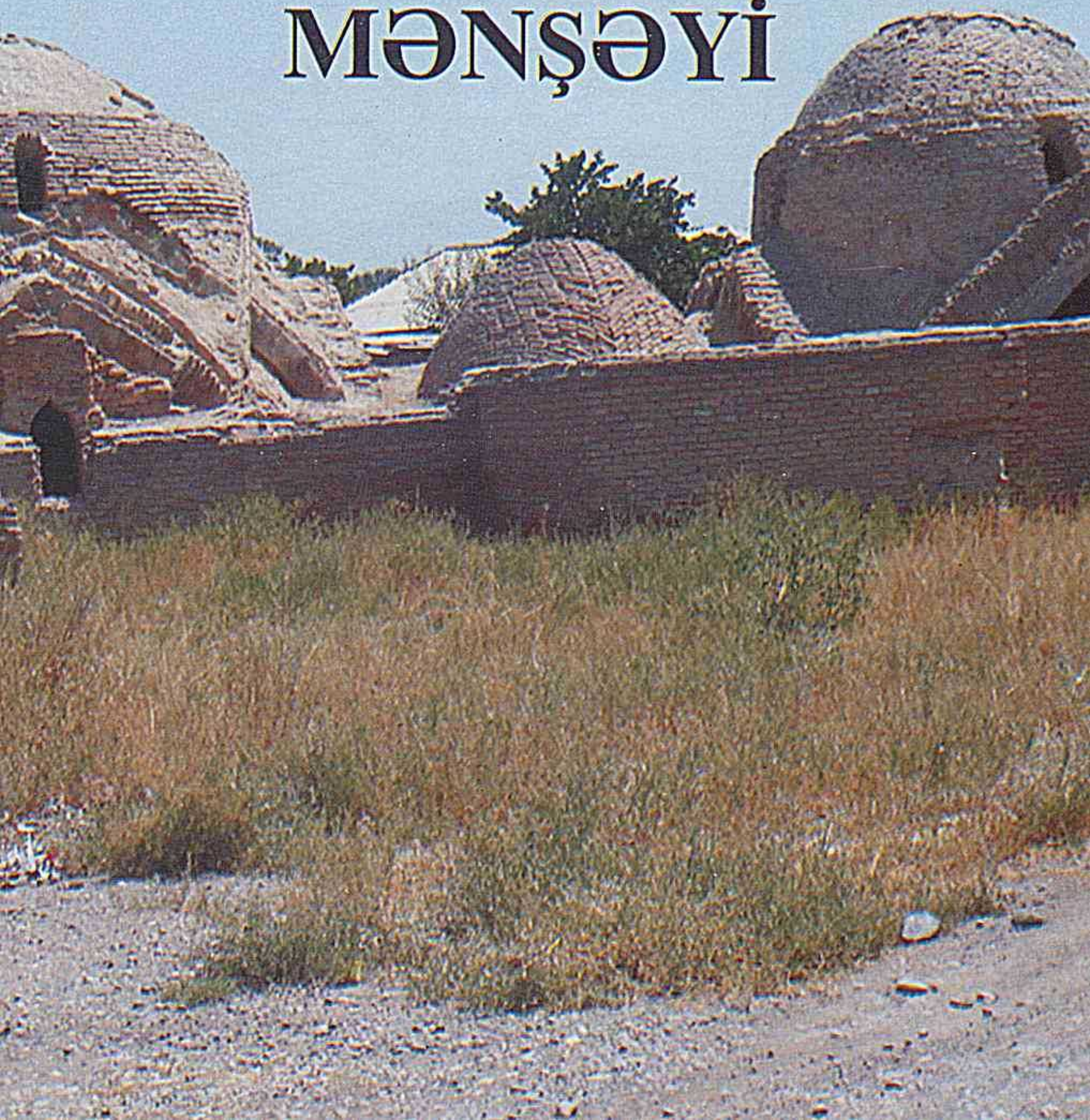

FİRUDİN RZAYEV

QƏDİM ŞƏRUR
OYKONİMLƏRİNİN
MƏNŞƏYİ

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ
İNCƏSƏNƏT, DİL VƏ ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

FİRUDİN RZAYEV

**QƏDİM ŞƏRUR OYKONİMLƏRİNİN
MƏNŞƏYİ**

Kitabın nəşrində maliyyə yardımına görə
milli təəssübkeş **Məhəmməd Əli oğlu Vəliyevə** dərin
minnətdarlığımızı bildiririk.

*Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət
Heyətinin qərarı (06 noyabr 2006-cı il, protokol № 14/2)
ilə çapa təqdim edilmişdir*

ELMİ MƏSLƏHƏTÇİ VƏ ÖN SÖZ MÜƏLLİFİ:

Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl Hacıyev

ELMİ REDAKTOR:

Filologiya elmləri doktoru, professor **Adil Babayev**.

REDAKTORLAR:

Filologiya elmləri doktoru **Ə.A.Quliyev**.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi işçisi **R.Babayev**.

RƏYÇİLƏR:

Tarix elmləri doktoru **Hacı Qədir Qədirzadə**

Tarix elmləri doktoru **Vəli Baxşəliyev**

Kitabda qədim Naxçıvanın Şərur bölgəsi oykonimlərinin mənşəyi araşdırılmış, onları yaradan əski türk tayfalarının tarixdəki yeri və bu tayfa adlarının daşdığı mənalara yeni elmi konsepsiyadan nəzər salınmışdır. Bununla bərabər əski türk tayfalarının yayılma arealı və areal türk onomastik vahidləri və toponimləri ilə Şərur oykonimlərinin müqayisələri aparılmış, oykonimlərdəki əski türk leksik vahidlərinin müqayisəli təhlilləri verilmişdir.

Kitab geniş oxucu kütləsi, tələbələr elmi tədqiqatla məşğul olan aspirant və dissertantlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4702000000 – 17

N – 098 – 2006

QRIII NƏŞR

ŞƏRUR OYKONİMLƏRİNİN TƏDQIQINƏ HƏSR OLUNMUŞ QİYMƏTLİ ƏSƏR (Ön söz əvəzi)

Bəşəriyyət tarixində özünün xüsusi çəkisi və yeri olan qədim türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin yaratdığı minillərin maddi-mədəniyyət nümunələri, onların tarixi, dövlətçilik ənənələri, yazısı və dili son 300 ildə siyasət «maşınının» ciddi səyi ilə tamamilən dağıdılmış, mədəni varidatımız, təşəkkülümüzün iştirakçıları olan türk tayfaları qeyri-millətlərə yamanmışdır. Böyük təəssüflə qeyd etməliyik ki, qədim türk tayfalarının maddi- mədəniyyət nümunələri, dünya müzeylərini bəzəyən antik əşyalar hələ də beynəlxalq ictimaiyyətə fars, rus, erməni, gürcü mədəniyyətinin inciləri kimi təqdim edilməkdədir. Uzun illər əsarətdə qalmağımız bunlara əngəl olmağa imkan verməmiş, Çar Rusiyası və Sovetlər birliyi dövründə Şimali Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Muğan və s. bölgələrimizin yer adları dəyişdirilmiş, arxeoloji abidələri talan edilmiş, dünya tarixşünaslığı uydurma İran, Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan «qədim sənətkarlıq nümunələri» ilə zənginləşdirilmişdir.

1880-1940-cı illər arasında Cənubi Azərbaycan ərazisində də bu talanmalar Q. Marqon, E. F. Şmidt, A. Steyn, T. Berten-Braun, E. O. Neqaxban, Əli Hakimi, R. Dayson, R. D. Barnet və b. yüzlərlə ingilis, fransız, fars arxeoloqları tərəfindən davam etdirilmiş, nəticədə e. ə. III minilliyə aid Göy təpə, Həsənlü, Yanıq təpə, Kalarar kimi minlərlə nekropol dağıdılmış, dünya müzeylərinə fars tarixinin və mədəniyyətinin inciləri kimi təqdim olunmuşdur. Elə bu dövrlərin Marlik, Mitən-Matian çarlıqlarının adı tamamilə farslara ünvanlanmış, nəticədə 50 milyonluq Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyətinin izləri zorla bu xalqın adından qoparılmışdır. Halbuki adları çəkilən bütün yer adlarının yaradıcıları qədim kas, sak, subi, kimmer, maq, bus, şirak, kol, peçeneq, oğuz və s. türk tayfaları olmuş və digər adlar da Azərbaycan dilinin söz ehtiyatları hesabına formalaşmışdır.

Azərbaycan xalqı müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ümum-milli liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı və ölkədə yaranmış ümumi sabitlik, eləcə də onun apardığı uğurlu siyasətin məntiqi nəticəsi olan dünya dövlətləri arasında tutduğumuz layiqli mövqe, tariximizə, dilimizə və mədəniyyətimizə istiqamətlənmiş soyqırımın qarşısını almağa münbit şərait yaratmışdır. Bu gün Azərbaycan elmində tariximizə və dilimizə milli konsepsiyadan yanaşma günümüzün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Məhz bu istiqamətdə AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini, filologiya elmləri namizədi Firudin Rzayevin nəşrə təqdim etdiyi bu kitab böyük zəhmətin nəticəsi olaraq yer adlarımızda tariximizin və etnik mənşəyimizin araşdırılması istiqamətində layiqli tədqiqat əsəridir. Mənbələrə qərəzsiz baxış, antik və son dövr tarixşünaslığın müqayisəli təhlillərindən əldə olunan yeni elmi nəticələr hər bir fakta və obyektə yeni konsepsiyadan yanaşma, ümumtürk mədəniyyəti, mifi, dili və tarixi yönündən izahların dünya mifi və mədəniyyəti ilə müqayisəsi müəllifin əhatəli, zəngin biliyə malik olmasından və tədqiqatçı peşəkarlığından irəli gəlmişdir.

Müəllif tarixi təşəkkülümüzdə iştirakı olan qədim türk tayfalarının e.ə. III-I minilliklərdəki mənbə məlumatlarını təhlil edərək Naxçıvan diyarının qədim Şərur mahalındakı bütün məntəqə adlarını sistemli tədqiq etmiş, son minilliklər və əsrlərə qədər burada baş verən tarixi prosesləri aydınlaşdırmışdır. Yer adlarında baş vermiş təhriflər və bu adların yenidən bərpası ilə ən qədim türk tayfaları - kas, subi, manq, arizant, bus, oğuz, hun, şirak və bu türk tayfalarının qolundan ayrılan əlliyə yaxın digər türklərin yer adlarının yaranmasında iştirakının elmi dəlillərlə təsdiqi bu gün mənfur erməni iddialarına da tutarlı cavabdır.

Günümüz üçün son dərəcə aktual və vacib olan bu kitabda Şərur bölgəsində 1590-cı ildən başlanmış və bu günə qədər fəaliyyət göstərmiş məntəqə adları bütövlükdə tədqiqata cəlb olunmuş, onların üzərində tarixi təhlillər aparılmış, dilimizin təkamül

prosesinə diqqət yetirilərək adlar ümumtürk kontekstindən izah edilmişdir.

F.Rzayev təkcə dil baxımından deyil, Sibirdən Cənubi Azərbaycana qədər türk xalqlarının yer adlarındakı qədimdən bu günədək tarixinə və coğrafiyasına da nəzər salmışdır. Kitabda araşdırmalar və müqayisəli təhlillər nəticəsində əldə olunan yeni elmi fikirlər müəllifin tarix elminə, əski dil müqayisələrinə qərəzsiz, təhrifsiz yanaşma üsuludur.

Əsərdə tarixşünaslığın «birmənalı» qəbul etdiyi sak türk tayfalarının e.ə. VII əsrdən mövcudluğu məsələsi yenidən arxeoloji qazıntıların elmi nəticələri, ümumtürk dilləri kontekstindən müqayisəli təhlillər və toponimik adlar əsasında tədqiq edilmiş, onların e.ə. II minillikdən ərazilərimizdə avtohton-yerli sakinlər olması müəllif tərəfindən ilk dəfə tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilmişdir.

Eyni fikri oğuz və hun türkləri haqqında da söyləmək olar. Oğuz kağandan tutmuş onun oğlanlarının və digər varislərinin hakimiyyətləri tarixi hesablanmış F.Rəşidəddin və Əbül Qazi «Oğuznamə»ləri diqqətlə təhlil olunmuş, «Oğuznamə»nin Uyğur variantı nəzərdən keçirilərək VII-XII əsrə aid oğuzlar haqqındakı məlumatlar tarixi müqayisəli təhlillərlə araşdırılmışdır. Bundan başqa Makedoniyalı İsgəndərin dövründə Azərbaycandakı hunlarla bağlı yer adlarına da (e.ə IV əsr) nəzər salınmışdır. Nəticə olaraq müəllif bu türk tayfalarının ən azı e.ə. IX-IV əsrlərdə geniş fəaliyyət göstərdiyini yeni elmi nəticə olaraq ortalığa çıxarmışdır ki, bu da Azərbaycan tarixşünaslığı üçün xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyan məsələlərdəndir.

F.Rzayevin bu kitabını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri də türk tayfa adlarının yaranmasına türk mifik təfəkkürü yönündən yanaşma üslubudur. Bilirik ki, bu gün istər tarixşünaslıqda, istərsə də sözlərin etimoloji izahında türk tanrı adlarının və tayfa adlarının mənaları hələ də tam açıqlanmamışdır. Yeri gəldikcə türk inanclarında mövcud olan tanrı və tayfa adlarına linqvistik yanaşma, şumer-türk dil elementləri ilə mövcud oykonimlərə müqayisəli və yeni konsepsiyadan baxış da müəllifin

ümumtürk mifik baxışlarına ciddi, elmi yanaşmasıdır. Kitabda yeni fikir və elmi nəticələrin hər biri haqqında ayrıca danışmaq olar. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Şərur rayonuna daxil olan oykonimlərin hər birinin 1590-cı ildən 2006-cı ilə qədər keçdiyi yolun, tarixi proseslərdəki təhriflərinin bərpası, daxil olduqları qəza, nahiyə, sahə, və s. dəqiqləşdirilməsi və ilk dəfə bu cür etimoloji təhlillər, mürəkkəb və çətin tədqiqatdan xəbər verir.

Kitabda araşdırılan, müqayisələri aparılan mənbələrin coğrafi və tarixi hüdudları geniş olmaqla Orta Asiya, Zaqafqaziya, Sibir, Cənubi Azərbaycan və s. türk xalqlarının məskun olduqları əraziləri əhatə edir.

Dilimizin təkamül yoluna ayrıca başlıq ayıraraq oykonimlərdəki komponentlərin türk dilləri ilə müqayisəsi də müəllifin peşəkar dilçi kimi müvəffəqiyyətinin nəticəsidir. Əski Midiya, Manna, Atropatena, Alban etnonim, oykonim və antroponimlərində bəzi nümunələrin Şərur oykonimlərindəki izlərinin üzə çıxarılması kitabın dəyərini bir qədər də artırır.

Bütün bu elmi nəticələri, geniş və əhatəli tədqiqatı nəzərə alaraq müəllifə gələcək elmi yaradıcılığında uğurlar arzulayıram.

AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
İSMAYIL HACIYEV.

GİRİŞ

Az qala 200 ildən artıqdır ki, ərazilərimizə ikibir, üçbir gələn ermənilər, V. A. Veliçkonun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan xalqının şöhrətinə, adına ləkə yaxmaq, kölgə salmaq üçün hər hansı mürdar niyyətdən, əməldən çəkinmir, bu torpaqlarda öz «tarixi xidmətlərini» (olmayan xidməti) sübut etməyə çalışır və bu xalqın əsl həqiqətdə aydın tarixini, şübhə doğurmayan ləyaqətli kökünü heçə endirməyə cəhd edirlər (104, s 68-74).

Məhz bu iyrənc siyasətin sayəsində minillər boyu tarixi, mədəniyyəti, dili, etnoqrafiyası, folkloru belə başqa xalqların mədəniyyətinə zorla sırımın qədim Azərbaycan türklərinin tarixə gedən yoluna qırmızı işıq tutulmuş, e.ə. XXVII yüzilliyə dayanan imperiya, çarlıq və dövlətçiliyimiz tarix arxivinin bir küncünə sıxışdırılmışdır. Matian, Manna, Midiya, Alban, Atropatena kimi qədim dövlətlərimizin etnik mənşəyi, dil mənsubiyyəti bilərəkdən saxtalaşdırılmış, iş o yerə çatmışdır ki, hətta qədim türk dövlətlərindən sonra ortalığa çıxan yad, kiçik etnik qruplar belə milli dəyərlərimizin aparıcı gücü kimi beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunmağa başlanmışdır. Bu siyasi xəttin nəticəsində mədəniyyətimiz, tariximiz və dilimiz elə kökə düşmüşdür ki, bu gün nəyin harada, kimə mənsubluğu belə tədqiqata qərəzsiz yöndən yaxınlaşmaq istəyən tarixçi, dilçi, etnoqraf, arxeoloq alimləri hələ də çaş-baş qoymuşdur. Dünyanın aparıcı dövlətləri belə az qala qədim türk mədəniyyətinin assimilyasiya edilməsi üçün səylərini birləşdirir, ərazilərimizi qəsb etmiş qonşu xalqların tarixçiləri isə sahibləndikləri türk-Azərbaycan torpaqlarından əldə etdikləri əşyaları dünya muzeylərinə «rus», «fars», «erməni», «gürcü» mədəniyyəti nümunələri adı altında təqdim etməklə dünya tarixşünaslığını qondarma adlar ilə zənginləşdirirlər.

Azərbaycan tarixinə qara ləkə kimi düşən Gülüstan (1813), Türkmənçay (1828), və s. kimi biabırçı müqavilələrdən sonra torpaqlarımızın əsl faciəsi başlanmış, Cənubi Azərbaycanda Əli

Nəzmi, R.Dayson, T.A.Ratbun, M.Rad, Ç.Barne və onlarla əcnəbi arxeoloqların rəhbərliyi altında Həsənlü (kas türkləri), Hacı Firuz təpə, Dəlmə təpə, Pişdəli (Bus türkləri), Yanıq təpə (burada s≈y fonetik hadisəsi mövcuddur və söz sanq/sak təpədir F.R.), Dingə təpə, Siyax təpə (Saklarla bağlıdır - F.R.), Oğlu-Kala (Kol türklərinin oğlu - F.R.), Kazımbaşı Livar malikanəsi, Uşnu (As+ni-«asların verdiyi» - F.R.), Torpaq qala, Rusaxan (Orus türk tayfaları) və s. minlərlə abidələrimiz, Şimali Azərbaycanda Qarabağ, Mingəçevir, Muğan, Naxçıvanda Kültəpə, Qızılvəng, Maxta və yüzlərlə abidələrimiz, antik əşyalarımız qruplaşdırılmış rus-erməni arxeoloji birlikləri tərəfindən talan edilərək Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya və s. dövlətlərin muzeylərinə «su qiymətinə» hədiyyə olunmuşdur. Gələcək kiçik dövlətlər münaqişəsini qızıqdırmaq üçün bu əşyaların bir qismi də erməni, gürcü muzeylərinə «bağışlanmış», onların «mədəniyyət» nümunələrinə çevrilmişdir.

Azərbaycan türklərinin mənşəyi, dili məsələsi mədəniyyət nümunələrimizin talanından heç də geri qalmayan bir qeyri-milli siyasətə uyğunlaşdırılmışdır. Eramızdan 3 min il əvvəl tarixdə adı çəkilən və Şimali, Cənubi Azərbaycan ərazisində türk lulubəylər, kutilər, subilər, kaslar, saklar, manqlar, buslar, partagenlər, struxatlar, budilər, oğuzlar, daha sonra hun, savir, massaget, şirak, kimmer, kol, peçeneq və s. yüzlərlə türk tayfaları demə «Kaspi», «Zaqro-Elam», «Hürrit» (85, s. 65.), «Dravid», «Kuti» və s. dilli, mənşə etibarı ilə İran, Hindistan mənşəli xalqlar imiş (123, s. 11).

Əgər diqqət yetirsək ziddiyətli mülahizələrdən ortalığa çıxan dil formalarımız adı çəkilən müqavilələrdən sonrakı illərdə və keçən əsrin 30-37 məlum tarixlərində dilimizin «Türk dili», «Türk-tatar dili», «Tatar-Azərbaycan ləhcəsi», «Zaqafqaziya tatarlarının dili», «Azərbaycan dili» şəkilləri ilə eynilik təşkil edir.

Çox acınacıqlı haldır ki, millətimizin mənşəyini və dilini bu cür saxtalaşdırmağa çalışan üzdənirəq tədqiqatçıların mülahizələri ilə bəzi Azərbaycan tədqiqatçı alimlərimizin fikirləri də üst-üstə düşür. N.Rzayevin «Əcdadların izi ilə», İ.Əliyevin «Midiya tarixi», V.Kamalin «Azərbaycan dili tarixi», F.Məmmədovanın

rus dilində «Albaniyanın siyasi coğrafiyası və siyasi tarixi», «Qafqaz Albaniyası və albanlar» yazılarında yanlış mənbələrə istinad etmələri, istər mənşəyimizi, istərsə də dilimizi qeyri-milli siyasi tərəflərə istiqamətləndirir və istər Cənubda, istərsə də Şimalda bu xalqı «gəlmə» «köçlərlə» bağlı xalqlar kimi qələmə verir. Bu təkcə Azərbaycan türklərinə deyil, bütün türk xalqlarına qarşı istiqamətlənmiş assimilyasiya siyasətinin rus-fars ideologiyasıdır. Hətta Orxon-Yenisey yazılarına dair 1818-ci ildə «Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər» adlı məqalə müəllifi Q.Spaski, ona həmfikir olan Rommel və Y.Klaprot kimi qərəzli tədqiqatçılar bu yazıların da müəlliflərinin türklər olduğunu qəbul etmək istəmir, «türklərin tarixdə izləri yoxdur, əksinə hər şey göstərir ki, onlar bu yerlərə sonralardan gəliblər» deyərək (69, s. 7) az qala şovinst sifətlərinin bütün olan və olmayan imkanlarına əl atmağa çalışırlar. Minlərlə belə uydurma konsepsiyaların mənşəsində türkün dili, mədəniyyəti və tarixinin vəziyyəti bu görünüşdədir. Biz sadəcə Azərbaycanın və onun tarixi torpaqlarından olan qədim Naxçıvanın da bu ümumtürk faciəsi daxilində belə qondarma yamaqlardan kənarda qalmadığını oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik.

Təbii ki, bütün bu yanlışlıqların uydurma olduğunu elmi dəlillərlə sübuta yetirən tarixi əsərlərin, təkzib xarakterli elmi monoqrafiyaların sayı minlərlədir və bu istiqamətdə tarixçi, dilçi, etnoqraf və arxeoloq alimlərimizin tədqiqatları davam edir. Bu istiqamətdə coğrafiyaşünaslarımızdan B.Budaqov, S.Babayev, R.Yüzbaşov, tarixçilərdən Z.Bünyadov, S.Aşurbəyli, K.Əliyev, N.Vəlixanlı, Ə.Hüseynzadə və başqaları, dilçilərdən A.Axundov, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, A.Babayev, T.Hacıyev, Ş.Sədiyev, Q.Voroşil, S.Mollazadə və digərləri bu istiqamətdə əsl vətəndaş mövqeyindən tədqiqatlarını qurmuş, yeni milli konsepsiyadan bütün bu uydurmaların təkzibini vermişlər. Lakin etiraf edək ki, dünya tarixşünaslığı hələ də öz köhnə avazında, türk tarixini yaxına buraxmamaqda qərəzli mövqeyindən əl çəkmir. Bəzən düşünürsən ki, nə vaxtadək biz elə cavablar yazmaqla əsl tariximizi sübut etməyə çalışacaq və yalnız müdafiə olunmağa səy edə-

cəyik? Bu gün erməni iddialarının hədəfinə çevrilən Naxçıvan MR oykonimlərinin tədqiqi, tədqiqat materiallarının nəşri, beynəlxalq aləmə yayılması məsələsi necədir? Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hələ də tədqiq olunmuş arxeoloji, etnoqrafik, toponimik və dil materiallarının tərcüməsi, beynəlxalq aləmə çıxarılması, yayımlanması maddi imkansızlığın mənəşəsindən yaxa qurtara bilmir. Bütün bunlara baxmayaraq bu uydurmaların, tariximizə və dilimizə yamaqların aradan götürülməsində əvəzsiz mənbə və tarixi sübut olan yer adlarımızın sistemli tədqiqi vacib məsələlərdən sayılır.

1950-55-ci illərdən onomastik vahidlərin tədqiqinin sürətlənməsi Naxçıvan MR oykonim, hidronim, oronim və s. toponimik qollarının da tədqiqinə yol açmış, ərazinin ayrı-ayrı toponimləri haqqında elmi fikirlər söylənilmiş, ümumiləşdirici toplama materialları dərc olunmuş, bəzən isə linqvistik təhlillərə də yer verilmişdir. Bu istiqamətdə A.Qurbanov B.Budaqov, Q. Qeybullayev, S. Babayev, Q. Budaqova, A. Bağirov, M.Vəliyev, A. Həsənov, və başqalarının Naxçıvan toponimik sisteminin ayrı-ayrı sahələrinə dair elmi kitabları və bu əsərlərdəki elmi mülahizələri bu sahənin yeni tədqiqatçıları üçün gərəkli mənbələrdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz Naxçıvan MR Şərur bölgəsinin oykonimlər sistemi isə bütövlükdə, yəni sistem halında olaraq dil, tarix və etnik mənşə istiqamətindən tədqiqatda cəlb olunmamış, lakin Araz (156, 101-108), Xələc (25, s. 52-61), Bəydilli, Qarahəsənli, Qarxın, (9, s. 73-78), Oğuzdaş, Yurdçu, Düdəngə, Vayxır, Günnüt (10, s.115-120) və s. oykonim və hidronim, oronim və teonimlər haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Tədqiqatlarda yeni fikirlərlə yanaşı nəticə etibarilə **«Naxçıvan Cənubi Azərbaycana yaxın olduğundan burada ərəb-fars mənşəli yer adları çoxdur»** fikri də hakim kəsilmiş, toponimik adların bir çoxu ərəb-fars dili yönündən tədqiq edilmişdir. Biz isə türk dilləri imkanlarından, qədim yazılı məxəzlərin məlumatlarından istifadə edərək bu konsepsiyanın yanlış olması faktını üzə çıxarmaqla daha çox elmi dəlillərə və tarixi məlumatlara söykənmişik ki, bu istiqamətdə əldə olunan elmi nəticələr də

sovet ideologiyasına uyğun mövcud konsepsiyanın çox yanlış bir ideya olduğunu bir daha təsdiq edir.

Bu gün xüsusi və ümumi kurslar səviyyəsində tədris olunan «Azərbaycan onomastikası» və «Azərbaycan toponimikası» maraqlı və çox böyük elmi əhəmiyyətə malik sahələrdən biri olub son dövrlər formalaşmış və dil, tarix coğrafiya elmlərini özündə birləşdirərək aktual tədqiqat sahələrindən birinə çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən çox acılı bir məsələni də açıqlamaq istərdik. 1926-cı ildə Azərbaycanda keçirilən «Türkoloji» qurultaydan sonra 30-cu illərin repressiyası elmimizi hər yöndən iflic etmiş, türk adını dilə gətirmək az qala yasaq olunmuş, əski tariximiz, dilimiz və coğrafiyamız tədqiqatlardan yayındırılmışdır. Bunun əvəzində isə, gürcü «tarixçilərindən» A.Q.Şanidze, L.M. Meliksetbəy, Q.A.Melikişvili, ermənilərdən isə M. Barxudaryan, S.T.Yeremyan, Q.Kapançyan, N.Emin, Q.Ter-Qriqoryan və b. qondarma «tarixçilər» qədim Midiya, Atropatena, Alban və s. tarixlərimizi saxtalaşdırmış, təşəkkülümüzə iştirakçı olmuş xalqlarımızın bir qismini ya gürcü, ya erməni, ya da İran tayfaları kimi tariximizdən uzaqlaşdırmışlar. Yalnız son 30-40 ilin elm sahəsi kimi inkişaf edən onomastik vahidlərin tədqiqi, toponimikaya meyl tarix və dilimizin keçmişini öyrənməyə imkan yaratmışdır. Məhz bu tədqiqat üslubu dil, tarix, coğrafi yönlü müqayisə prinsiplərini özündə birləşdirərək xüsusi adlardan öz tariximizin və dilimizin öyrənilməsinə yol açmışdır. Bu sistem daxilində xalqımızın təşəkkülündə iştirakçı olmuş türk tayfalarının adını daşıyan və əski dil elementlərini, mifik dünyagörüşümüzü özündə cəmləşdirən oykonimlərin rolu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

I FƏSİL

ŞƏRUR OYKONİMLƏRİ TARİXİ QAYNAQLARDA

Azərbaycan toponimik sistemini təşkil edən bütün qollar sistem halında tamamilə öyrənilmədiyindən qədim Naxçıvan diyarı və onun bir bölgəsi olan Şərur rayonu da sistemli tədqiqatdan uzaqda qalmışdır. Məhz buna görə də onun oykonim, oronim, hidronim, etnonim və s. sahələri sözlüklər şəklində tam toplanıb sistemləşdirilməmiş, üzərlərində linqvistik, etimoloji araşdırmalar aparılmamış və arxaik köklər, şəkilçilər, dilin inkişafı qanunauyğunluqları haqqında konkret elmi nəticələr əldə olunmamışdır.

Qədim coğrafi əraziyə, tarixi abidələrə, ən azı e. ə. III minilliyə aid türk-Azərbaycan mədəniyyəti abidələrinin olduğu məkana məxsus qədim Naxçıvan torpağının bütün sərvətlərinin tədqiqi hələ də bir problem olaraq öz həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Əski tariximizlə səsleşən, dilimizin keçib gəldiyi təkamül yolunu, sözyaratma üslubunu özündə qoruyan, arxaik söz kökləri və şəkilçiləri ilə zəngin olan onomastikanın bir qolu, toponimik sistemdəki oykonimlərin (yaşayış məntəqə adlarının) öyrənilməsi, Naxçıvan MR-in maddi-mənəvi mühitinin öyrənilməsi yönündən aktuallığını itirməyən, tədqiqinə böyük ehtiyac duyulan obyekt kimi qalmaqdadır.

Bütün bunları nəzərə alaraq qədim Naxçıvan diyarının bütün bölgələrini sistemli şəkildə öyrənmək məqsədi ilə ilk dəfə Şərur rayon oykonimlər sisteminin 1590-2005-ci illərə qədər olan oykonimik sözlüyünün müqayisəli sistemini yaradaraq, tarixi proseslər zamanı baş vermiş təhrifləri aradan qaldırmaq, onların linqvistik təhlillərini vermək, buradakı tayfa adlarının mənşəyini araşdırmağa çalışmışıq. Oykonimlərə bu kontekstdən yanaşma gələcək tədqiqatçılar üçün yeni elmi nəticələr əldə etmək

baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə bəzi problemlərin həlli yolunda əsaslı mənbə ola bilər.

Şərur yer adları qaynaqlarda və müxtəlif antik müəlliflərin əsərlərində fərqli zamanlarda qeyd alınır. Hələ bizim eradan əvvəl VI-V əsrlərdə yaşamış Hekatey Miletiski «Araz» hidroniminin adını çəkir (86, s. 13). Oykonomik adlara gəldikdə isə biz Şərur, Xark-Xok adlarına V əsr müəllifləri Eqişe və Moisey Xorenlinin (54, s. 18-21), XV əsr mənbələrində Yalquzağac (21, s. 25.) kimi adlara təsadüf etsək də Şərur bölgəsinin oykonomik sistemi haqqında tam və ətraflı məlumat əldə etmirik. Yalnız 1590-cı il tarixli «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə bu ərazinin məntəqə adları bütövlükdə göstərilir. (34, s. 159.) Bundan sonra isə XVII əsr türk sultanı IV Muradın sarayında yaşayan Övliya Çələbi özünün səyahətnaməsində Şərurun bir neçə məntəqə adını qeyd edir (3, s. 233). XVIII əsrdə isə İstanbul Başkanlık Arxivinin 1724-cü ilə dair sənədləri Şərur bölgəsi haqqında ətraflı məlumatlar verir (34, s. 35). Artıq sonrakı dövrlərdə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına dair yazılı mənbələrdə 1747-1828-ci illər (162, s. 160-177) Şərur bölgəsi haqqında tam məlumat əldə edirik.

Müasir dövrümüzdə bu istiqamətdən tədqiqat aparan müəlliflərdən F.Əliyev, M.Əliyev özlərinin «Naxçıvan xanlığı» kitabında müəyyən kənd adlarını çəksələr də Şərur bölgəsinin məntəqə adları haqqında səthi məlumat verirlər (22, s. 23, 34). Lakin bəzi yeni tədqiqat materiallarında hansısa etnonim, oykonim və s. haqqında elmi fikirlər söylənilməklə (12, s. 5-7) Xələc, Kəngərli, Kotam, Xəlilli və s. coğrafi adların izahları da verilmiş (9, s. 73, 79), ayrı-ayrı onomastik vahidlər elmi səviyyədə böyük dəqiqliklə tədqiqata cəlb olunmuşdur (51, s. 20, 64). Bütün bunlara baxmayaraq yenə də sistemli tədqiqat Naxçıvan ərazisinin hər hansı bir bölgəsinə tətbiq olunmamışdır.

S.Babayevin yazılarında bir qrup Şərur, Culfa, Babək, Şahbuz rayon toponimləri (6, s. 43, 84, 133 və s.), Q.Budaqovanın oykonim, oronim hidronim və s. sözlüklərin bəziləri haqqında araşdırmaları (13, s. 25-37), A.Bağirovun hidronimlər və toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında fikirləri (7 s. 9, 17-18,

38 və s.) və s. tədqiqatlar ərazi toponimlərinin sistemləşdirilməsi yönündə ilk addımlar olsa da belə, hər hansı bölgə lazımı tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Lakin bu sahənin tədqiqi istiqamətində Azərbaycanda yaranmış elmi baza və toponimik sistemi tədqiq edən səriştəli alimlər qurupunun tədqiqatları onomastikanın sürətlə inkişafından xəbər verir.

Azərbaycan toponimiyası üzrə mütəxəssislərin ayrı-ayrı bölgələrdə apardığı toponimik tədqiqatlarla yanaşı Naxçıvan toponimik sistemində də toxunulmuş, oykonimlərin bir qismi B.Budaqovun, M.Seyidovun, Q.Qeybullayevin, Q.Məşədiyevin, T. Əhmədovun, R.Yüzbaşevin, K.Hacıyevin və başqa tədqiqatçı alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

İstər oykonimlərin linqvistik xüsusiyyətlərinə, istərsə də oykonimik sözlüyün yaranmasına aid araşdırmaları özündə cəmləşdirən bu əsərlərdə ayrı-ayrı oykonimlərə yer verilsə də bunlardan bir qismi hansısa elmi məqalənin nəticəsini təsdiq etmək məqsədi ilə, bəziləri əraziləri müəyyənləşdirmək, bəziləri isə qısa etimoloji təhlillər vermək niyyəti ilə istifadə olunmuşdur.

Naxçıvan toponimik sistemindən bəhs edən yazıların ortalığa çıxmasında S.Babayevin, Q.Budaqovanın, A.Bağirovun kitabları qiymətli mənbələr hesab olunur. İstər bütün qeyd olunan əsərlər, istər Naxçıvan oykonimlərinin xəritə əksi (66), istər Naxçıvan toponimlər sözlüyü (8, s. 94-98), ərazinin oykonim, hidronim, oronim, etnonim və sair sistemlərini hələ ki tam ,elmi şəkildə ortalığa çıxarmamışdır. Fikrimizcə bu istiqamətdə aşağıdakı faktorlar nəzərə alınmayıb:

1. Toponimik sözlüklərin sistem şəkildə öyrənilməməsi;
2. Oykonimlərin tarixi qaynaqlardakı adlanmalarının bu günkü adlarla müqayisə olunmaması;
3. Oykonimlərin etnoslar baxımından sistemli şəkildə tədqiq edilməməsi və onları yaradan etnosların fəaliyyət dövrlərinin araşdırılmaması;

4. Toponimik sistemə daxil olan ən fəallarının oykonim, oronim, hidronim, etnonim, fitonim, nekronim, teonim və s. sistemli tədqiqata cəlb olunmaması və s.

Bu siyahını daha da genişləndirmək olar və göstərilən hər bir məsələnin tədqiqi bir neçə mütəxəssisin iştirakı ilə uzun müddətə öyrəniləsi problemlərdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan MR-ə daxil olmuş rayonların oykonimlər sistemi göstərdiyimiz faktorlar əsasında sistemləşdirilmədiyindən, təbii ki, Şərur rayon oykonimləri də tədqiqata cəlb olunmamış və müəyyən dövrləri əhatə edən oykonimik sözlük yaradılmamışdır.

1590-1603-CÜ İLLƏRDƏ ŞƏRUR OYKONİMLƏRİNƏ DAİR MƏLUMATLAR

Hazırda Bakı kartoqrafiya fabrikinin 2003-cü ildə tərtib etdiyi Naxçıvan MR-nın siyasi-inzibabi xəritəsində qeydə alınan Şərur rayon oykonimlərinin 71 adda mövcudluğu tarixi qaynaqlarda xeyli dəyişikliklə qeydə alınır. Taleyi müxtəlif olmuş bu yer adlarının bir qismi (Qarağac, Vayxır, Sədərək və s.) bu sahənin tədqiqatçılarının yaratdığı passiv və aktiv oykonimlər sözlüyündə, bir qismi isə müasir xəritədə öz əksini tapmamışdır. Odur ki, ərazinin oykonimlər sisteminin tədqiqi, əlimizdə olan əski qaynaqların məlumatlarına istinadən fəaliyyəti davam edən və xarabalıqları mövcud olan oykonimlər daxil edilməklə, müəyyən fonetik hadisələrlə müşahidə olunan səpkidə tədqiqata cəlb edilmişdir. Təəssüflə qeyd edək ki, bu tarix çox da uzağa getməyən, 1590-1728-ci illərdən bu tərəfə, daha doğrusu, 400 illik tarixi olan məlumatlara əsaslanmış tədqiqatın nəticələri hesab olunur.

Səfəvi hökmdarı II Təhmasibin ölümü, ölkədəki çəkişmələr, Rusiyanın yeni işğalçılıq cəhdləri və Türkiyənin bu dövrlər (1578-1723) Səfəvi dövləti ilə qarşıdurma və ərazilərimizin Şimal-Qərb bölgəsinin Osmanlı imperiyasına qatılması (27, s. 17, 31, 142), Azərbaycanın tərkib hissələri olan Naxçıvan və Rəvan əyalətlərində (İrəvan) yaşayış-məntəqə adlarının siyahılaşdırılması mövcud yer adları barədə müəyyən məlumatlar verir.

Belə məlumatlarda ilkin yaşayış məntəqələrindən toplanılacaq vergilərin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə 1595-1603-cü illərdə Rəvan əyaləti (İrəvan), bəylərbəyliyi kimi qeydə alınan Çuxursəd bəylərbəliyində həyata keçirilmiş 2 müfəssəl, dörd icmal, iki sicil dəftərindən biri 1603-cü il tarixli «Dəftəri-sicilivayi-Rəvan»dır (62, s. 13-20). Sofiyada, Kiril və Mefedi kitabxanalarında saxlanılan bu dəftərdə o dövr Şərur rayonuna daxil olan 71 kənd adından 29 kənd adı- oykonim (Əxi Əhməd, Axura, Əlişar, Ərbatan, Arpalı, Aralıq, Daşarx, Çomaqtur, Dərvişlər, Yengicə, Xanlıqlar-Kəlifə, Xok, Xələc, Kosacan və s.) yazıya alınır ki, bunların əksəriyyəti müəyyən fonetik və leksik fərqlərlə qeyd olunmuşdur.

MÜASİR ŞƏRUR OYKONİMLƏRİ

Axamət, Axura, Alışar, Arbatan, Arpaçay, Aşağı Aralıq, Aşağı Daşarx, Aşağı Yaycı, Babəki, Bəhruz Kəngərli, Cəlilkənd, Çəmənli, Çərçiboğan, Çomaxtur, Danyeri, Dəmirçi, Dərvişlər, Dərəkənd, Dizə, Diyadin, Düdəngə, Ələkli, Ərəbyengicə, , Gümüşlü, Günnüt, Havuş, Həməzəli, Xanlıqlar, Xələc, Xətayi, İbadulla, Kərimbəyli, Kosacan, Kürçülü, Kürkənd, Qabıllı, Qarabürc, Qarahəsənli, Qarxun, Qışlaqabbas, Qorçulu, Mahmudkənd, Maxta, Məmmədsabir, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm, Muğanlı, Oğlanqala, Oğuzkənd, Püsyən, Sərxanlı, Siyaqut, Şahbulaq, Şəhriyar, Şərur, Tənənəm, Təzəkənd, Tumaslı, Vayxır, Vərməzyar, Yeni Havuş, Yengicə, Yuxarı Aralıq, Yuxarı Daşarx, Yuxarı Yaycı, Zeyvə.

1590-1603-CÜ İL QAYNAQLARDAKI ADLAR

Şərur nahiyəsi: Əxi Əhməd, Əlişar, Aşağı Daşarx, Aşağı Yaycı, Ərbatan (bir adı Çörəkkəsməz), Çomaqtur, Danzik, Dərvişlər, Ələkli, Yengicə-Ərəb, Havicə, Həməzəli, Oğlanşahlı-Xəlifə, Xələc, Kosacan, Kürçülü, Kürkənd, Qarabürc, Qarhasarlı, Yuxarı Qarqun, Qıvraq, Qordçulu, Muğancıq, Siyahqut, Şəhriyar, Noraşen, Təngə, Yenice, Aralıq-Əmətli, Daşarx, Zəviyə.

Bu kəndlərdən başqa Şərur oykonimlərindən bir kənd (Axura) *Aralıq nahiyəsinə*, üç kənd (Arpalı, Qarabağ, Pekan) *Ağcaqala nahiyəsinə*, iki kənd isə, (Xok, Qıvraq. Xok kəndinin bir adı da «Əhmədağa dizəsi»dir.) *Qarabağ nahiyəsinə* daxil edilmişdir.

Siyahı «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» və «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri» əsasında, 1590-1603-cü il tarixli məlumatına uyğun müasir adlarla müqayisəli şəkildə tərtib olunmuşdur.

Sənədlərdə İrəvan (160 kənd), Karbi (73 kənd), Naxçıvan (45 kənd), Məvaziyi-Xatun (10 kənd), Mülkü-Arslan (7 kənd), Qarabağ (8 kənd), Dərəşam (3 kənd), Dərəşahbuz (30 kənd), Bazarçayı (10 kənd), Şərur (37 kənd), Ağcaqala (63 kənd), Karni (53 kənd), Vedi (55 kənd), Abaran (7 kənd), Şərəbxana (15 kənd), Talin (19 kənd), Ərmus (20 kənd), Aralıq (35 kənd), Abnik (40 kənd), Azədcirən (28 kənd), Şorlut (8 kənd), Dərənürgüt (6 kənd), Sisiyan (41 kənd), Əlincə (38 kənd), Zar (26 kənd), Zebil (24 kənd) nahiyələri, Ordubad qəzası (Ordubad şəhəri) olmaqla 831 kənd qeydə alınıb və istər nahiyə, istərsə də qəza adları türk dilindədir. Göstərilən tarixi məlumatlardan nəticə olaraq onu söyləmək olar ki, XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqları olan Naxçıvan və İrəvan əyalətlərində qədimdən türk-azərbaycan tayfaları yaşamış və yaşayış-məntəqə adları onların dil vahidləri hesabına yaranmışdır.

Bu tarixi sənəd Azərbaycan dövlətinin XVI-XVII əsr coğrafi ərazisi haqqında mükəmməl, təkzibolunmaz qaynaq olmaqla bərabər İrəvan əyalətinin nahiyələri və bu nahiyələrdə təkrarlanan türk-Azərbaycan etnosları ilə bağlı yaşayış məntəqə adları erməni iddialarının əsassız olduğunu sübut edən tarixi faktorlar kimi bu gün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəlcə onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, nahiyə adları tamamilə Azərbaycan dilindədir. İkinci, bu ərazilərdə əski etnoslarımızla bağlı təkrarlanan etnonimlər, türkdilli yaşayış-məntəqə adları, ərazinin etnik tərkibinin də azərbaycanlılardan ibarət olduğunu təsdiq edir.

Adı eradan əvvəl VII əsrdə assur mənbələrində qamer, qamir, qimir kimi qeydə alınan, qədim yunanların «kimmer» kimi tələffüz etdiyi qəmər türk tayfası ilə bağlı fikirlər müxtəlif olmuşdur. Belə ki, bəzi tarixçilər bu etnosu irandilli hesab etsələr də, Qərb alimlərinin bir qrupu bu etnosu türkdilli hesab edirdilər (186, s. 105). Bunun danılmaz həqiqət olduğunu İrəvan nahiyəsində Kəmrıs, Dərəşahbuz nahiyəsində Gömür, Vedi nahiyəsində Cəmarıs (burada q≈c fonetik dəyişikliyi mövcuddur), Sisiyan nahiyəsində Əskəmər kəndləri, eradan əvvəlki qaynaqlarda kimmerlərlə yanaşı adı çəkilən saklarla (150, s. 231,225) bağlı İrəvan nahiyəsində Saki, Bazarçayı nahiyəsində Siqat, Ağsaqalı nahiyəsində Şəkikli, Aralıq nahiyəsində Ağsaq, Əlincə nahiyəsində iki Ərəfsaq, Əlincə, Sisiyan nahiyəsində Şəki, Ərəfsaq kimi yaşayış məntəqə adları da (62, s. 160, 182) sübut edir. Bundan əlavə, Şərur rayonunda siraq, muğ, kas, xələc və s. türk etnos adlarının Vedi, Sisiyan, Karbi, Karni və s. nahiyələrində təkrarlanması və yüzlərlə etnooykonimin e.ə. bu ərazilərdə yaranması İrəvan, Naxçıvan əyalətlərinin Azərbaycan torpaqları olduğunu döndə-döndə təsdiq edən tarixi dəlillərdir. Bu tayfa- etnosların çox qədimdən İrəvan əyalətində məskun olduqları Marrın (144, s. 195), Manandyanın (148, s. 54) da tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

1603-1728-Cİ İLLƏRİN ŞƏRUR OYKONİMLƏRİ

Şərur rayon oykonimlərinin sistemli şəkildə sonrakı yüzilliklərə görə təsnifi, ayrı-ayrı nahiyələrə aid olunmuş yaşayış-məntəqə adlarının bu gün fəaliyyətdə olan Şərur oykonimləri ilə müqayisəsi hesabına mümkün olur. Odur ki, 1603-cü ildən bəri istisnalar olmaqla 1728-ci il 12 aprelə qədər dövrdə bu adların toplanaraq İstanbul Başkanlıq Arxivində qeydə alınması (62, s. 7, 12) 22 səhifədə öz əksini tapsa da, 1728-ci ildən bu günümüzə qədər bəzi yer adlarının dəyişdirilməsi də müqayisələrin dəqiqliyinə əngəl yaradır. Buna baxmayaraq göstərilən tarixi dövrləri

əhatə edən müqayisəli adlar sistemini aşağıdakı kimi vermək olar:

S №	Müasir Şəhur oymonimləri	1603-1728-ci illərin adları	Daxil olduqları nahiyələr	Bşaqə adı (Bəzən iki adla adlanmış)	Adı qaynaqda çəkilən və müasir dövrdə olmayan oymonimlər
1	Axamət	Əxi Əhməd	Şəhur	Maxta Məlikkənd	Keştəz, Nəcəf qışlağı (Ərbətan Muğancıq yaxınlığında) Vəzirəbəd, Pirəli qışlağı, Keştəz
2	Axura	Axura	Dərələyəz		
3	Alışar	Yuxarı Əlişar	Şəhur		
4	Arpaçay	Arpa	Dərələyəz		
5	Aşağı Aralıq		Dərələyəz		
6	Aşağı Yaycı	Yaycı	Karbi		
7	Aşağı Daşarx	Daşarx	Şəhur		
8	Arbatan	Ərbətan	Şəhur		
9	Babəki	Babəki Qarxun	Şəhur		
10	Bəhrüz				
11	Kəngərli				
12	Cəlilkənd				
13	Çəmənli				
14	Çərçiboğan		Şəhur		
15	Çomaxtur Danyeri	Aş.Çomaqtur Danzed-Dakzid	Şəhur Dərələyəz		
16	Dəmirçi		Dərələyəz		Kosacanın yaxınlığında
17	Dərvişlər	Dərvişlər	Şəhur		Aşağı Parç
18	Dərəkənd		Şəhur		Yuxarı Kür kəndi
19	Dizə		Şəhur		
20	Diadin	Diadin	Karbi		
21	Dündəngə	Dündəngə	Şəhur		
22	Ələkli	Ələkli	Karbi		
23	Ərəbyengicə	Ərəbyengicə	Şəhur		
24	Gümüşlü				
25	Günnüt				
26	Havuş	Havicə	Dərələyəz		
27	Həmzəli	Həmzəli	Dərələyəz		
28	Xanlıqlar	Xəlifkənd	Şəhur	Oğlanşahlı	
29	Xələc	Xələc	Karbi		Qaibqulu Qarxun, Qaxıçan, Zülfüqar
30	Xətayi				
31	İbadulla				
32	Kərimbəyli				
33	Kosacan	Kosacan	Karbi		Qarxın
34	Kürçülü	Kürçülü	Karbi		Möhsünabad, Kültəpə kəndlərində mövcuddur
35	Kürəkəndi	Aşağı.Kürkənd	Karbi		
36	Qabılı	Qibqulu	Karbi		
37	Qarabürə	Qarabürə	Karbi		
38	Qarahəsənli	Qarahəsərli	Şəhur		
39	Qarxun	Yuxarı Qarxun	Şəhur	Qumxanlı	Karbi

40	Qışlaqabbas	Abbas Qışlaq	Şərur	Vayxır	nahiyəsində
41	Qorçulu		Şərur		Şəhriyar
42	Mahmud kənd				
43	Maxta	Maxta	Şərur		
44	Məmmədsa bir				
45	Muğancıq Mehrab	Muğancıq	Şərur		Aşağı Şəhriyar və
46	Muğancıq Müslüm		Şərur		Yalqızağac(Ka rbin)Sədərək, Qorlavəng
47	Muğanlı	Muğanlı	Şərur		
48	Oğlanqala				
49	Oğuzkənd				
50	Püsyən		r		Aşağı Parçı, Parçı – Vayxır
51	Sərxanlı				(Karbel)
52	Siyaqut	Siyaqut	Karbi	Aşağı Noraşen	
53	Stansiya Daşarx				
54	Şəhbulaq				
55	Şəhriyar	Yuxarı Şəhriyar	Şərur		
56	Şərur (şəhər)	Yuxarı Noraşen	Şərur		Aşağı Aralıq
57	Tənənəm	Tanağa	Karbi		
58	Təzəkənd				Zeyvə
59	Tumash				yaxınlığında
60	Vayxır	Vayxır			Şinəm, Quşçu, Hacı lələli
61	Vərməziyar	Vərməziyar	Şərur	Aşağı Parçı Bezirlik	kəndləri
62	Yeni Havuş	Havicə	Şərur		
63	Yengicə	Yengicə	Dərələyəz		
64	Yuxarı Aralıq	Yuxarı Aralıq	Şərur	Qazançılı	
65	Yuxarı Yaycı	Yaycı	Dərələyəz		
66	Yuxarı Daşarx	Daşarx	Karbi		
67	Zeyvə	Zəviyyə	Şərur		

3 fevral 1728-ci il tarixli «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri», 2 ay ondan sonra isə tərtib olunmuş 4 may 1728-ci ilə mənsub «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri» əsasında müqayisəli öykönmik sözlük sistemi, göründüyü kimi, 3 nahiyədə fəaliyyət

göstərmiş Şərur rayon oykonimlərinin istər mövcud olan, istərsə də mövcud olmayan yaşayış məntəqə adlarının tam göstəricisi-dir. İstanbul Başkanlıq Arxivinin bu materialları, yəni Osmanlı dövlətinin XVI-XVIII əsrlər üçün tərtib etdiyi sənədlər, həmin dövrlər Azərbaycan ərazisinin tam təsvirini verməklə yanaşı, həm də coğrafi ərazi göstəriciləridir. Azərbaycan dilində olan nahiyə, qəza oykonimik adlar, Şərur ərazisində türk tayfası şiraklarla bağlı (52, s. 19, 20) Şərur, Şorlut, naxlarla (29 s. 19-21) bağlı Naxçıvan, Nəhəcir, Nehrəm, saklarla bağlı (74, s. 233 242) Ağsaqlı, Əlincə, Sisakan, kaslarla bağlı Qaslağat-Qışlağat nahiyələri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinin Azərbaycana məxsusluğunu, ərazinin etnik tərkibinin isə azərbaycanlılardan təbarət olduğunu təsdiq edən təkzibolunmaz tarixi faktlardır.

Daha bir maraqlı tarixi faktora nəzər salmaq yerinə düşərdi. Yuxarıda göstərilən toponimik materialla zəngin İrəvan dəftərləri ilə yanaşı 1720-1727-ci illər hazırlanaraq 27 avqust 1727-ci ildə tamamlanmış «Naxçıvan sansağının müfəssəl dəftəri» özündə 8 nahiyə (Naxçıvan, Əlincə, Dərəşahbuz, Qarabağ, Qışlağat, Azadçıran, Şorlut, Dərələyəz) birləşdirərək 324 oykonimin etnik tərkibi haqqında da məlumat verir. Burada yalnız azərbaycanlılar yaşayır, digər millətlər isə 4% təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə nahiyələrin tərtibi zamanı Şərur nahiyəsi İrəvan əyalətində göstərilməklə onun cəmi 13 kəndini (Qarabağ, Qıvraq, Xök, Axura, Həməzəli, Havuş, Yaycı, Danzik-Dakzid, Arpa (bəzən Arpaç)-Arpaçay, Kərəkor-Kərki, Yericə-Yengicə, Muğanlı-Yurdçu, iki nahiyəyə (Dərələyəz, Qarabağ) daxil etmişlər.

XANLIQLAR DÖVRÜ VƏ ONDAN SONRAKI İLLƏRDƏ ŞƏRUR OYKONİMLƏRİ (1728-1900)

1740-1828-ci illər Naxçıvan və İrəvan xanlıqları dövrü İrəvan xanlığı ərazisinə daxil edilmiş və müasir dövrümüzdə 71 kəndlə təmsil olunan Şərur rayon oykonimlərindən Sisiyan nahiyəsinə ikisi (Püsyən, Alışar), Qarabağ nahiyəsinə yeddisi (Xök,

Qıvraq, Yengicə, Yurdçu, Qazançılı, Qarabağlar, Aralıq, Tənənəm), Dərələyəz nahiyəsinə isə beşi (Axura, Həmzəli, Havuc, Aşağı Daşarx, Arpa (Arpalı-Arpaçay) daxil edilmişdir. Qalan oykonimlər haqqında məlumatlar səthidir və konkret bölgələr göstərilmir (55, s. 1, 17). Qəribə burasındadır ki, xanlıqlar dövrü Naxçıvan kəndlərinin iqtisadi, sosial həyatından söhbət açan F.Əliyev və M.Əliyev Şəruru kiçik kənd kimi qeyd edirlər (22, s. 34, 35). Onun mahal və yaxud nahiyə olmasından danışılmaz.

Naxçıvan əyalətinin, əsasən, 1790-cı ilində müstəqil xanlıq kimi fəaliyyəti zamanı xanlığa dörd bölgə (Naxçıvan, Ordubad, Mehri, Kapan), beş mahal (Naxçıvan, Xök, Əlincə, Ordubad, Dərələyəz) daxil edilsə də, Şərur yer adları bu mahallara aid edilməmiş, bir neçə kənd istisna olmaqla (Dərələyəz mahallarında 8 kənd) digər kəndlərin haqqında əsaslı məlumat verilmir (162, s. 160, 177). Bu kəndlərin əksəriyyəti İrəvan xanlığı ərazisinə daxil olmaqla müxtəlif bölgələrə mənsubdur. Burada Şərur bölgəsinə 46 kənd, Məzrə bölgəsinə iki kənd (Yengicə, Siyaqut), Karbi bölgəsinə isə 18 kənd daxil edilmişdir. Beləliklə, o dövr Şərur ərazisində 74 yaşayış məntəqə adının fəaliyyəti qeydə alınır.

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik. 1722-1736-cı illər Osmanlı dövlətinin qərarı ilə (1723) Abdulla paşa 75 min nəfərlik qoşunla İrəvan xanlığının üzərinə yürüş edir. İrəvan xanı Mehralı xan 12 min nəfərlik qoşunla 1800 nəfərlik Ərzurum hərbiçiləri Yalquz Həsənlə Qoçəlinin kəşfiyyata gəlmiş dəstəsi ilə üzləşərək məğlub olub geri çəkilir və İrəvanda ordusunu möhkəmləndirir. Osmanlı qoşunu Karbi yaxınlığında çadır qurur.

Burada biz tarixi bir yalana diqqətinizi çəkmək istərdik. Belə ki, Qrant Andreasyan türk dilində 1722-1736-cı illərin hadisələrindən bəhs edən kitabında Karbi qəsəbəsinin, eləcə də xeyli kəndlərin ermənilərdən ibarət olduğunu yazır (88, s. 8-14). Halbuki o dövrdə Karbi nahiyə olmuş, 53 kəndi özündə birləşdirmiş, buradakı kənd adları (Ələkli, Oğuzdaş, Siyaqut, Alışar Qarxun və s.) Aseçə istisna olmaqla hamısı Azərbaycan kəndləri (Ətraflı bax «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri» səh. 37-38) olmuşdur. Asece kənd adına gəldikdə isə bu ermənilər tərəfindən təhrif

olunmuş Ağsaqa kənd adıdır və «Uca saklar» mənasında əski türk tayfaları sakların adı ilə bağlıdır. Eradan əvvəl II minilliyə aid olan bu qədim Sak türk tayfa adı ilə bağlı ərazidə yüzə yaxın məntəqə adı qeydə alınır (Göstərilən əsərə diqqətlə bax). Bu adlar 1828-1900-cü ilə qədər nisbi dəyişikliklərlə oymonimik fəaliyyətdə olmuş və qədim türk etnoslarının adını öz tərkiblərində qoruyub saxlaya bilmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə müxtəlif təhriflərə uğrayan bu məntəqə adlarının o dövr sakların adlarını qoruyan tərkiblərini aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

1828-1900- cü illər Naxçıvan qəzasının Dərələyəz (Şərur) mahalına daxil olan yaşayış - məntəqə adları

Ağəhməd	Muğanlı – Qorçulu	Xaləc
Muğanlı	Keşdaz	Diyadin
Kürkənd	Ulya Noraşen	Ələhli
Qıvraq	Vayxır	Siyaqut
Saraclı	Aralıq - Bəy	İbadulla
Kərimbəyli	Aralıq (Kalbalı xan)	Dəmirçi
(Təzəkənd)	Məmməd Sabir	Babəki
Kürçülü	Baş Noraşen	Zeyvə Daşarx
Alışar	Aralıq – xan	Qarxun
Sərdarabad	Axura	Düdəngə
(Təzəkənd)	Yuxarı Daşarx	Havuş – Avuş
Yengicə (Sultan)	Arbatan	Orutlu Təzəkənd
Çomaxtur	Qarbürç	Maxta
Əskikənd	Muğancıq - Mehrab	Şəhriyar
Püsyən	YalqızAğac	Qərəsən
Muğancıq-Müslüm	Kuzu Dəmirçi	Dərvişlər
Qışlaqabbas	Tumaslı	Kosacan
Xanlıqlar	Sərxanlı	Mahmudkənd
Qorçulu	Vərməziyar	Parçi
Çərçiboğan	Ərəbyengicə	
Danzik	Xok	

1900- 2004-CÜ İLLƏR ŞƏRUR OYKONİMLƏRİNƏ AİD MƏLUMATLAR

Naxçıvan Dövlət Arxivindəki sənədlər də oykonimlərin tədqiqi yönündən əvəzsiz mənbə hesab olunur. Əski əlifba və rus dilində tərtib olunmuş bu sənədlərdə istər Şərur, istərsə də digər rayonlara və onlardakı yer adlarına dair məlumatlar xeyli hərf səhvləri və təhriflərlə verilmişdir. Təbii ki, sovetlər dövrünün ilk illərində bu savadsız idarəçilik sistemi adi hal idi və rusların «Qafqaz siyasəti»ni də bura əlavə etsək onların 1924-1936-cı illər məlumat sxemini aşağıdakı kimi tərtib etmək mümkün olar:

1900-1924 fond 32, siy.1, arxiv 9, 13 list. 87 №-li iş

Baş Horaşın təlimat sahəsi	Kərim-Bəyli	Püsyən
Baş Horaşın	(Kuşu) Quşu Dəmirçi	Təzəkənd
Düdəngə	Qarabürç	Diaolin
Zeyvə	Maxta	
Ulya Horaşın	Vəli dağ	Tumaslı
Mahmudkənd	Sədərək	QışlaqAbbas
Həmzəli Dizə	Kərki	İbadulla
Əskikənd	Şəvlik	Vayxır
Qarxun	Aralıq xan	Ərəbyengicə
Məmməd Sabir	Kosacan	Qarasənli - Həsənli
Muğancıq Mehrab	Xanlıqlar	(yazılıb)
Muğancıq Müslüm	Parçi	Vərməziyar
Sarıxanlı	İlquz-Aqaya	Daşarx
Yengicə	(Yalquzaq)	Qıvraq
Salahabad	Qıvraq	Aralıq bəy
Şəhriyar	Qabıllı	Bulaqbaşı
Noraşın	Yup-çu	Həmzəli
Çərçiboğan	Qarabağlar	Tanaşan
Babəki	Xok	Billəva
Arbatan	Şahtaxt	Havuş
Alışar	Qarğalıq	Kür-Culyu (Culyu
Kor-culyu	Syaqut	burada tayfva
Muğanlı	Ələkli	adıdır və bəy titulu
Xalac	Dərvşlər	defislə yazılan
	Keştaz	kimi yazılıb)

Ər-Əhməd Aşağı Danzik Axura	Yaycı Gecəzur Yuxarı Danzik	Kür- Kənd
-----------------------------------	-----------------------------------	-----------

*(ЦСУ) Центральное статистическое управление Нах.
АССР*

*(Нах. МССР mərkəzi statistika idarəsi)
fond 32, siy.1, arxiv 44/62, iş №18, 1926, 11 səhifə*

Baş Noraşen rayonu	Qarasənli
Ulya Noraşin (qarışıq)	Saraçlı daşarx
Mahmudkənd (türk)	Siyaqut
Əski kənd	Müsəlman daşarx
Həmzəli Dizə	Bünyadzadə
Düdəngə	Dərəkənd
Zeyvə	Səderək
Baş Noraşen	Kərki
Aralıq bəy	Şəvlik
Aralıq xan	Qıvraq rayonu
Kosacan	Xok
Qarhun	Qıvraq
Məmməd Sabir	Qarabağlar
Sərixanlı	Tənənəm
Muğancıq-Mehrab	Bilyava
Muğancıq Müslüm	Yurtçu
Dəmirçi (qarışıq)	Qabıllı
Kərimbəyli	Püsyən
Ortlı təzəkənd (türk)	Təzəkənd
Kürd kənd	Diadin
Korçulu	Xanlıqlar
Axamed	Parçi
Maxda (türk)	Yalquzağac
Qarabürc	Vərməzyar
Yengicə	Tumashı
Şəhriyar	Arbatan
Salehabad	Babəki

Alışar	Yaycı
Kort-çulu	Gecəzur
Muğanlı	Yuxarı Danzik
Xələc	Aşağı Danzik
Dərvişlər	Axura
Kestaz	Havuş
Ələkli (qarışıq)	Bulaqbaşı
Çərçiboğan (türk)	Həmzəli
Çomaxtur	Arbatan
Yaycı	Babəki
Gecəzur	

Fond 32, siy.1, arxiv 25, 1925, iş № 95, 8 səhifə

Baş Noraşen rayonu	Kosacan	Xanlıqlar
Baş Noraşen	Sarachı	Parçı
Düdəngə	Siyaqut	Yalquzağac
Zeyvə	Daşarx – Müslüm	Vərməzyar
Qarxun k/s	Sovxoz Z.B.	Babəki
Məmməd-Savur	Dərəkənd	Dəmirçi k/s
Sərxanlı	Alışar	Şaxta
Muğancıq Mehrab	Kor – Çulu	Qarabürç
Muğancıq Müslüm	Muğanlı	Dərvişlər
Ulya Noraşin k/s	Xələc	Kestaz
Mahmud kənd	Ağamed	Ələkli
Əski kənd	Kərimbəyli	Aralıq – bek
Həmzəli Dizə	Ortulu – Təzəkənd	Aralıq- xan
Yaycı k/s	Kürd – Kənd	Təzəkənd
Gecəzur	Kürçülü	Diadin
Yuxarı Danzik k/s	Sədərək	Tumaslı
Aşağı Danzik	Kərki	Vayxır
Axura k/s	Ərəbyengicə	Qışlaq – Abas
Havus	Qarahəsənli	İbadulla
Bulaqbaşı	Şavlik	Şahtaxtı
Həmzəli	Qıvraq rayonu	Xok
Yengicə	Qıvrax	Qarabağlar
Şəhriyar	Yurdcu	Tənənəm

Salahabad
Çərçiboğan
Çomaxtur

Qabılı
Arbatan

Bilövə
Püsyən

Fond 32, siy.1, arxiv 27/44 1925-1926

*Список населения Баш Норашинской инструкторской
участок Нахичеванской АССР*

(Нахçıван МССР Баш Нораşин тәлимант сәһәсиндә
мәнтәқәләрин сийаһисі)

Baş Noraşen	Sərxanlı	Kor-Çumo /	Quşu Dəmirçi
Düdəngə	Yengicə	Muğanlı	Qarabürç
Zeyvə	Salahabad	Xələc	Maxta
Ulya Noraşen	Muğancıq Müslüm	Çomaxtur	Vəlidağ
Mahmudkənd	Şəhriyar	Ağ-Əhməd sah	Sədərək
Həmzəli Dizə	NoraşinNoraşen.	Ağ-Əhməd	Kərki
Əskikənd	Çərçiboğan	Kür-çumo (Çulo)	Şəvlik
Qaraxun	Babək	Kürkənd	
Məmməd Sabur	Arbtan	Kərmibəyli	
Muğancıq Mehrab	Yengicə	Ortlu Təzəkənd	

*Nax. MSSR MİK, MDA, fond 40, siy.1, arxiv 133, 28 list,
28.VII. 1928*

1. Şərur rayonu Baş Noraşen Zeyvə Düdəngə Ulya Noraşen Mahmud kənd Əski kənd Dizə Qarxun Məmməd Sabir Muğancıq –Mehrab Muğancıq-Müslüm Sərxanlı Yaycı Gecəzur Axura Havuş	2. Yengicə rayonu Yengicə Çomaxtur Şəhriyar Daşarx Daşarx saracılı Daşarxsaracılı Qara kənd Bünyadzadə Siyəqut Dərvişlər Ələkli Keşdaz Aralıq Aralqı xan Kosacan Çərçiboğan	3. Qıvraq rayonu Ərəbyengicə Qarahəsənli Xanlıqlar Paççı Yalqız Ağac Vərməziyar Püsyən Diyadin Təzəkənd-Danzik Tumaslı-İbadulla Qışlaqabbas Vayxır Xök Şaxtaxtı Qıvraq Qarabağlar
---	---	---

Bulaqbaşı Həmzəli	Arbatan Babəki Ağamməd Kərimbəyli Təzəkənd-orutlu Qorçulu Kürdkənd Alışar Muğanlı Xələc Qorçulu	Yurdçu Qabıllı Tənənəm Giləzir Yengicə
----------------------	---	--

1928-ci ildən 1936-cı ilə qədər adlarda əsaslı dəyişiklik yoxdur. Lakin 1936-cı il Şərur oykonimlərinin bir qisminin adlarının dəyişdirilməsi haqqında məlumat olmasa da, Naxçıvan MİK I çağırış IV sessiyası məntəqə adlarının hesablanması, Noraşen rayonu - *Stalinabad*, Baş Noraşen - *Rəhmanovabad*, Ulya Noraşen - *Şaumyanabad*, Dərvişlər - *Maksimabad*, Çərçiboğan - *Əzizbəyov*, Yaycı - *Bəriyabad*, Aşağı Danzik - *Qızıl kənd*, Yuxarı Danzik - *Sabir kənd*, Aralıq Xan - *Yeni Kurulum*, Aralıq Bəy - *Qəmbərabad*, Sərxanlı - *Yeni Həyat*, Şahtaxtı - *Yaqodabad*, Xok - *Serqoabad*, Kərimbəyli kəndi isə *Oktyabrabad* kimi qeydə alınmışdır (57, s. 6-8).

1828-ci ildən sonra rus-erməni cütlüyünün siyasəti ilə Şərur elinin Noraşen adlandırılması (qeyd etdik ki, *Noraşen* sözü də türk dilindədir), 1936-cı ildə də davam etdirilmiş, lakin Stalinin ölümündən sonra yuxarıda göstərilən adlar yenidən ilkin adları ilə bərpa olunmuşdur. Müstəqilliyimiz əldə olunduqdan sonra Naxçıvan MR-in inzibati ərazi bölgüsünə dair Azərbaycan Ali Sovetinin avqust 1990-cı il sərəncamı ilə dəyişiklik edilmiş, Sədərək inzibati ərazi dairəsi yaradılmış, qəsəbə rayon mərkəzinə çevrilmiş və qəsəbədəki inzibati ərazi Heydərabad adlanaraq rayona Qaraağac kəndi daxil edilmişdir.

2003-cü ilə qədər cədvəldə göstərilən yaşayış məntəqə adları fəaliyyət göstərmiş, böyük siyasi lider H.Əliyevin «Naxçıvan MR şəhər və rayonların inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanu-

nu» adlı 1 mart 2003-cü il tarixli sərəncamında Keştaz-Çəmənli, Sovetabad-Arpaçay, Əlikli-Ələkli, Yenikənd kəndi-Danyeri, Qarabullu-Qabilli, Ağəhməd-Axaməd, Sovxozkənd-Oğuzkənd, Kürd Çullu-Kürçülü, Kürdkəndi-Kürkəndi, Axura ərazisində mövcud ərazi Yeni Havuş, Cəlilkənd inzabati ərazisindəki ərazi vahidi Bəhrüz Kəngərli adlanmış, bəzi yaşayış məntəqə adları iki «kənd» sözü ilə işləndiyindən onların üstündən «kənd» sözünün biri silinərək (Təzəkənd kəndi-Təzəkənd kimi) yer adının kökünə birləşdirilmişdir.

İnzibati ərazi bölgüsünə dair digər bir sərəncam Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 23.III.2004-cü ildə verilmiş və bu sərəncama əsasən Qıvraq məntəqəsi rayon mərkəzinə çevrilməklə Şərur rayonunun 6 kəndi (Xök, Qarabağlar, Şahtaxtı, Yeni Kərki və Yurdçu) bu rayonun inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir. Beləliklə 1590-cı ildən bu günümüzə qədər Şərur rayon aktiv və passiv oykonimlərinin sistemli sözlüyü aşağıdakı kimidir:

Şərur rayon oykonimlərinin 1590-1890-cı ilə qədər qaynaq materiallarına əsasən ümumiləşdirilmiş cədvəli

1590-1603	nahiyə adı	1603-1728	nahiyə adı	1728-1890	nahiyə adı
Parçı	Şərur	Quşçu	Şərur	Xök	Qışlağat
Daşarx-Əmətli	«.....»	Düdəngi	«.....»	Şahtaxtı	«.....»
Pekan –Püsyən	«.....»	Zəviyyə	«.....»	Qıvraq	«.....»
Kestasb	«.....»	İshaqlı	«.....»	Yurdçu	«.....»
Yalqızağc	«.....»	Övratlı	«.....»	Qabilli	«.....»
Dərvişlər	«.....»	Qazançılı	«.....»	Qarabağlar	«.....»
Xələc	«.....»	Mirzəli İshaqlı	«.....»	Aralıq-Böy	Şərur
Yuxarı	«.....»	Yux.Şəhriyar	«.....»	Xan Aralıq	«.....»
Qarqın	«.....»	Sərdarabad	«.....»	Tənənm	«.....»
Aş.Qarqun	«.....»	Yux.Noraşen	«.....»	Həmzəli	«.....»
Çomaqtur	«.....»	Oğlanşahlı	«.....»	Axura	«.....»
Oğulşahlı	«.....»	Maxta	«.....»	Həmzəli	«.....»
Aralıq	«.....»	Aşğ.Kürdkənd	«.....»	Dizə	Dərələyəz
Kosacan	«.....»	Yux.Kürdkənd	«.....»	Havuş-Auş	«.....»
Siyahqutlu	«.....»	Yux.Çomaqtur	«.....»	Cağazur	«.....»
Muğancıq	«.....»	Aşğ.Çomaqtur	«.....»	Yengicə	«.....»
Şəhriyar	«.....»	Maqsudlu	«.....»	Aş. Danzik	«.....»
Fərhad	«.....»	Əxi Əhməd	«.....»	Yux.Danzk	«.....»
Noreşin	«.....»	Yux.Əlişar	«.....»	Arpa	Şərur

Qalacaq	«.....»	Muğancıqi-	«.....»	Muğanlı	«.....»
Zəviyyə	«.....»	Senili	«.....»	Qorçulu	«.....»
Quşçu	«.....»	Nəcəf Qışlaq	«.....»	Qarbürç	«.....»
Qarabürç	«.....»	Keştaz	«.....»	Tumashı	«.....»
Kür kənd	«.....»	Ərbatan	«.....»	Sarachı	«.....»
Yencəyi-	«.....»	Dərvişlər	«.....»	Sərdərəbad	«.....»
Çomaqtur	«.....»	Yuxarı Qarxun	«.....»	Püsyən	«.....»
Əxi Əhməd	«.....»	Qaibqulu	«.....»	Xanlıqlar	«.....»
Maqsudlu	«.....»	«.....»	«.....»	Parçı	«.....»
Əlişar	«.....»	Qaxıcan«.....»	«.....»	Ələkli	«.....»
Tənəgə	«.....»	Möhsünabad	«.....»	Dəmirçi	«.....»
Yenicəyi-Ərəb	«.....»	Babakı Qarxın	«.....»	Daşarx	«.....»
İsacan	«.....»	Kültəpə Qarxın	«.....»	Şəhriyar	«.....»
Ərbatan	«.....»	Bezirlik	«.....»	Keşdaz	«.....»
Hacı Laləli	«.....»	Vərməziyar	«.....»	Aralıq(Kalb	«.....»
Qarahasarlı	«.....»	Ərəbyengicə	«.....»	alıxan)	«.....»
İmamqulu	«.....»	Abbasqışlaq-	«.....»	Muğancıq	«.....»
Şahvəli	Qarabağ	Vayxır	Karbi	Mehrab	«.....»
Şikəm	«.....»	Yux. Parçı	«.....»	Sərxanlı	«.....»
Qarabağlar	«.....»	Hacı İslam	Şərur	Ağa Əhməd	«.....»
Çinciq-Bakaul	«.....»	Böyükəd	«.....»	Kərimbəyli	«.....»
Xok-	«.....»	Şəhriyar	«.....»	Yalqızağac	«.....»
Əhmədağa	Aralıq	Xəlicə	«.....»	Qorçulu	«.....»
Səng		Öküzbatır	«.....»	Xələc	«.....»
Qıvrıq		Kikican	«.....»	Siyaqut	«.....»
Axura		Kərbilən	Şərur	Babəki	«.....»
		Qarabulaq	«.....»	Qarxun	«.....»
		Hedel	«.....»	Orutlu-	«.....»
		Qara Xozratlı	«.....»	Təzəkənd	«.....»
		Cəbrayılı	Dərələ-	Qərəsən	«.....»
		Daşqışlaq	yaz	Ulya	«.....»
		Sədərək	«.....»	Noraşen	«.....»
		Qovlavəng	«.....»	Məmməd	«.....»
		Axura	«.....»	Sabir	«.....»
		Havuş	«.....»	Yux. Daşarx	«.....»
		Yaycı	Karbi	Vərməziyar	«.....»
		Çağazir	«.....»	Muğanlı	«.....»
		Arpalı-Arpa	«.....»	Kosacan	«.....»
		Yengicə-	«.....»	Kürçülü	«.....»
		Qazançılı	«.....»	Çomaxtur	«.....»
		Siyaqut	«.....»	Qışlaqabbas	«.....»
		Kosacan	«.....»	Çərçiboğan	«.....»
		Aş.Parçı-	«.....»	Diadin	«.....»
		Vayxır	«.....»	İbadulla	«.....»
		Zülfüqar	«.....»	Zeyvə	«.....»
		Qışlağı	«.....»	Düdəngə	«.....»
		Oğuzdaş	«.....»	Maxta	«.....»
		Aş.Qarxun	«.....»	Dərvişlər	«.....»
		Qalacıq	«.....»	Vayxır	«.....»
		Yu.Aralıq	«.....»	Baş Noraşen	«.....»
		Aş.Aralıq	«.....»	Ərbatan	«.....»
		Yalqız Ağac	«.....»	Kuzu-	«.....»

	Aş. Noraşen	«.....»	Dəmirçi	«.....»
	Qarbürə	«.....»	Ərəbyengicə	«.....»
	Aş.Şəhriyar	«.....»	Kürdkəndi	«.....»
	Daşarx	«.....»	Mahmudkə	«.....»
	Məlikkənd	«.....»	nd	«.....»
	Dövlətabad	«.....»	Alışar	«.....»
	Parçı-Vayxır	«.....»	Əskikən	
	Vayxır	«.....»	Həsəncan	
	Elvar	«.....»	Quşcu	
	Acıkəhriz		Biləva	
	Tanağa-		Aşağı Parçı	
	Tənənəm		Yuxarı Parçı	
	Apaqa		Billəva	
	Arpaçay		Maqsudlu	
	Xalas		Oğuzdaş	
	Maxta			
	Bülbulabad			
	Diadin			

Şərur rayon oykonimlərinin 1890-1958-ci ilə qədər qaynaq materiallarına əsasən ümumiləşdirilmiş cədvəli

1890-1924	1925-1936	1900-1958
Baş Horaşin	Baş noraşen	Baş Horaşin
Düdəngə	Zeyvə	Düdəngə
Zeyvə	Düdəngə	Zeyvə
Ulya Horaşin	Ulya noraşen	Ulya Horaşin
Mahmudkənd	Mahmud	Mahmudkənd
Həmzəli Dizə	kənd	Həmzəli Dizə
Əskikənd	Əski kənd	Əskikənd
Qarxun	Dizə	Qarxun
Məmməd Sabir	Qarxun	Məmməd Sabir
Muğancıq	Məmməd	Muğancıq Mehrab
Mehrab	sabir	Muğancıq Müslüm
Muğancıq	MuğancıqMe	Sarıxanlı
Müslüm	hrab	Yengicə
Sarıxanlı	Muğancıq-	Salahabad
Yengicə	Müslüm	Şəhriyar
Salahabad	Sərxanlı	Noraşin
Şəhriyar	Yaycı	Çərçiboğan
Noraşin	Gecəzur	Babəki
Çərçiboğan	Axura	Arbatan
Babəki	Havuş	Alışar
Arbatan	Bulaqbaşı	Korculyu
Alışar	Həmzəli	Muğanlı

Korculyu	Yengicə	Xalac
Muğanlı	Çomaxtur	ƏrƏhməd
Xalac	Şəhriyar	Kürçulyu
ƏrƏhməd	Daşarx	Kürdkəndi
Kürçulyu	Daşarx	Kərimbəyli Quşu
Kürdkəndi	saracılı	Dəmirçi
Kərimbəyli	Daşarxsaracılı	Qarabürc
Quşu Dəmirçi	Qara kənd	Maxta
Qarabürc	Bünyadzadə	Vəli dağ
Maxta	Siyaqut	Sədərək
Vəli dağ	Dərvişlər	Kərki
Sədərək	Ələkli	Şəvlik
Kərki	Keşdaz	Aralıq xan
Şəvlik	Aralıq	Kosacan
Aralıq xan	Aralıq xan	Xanlıqlar
Kosacan	Kosacan	Parçi
Xanlıqlar	Çrçiboğan	İlquz-Aqaya
Parçi	Arbatan	Qıvraq
İlquz-Aqaya	Babəki	Qabıllı
Qıvraq	Ağamməd	Yup-çu
Qabıllı	Kərimbəyli	Qarabağlar
Yup-çu	Təzəkənd-	Xok
Qarabağlar	orutlu	Şahtaxt
Xok	Qorçulu	Qarğalıq
Şahtaxt	Kürdkənd	Syaqut
Qarğalıq	Alışar	Ələkli
Syaqut	Muğanlı	Dərvişlər
Ələkli	Xələc	Keştaz
Dərvişlər	Qorçulu	Yaycı
Keştaz	Ərəbyengicə	Gecəzur
Yaycı	Qarahəsənli	Yuxarı Danzik
Gecəzur	Xanlıqlar	Aşağı Danzik
Yuxarı Danzik	Parçi	Axura
Aşağı Danzik	Yalqız Ağac	Havuş
Axura	Vərməziyar	Bulaqbaşı
Havuş	Püsyən	Həməzəli
Bulaqbaşı	Diyadin	Tanaşan
Həməzəli	Təzəkənd-	Billəva
Tanaşan	Danzik	Püsyən
Billəva	Tumasçılı-	Təzəkənd
Püsyən	İbadulla	Diaolin
Təzəkənd	Qışlaqabbas	Tumaslı
Diaolin	Vayxır	QışlaqAbbas
Tumaslı	Xök	İbadulla
QışlaqAbbas	Şaxtaxtı	Vayxır
İbadulla	Qıvraq	Ərəbyengicə

Vayxır Ərəbyengicə Qarasənli- Həsənli (yazılıb) Vərməziyar Daşarx Qıvraq Aralıq bəy	Qarabağlar Yurdçu Qabılı Tənənəm Giləzir Yengicə	Qarasənli- Həsənli (yazılıb) Vərməziyar Daşarx Qıvraq Aralıq bəy
---	---	---

Şərur məntəqə adlarının qaynaq məlumatlarını yekunlaşdıraraq nəticə kimi onu söyləmək olar ki, 1570-ci ildən başlayaraq 1590-1603-cü illərin o dövr nahiyələrində adları çəkilən Şərur rayon oykonimləri, tarixin müəyyən dövrlərində işğal və təhriflərə məruz qalsa da, bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Təbii ki, bu tarixi proseslər oykonimləri tamamilə məhv edə bilməmiş, onlar öz köklərində türk-Azərbaycan leksik vahidlərini, etnos adlarını, arxaik kök və şəkilçiləri bu günümüzdə qədər qoruyub saxlaya bilmişdir. Cədvəllərdən göründüyü kimi, bu adlar Azərbaycan dilində olmaqla yanaşı, məntəqələrin əhalisinin etnik tərkibi də tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. 4 faiz qeyri-millətlərin ərazidə mövcudluğu məsələsi isə təbii qanunauyğunluqdan irəli gəlmişdir.

İstər Səfəvi hakimiyyətinin tənəzzülü dövründəki Osmanlı işğalları, xanlıqlar dövrü, istərsə də xanlıqların Rus imperiyası tərəfindən işğal olunduğu dövrlərdə aparılmış sənədləşmələr İrəvan və Naxçıvan ərazilərinin Azərbaycana və azərbaycanlılara aid olduğunu göstərir. Bu ərazilərdə olan 1600-ə yaxın yaşayış-məntəqə adlarının hamısı Azərbaycan dilində olmaqla yanaşı azərbaycanlılara məxsus olmuş, bəzi kəndlərdə isə azərbaycanlılarla yanaşı kürdlər də yaşamışlar. Rus imperiyası dövründə (1828-ci ilin martında) çar I Nikolayın göstərişi ilə erməni polkovniki Lazarev və A.S.Qriboyedovun şəxsi cəfəşanlılığı ilə *İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə İran və Türkiyə ərazilərindən 130 min erməni köçürülmüşdür ki, bu da Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin ilk gəlişi idi* (175, s. 120, 141). Bu proses 1956-cı ilə qədər davam etdirilmişdir.

Bütün bu tarixi məlumatlara və arxiv sənədlərinə istinadən aparılmış tədqiqatın ümumi nəticələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şərur rayonu və ona yaxın olan ərazilərdə oykonimlərin tədqiqata cəlb olunması, türk xalqlarının etnik tarixi, etnoqrafiyası və dilinin inkişafı haqqında zəngin məlumatlar verə bilər.

2. Ərazini tədqiq etməklə ən qədim tariximiz və etnik təşəkkülümüz barədə xeyli problemlərin də həllinə nail ola bilərik.

3. Bu oykonimlərin inkişafı və qismən dəyişikliyə uğraması tarixi proseslərin nəticəsidir.

4. Oykonimlər tamamilə türk dilindədir və onları türk etnosları yaratmışlar.

5. Bu oykonimlər yalnız yer adı bildirmir, onlar həm də tarixi keçmişimiz, etnik tərkibimiz, coğrafi məkanımız haqqında da əvəzsiz mənbə hesab olunur.

6. Oykonimlərdəki etnos adları tarixdə öz dövlətlərini yaratmış türk etnoslarının adları ilə eynidir.

7. Ərazidə qeydə alınan yadmənşəli topooykonimlər ərəb işğalları ilə bağlı olmuş və erməni, rus şovinizminin yer adlarımızda apardıqları təhriflərdir ki, bu da türk tarixinə və dilinə qarşı bilərəkdən edilmişdir.

II FƏSİL

ŞƏRUR ƏRAZISİNDƏ QƏDİM TAYFALAR

KAS TÜRKLƏRİ

Tarixi qaynaqlarda və tədqiqat əsərlərində mənşəyi, dili, məskunlaşma əraziləri və tarixləri haqqında ziddiyətli fikirlər söylənilən, antik müəlliflərin məlumatlarında kaşşu, kassit, kasseu, kaspi və s. dəyişikliklərlə adları çəkilən, eləcə də Şərur oykonimlərində adları qeydə alınan ən qədim türk tayfalarından biri məhz Kas türk tayfalarıdır. Ümumtürk mədəniyyətinin daşıyıcılarından olan bu tayfa özündə digər türk tayfalarını birləşdirərək çarlıq, xaqanlıq və başqa dövlət qurumlarını yaratmış, oronim, oykonim, hidronim kimi toponimik adlarda izlərini bu günə qədər yaşadaraq Azərbaycan, onun qədim və ayrılmaz torpaqlarından olan Naxçıvan ərazisində, eləcə də Qaradənizətrafı, Zaqafqaziya, Orta Asiya, Sibir və Altaylara qədər geniş bir ərazidə məskunlaşıb özlərini əbədiləşdirmişlər.

Tarixdə kas tayfalarının adı ilk dəfə e.ə. II minillikdə Assur mənbələrində təsadüf edilir. Bu qənaətdə olan tarixçilər assurlarda o dövr üçün «s» səsi və hərfinin olmadığından bu tayfa adının «kaşşu» yazıldığını, əsl həqiqətdə isə onun «kassii» olduğunu qeyd edirlər. Belə elmi fikirlərə İ.M.Dyakonovun, E.A.Qrantovskinin, L.N.Qumilyevin, M.İ.Artamanovun, İ.Əliyevin Q.Qeybullayevin, Y.B.Yusifovun, A.S.Sumbatzadənin, F.Kırzioğlunun, B.Kamalin və başqalarının əsərlərində rast gəlirik ki, biz yeri gəldikcə onların fikirlərini açıqlamağa çalışacağıq.

Bu tayfaların nə zamansa (adətən e.ə. I minillikdə) Azərbaycan ərazilərində mövcudluğu məsələsinə toxunan Balkan Kamal kasların miqrasiya (köçətmə) nəticəsində Mərkəzi Asiyadan ərazilərimizə gəlməsi konsepsiyasından çıxış edərək Urmiya və Van gölü ətrafına, Ön Asiyanın bir çox ərazilərinə, o cümlədən, Kars bölgəsinə gəlişlərini əsas götürərək məskunlaşmanı miqrasiya ilə izah edir (193, s. 48). Buna bənzər fikirlər F.Kırzioğlunun da yazılarında öz əksini tapmışdır (202, s. 37-39).

Kas tayfaları haqqında rus tarixçi və tədqiqatçılarının yazıları tam aydın deyil və xeyli mübahisəlidir. Əgər İ.M.Dyakonov kasların məişətini, adət-ənənəsini tədqiq edərək onların tarixdə adları tez-tez çəkilən kassitlərlə eyni kökdən gəldiyini söyləyirsə də bu tayfanın türklərə mənsubluğu məsələsində tərəddüdüldür və dilini Elam dil qrupuna aid edir (126, s. 87). Tədqiqatçı kasların kassit, kaspı, elam və lulubilərlə dil, adət qohumluğu əlaqəsini söyləyərək, geniş tədqiqatın nəticəsi kimi onların inanc, adət və məişətlərində biri-birini tamamladığını da söyləyir. Kas tayfalarında Şikamuna, Şimaliya, Kaşşu, Dur, Harbe, Şixi, Sax-Şuriaş, Qida və başqa tanrı adlarından geniş tədqiqat apararı İ.M.Dyakonov tayfa içərisində bu adlarla şəxslərin adlandırılmasından bəhs etmiş və bəzən şəxs adlarına bu adların qoşulduğunu da qeyd etmişdir (122, s. 130-131). Lakin bütün bunlara baxmayaraq dillərinin fərqli olduğu qənaətində dayanır (121, s. 265). Tədqiqatını bir qədər də genişləndirən İ.Dyakonov başqa bir əsərində, kassitləri-kasları Elam dil qrupuna mənsub edərək iranmənşəli olduğunu elmi dəlillərlə sübut etməyə çalışır (122, s. 121-122).

Mahiyyət etibarı ilə İ.M.Dyakonovun kaslar haqqında tədqiqatının ümumi nəticəsi belədir ki, kaslar-kassitlər elam, lulubi və kaspilərlə qohumdur, eyni zamanda gəlmə olmaqla yanaşı iranmənşəlidir. Bəzən isə onlar adətlərinə görə türklərə çox yaxındır.

Bu cür müəmmalı fikirlərə biz E.A.Qrantovskinin də yazılarında rast gəlirik. Kassilər, lulubilər və hürritlər Qrantovskiye görə dil mənşəyi etibarı ilə irndillidirlər. Bəzən isə tədqiqatçı onların Qafqaz, Elam və ya hürrit dillərinə mənsub olduğunu ehtimal edir (113, s. 340). Sözüün əsl mənasında geniş, hərtərəfli tədqiqatın elmi nəticəsi olmayan belə fikirlərə biz təkcə Qrantovskinin yazılarında deyil, M.N.Poqrebevanın, G.Y.Qasımova-nın, İ.Əliyevin, Q.A.Klimovun İ.M.Artamanovun və digərlərinin əsərlərində də rast gəlirik. Sovet ideologiyası və təbliğatından irəli gələn, yəni Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazilərində əhalinin ya irandilli, ya da Qafqazdilli tayfalar olması kimi yan-

lış konsepsiyalardan çıxışedən müəlliflər qədim və böyük bir xalqın tarixdəki rolunu cılızlaşdırmaq, əsasən, yox etmək siyasətinə xidmət edərək, iyərnc, uydurma bir siyasəti dəstəkləyirdilər. Bütün bu məsələlərə toxunan Q.Qeybullayev tariximizə, dilimizə və mənşəyimizə istiqamətləndirilmiş bu qondarma yazıları geniş təhlil edərək onlara elmi dəlillər əsasında tutarlı təkziblər vermiş və uydurulmuş iyərnc konsepsiyanın əsl mahiyyətini açıqlamışdır (36, s. 15-18).

Kas türkləri məsələsi ətrafında əcnəbi tədqiqatçılarının da fikirləri müxtəlifdir. Q.Hüzinq, E.Hersfeld, C.Kameron və digərlərinin irəli sürdüyü elmi nəticələrin də məğzi məhz e.ə. II minillikdə Cənubi Azərbaycan ərazisində və Qafqazda kasların yaşamasından, onların «Zaqro-Elam» və ya «Kaspi» dil ailəsinə mənsub olmasından ibarətdir (84, s. 70, 72, 79, 85) ki, bu da sadalanan fikirlərin təkrarıdır.

Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsini geniş araşdıran Q.Qeybullayev kasları şumer, kuti və lulubilərdən sonra istər cənub, istərsə də şimal bölgələrimizdə ən qədim türk tayfası hesab etməklə yanaşı, onların e.ə. II minillikdə fəaliyyətdə olduğu qənaətinə söykənərək bunu Ulamburias, Burna-Burias, Kandaş, Kadaşman, Kareintaş və s. şəxş adları ilə əlaqələndirmişdir. Bu adların geniş etimologiyasını verən tədqiqatçı sözlərdəki arxaik komponentləri daha qədimə aid edərək kasların e.ə. III minillikdə fəaliyyətdə olduğunu da ehtimal etmişdir (36, s. 58,59).

Ümumiyyətlə, göstərilən bütün tədqiqat materiallarının əsas qayəsi kasların «irandilli» olmasını və bu əraziyə e.ə. II minilliyin ortalarında «gəlməsini» isbatlamaqdadır. Təbii ki, Azərbaycan dilçi alimləri, tarixçilər bu yanlış fikrə öz elmi məqalələrini həsr etmiş, Q.Qeybullayev isə bir neçə kitabında bu uydurma konsepsiyanın elmi təkzibini verməklə mahiyyətini də açıqlamışdır.

Öz fikirimizi bildirməzdən əvvəl kasların tarixi haqqında bəzi məlumatları diqqətinizə çatdırmaq istərdik. Yuxarıda qeyd etdik ki, İ.M.Dyakonov kasları e.ə. II minilliyə aid edir. *Halbuki, Akkad çarlığının e.ə. 2329-cu ildə süqutundan sonra Meso-*

*potomiyanın ərazisini işğal edən elam, lulubi, kuti türk tayfaları arasında kassitlər də var idi və onlar elamlardan sonra, ikinci böyük və qüdrətli tayfa sayılırdı. İşğaldan sonra 120 illik hakimiyyətdən məcburi əl çəkən (e.ə. 2104-cü ildə) bu türk ittifaqı Cənubi Azərbaycan ərzisinə yayıldı. (122, s, 114). Əgər kaslar e.ə. III minillikdə dövlət qura bilirdilərsə, deməli, onların tarix səhnəsinə çıxma prosesi çox qədimlərdən başlamışdır və ən azı e.ə. IV minillik bu prosesə uyğundur. Bu tarix həm də elam, kuti, lulubi türk tayfalarına şamil edilməlidir. İkinci tərəfdən bunların dil məsələsini geniş tədqiq edən Avropa alimlərinə istinad edən İ.Əliyev kasların Altayda da yaşadığını və kuti, lulubi, elamlarla dil adət, eləcə də məişətə oxşar olması məsələsini xüsusi qeyd edir (85, s. 69). Bu məlumatdan sonra ortalığa belə bir sual çıxabilir. *Altaylarla qohumluğu olan kaslar, o cümlədən, kuti, lulubi və elamlar e.ə. IV minillikdə (qoy III minillik olsun) necə irandilli ola bilərdilər ki, iranlılar-parsualılar Assur mənbələrində ilk dəfə eradan əvvəl IX əsrdə (840-835) adı çəkilməklə çox kiçik əraziyə mənsubdurlar (137, s. 35)? Bu necə ola bilər ki, e.ə. IX əsrdə kiçik bir əyalət kimi meydana çıxan «Parsua xalqı» öz dilini hələ dünyaya gəlməmişdən, özündən 2500 il əvvəl mövcud olan xalqlara öyrədə bilirdi (F.R)?* Digər bir tərəfdən Assur mənbələrində Parsua ərazisində bir dənə də olsun İran dilində nə şəxs, nə də yer adı qeydə alınmır və R.M.Bomer ərazini Lamunen qərbində göstərir. Bu ərazi isə midiyalılardır və parslara məskunlaşmaq üçün hədiyyə kimi verilib. Deməli, onlar kiçik etnik qurupdur. Tədqiqatçıların fikrincə isə, Parsua yer adı Midiya dilində «ölkə», «əyalət» mənasındadır (126, s. 90-91). Bu söz müasir dilimizdə «parça», «bölük» sözüne nədənsə çox uyğundur və bizə belə gəlir ki, bu ərazi pay verilmiş torpaq parçası kimi nəzərdə tutulub (bəlkə də bu ərazinin ilkin sakinləri türklər idi) və parsua «böyük parça», «bölük» mənasındadır (F.R).*

Yuxarıdakı tarixi və dil müqayisəsi yönündən aydın görünür ki, bu tayfalar heç vaxt irandilli olmamış, qədim türk tayfaları olmaqla ən azı e.ə. IV minillikdə fəaliyyət göstərmişlər. Qəti söyləmək olar ki, qüdrətli Manna və Midiya dövlətlərinin etnik

tərkiibi məhz bu tayfalardan formalaşmışdır. Onların türk tayfaları olması arxeoloji qazıntıların elmi nəticələri və onların adət və inancları baxımından da təsdiq olunur. E. ə. IV minillikdən I minilliyə doğru qədim Naxçıvan ərazisində I və II Kültəpə, Nəhəcir, Maxta və s., Cənubi Azərbaycanda isə Təbrizin cənub-şərqindəki Göytəpə, Yanıqtəpə, Həsənulu və digər arxeoloji mərkəzlərdə aparılan qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi mədəniyyət əşyalarının türk xalqlarına mənsubluğu da fikrimizi təsdiq edir. Onların sonuncu tarixi e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aiddir. Nə olub, yoxsa farslar hələ tarix səhnəsinə çıxmamışdan öz maddi-mədəniyyət abidələrini yaradıblar? Özü də nə az, nə azacıq 2700 il əvvəl. Həm də lap «təsadüfən» Zəviyədən tapılan bu əşyalar Kuban və Şimali Qaradəniz ətrafı bölgələrdən tapılan qızıl və keramika əşyaları ilə eynilik təşkil edərək Altay və Skif mədəniyyətlərinin tam eynisi hesab olunur. S.İ.Rudenko, A.Qoder və digərlərinin gəldiyi elmi nəticə, o cümlədən B.B.Piotrovskinin fikri belədir ki, bu mədəniyyətin əsasında skif stili durur (165, s. 255). *Bəlkə əksinədir, skiflərə mədəniyyət kaslardan adlayıb? Təbii olaraq bu elə belə də var. Çünki kasların tarix səhnəsində görünüşü skiflərdən xeyli qabaqdır. Bu nə az, nə də çox 2000 min il əvvəldir.* Deməli, mədəniyyət abidələri sarıdan da farsların bəxti gətirmir. İstər ərazi, istər tarix, istərsə də dil və maddi-mədəniyyət abidələri bütövlükdə xalqımızın qədim tayfaları olan kas türk tayfalarına məxsusdur və birmənalı olaraq bu mədəniyyət cənubdan şimala doğru yayılmışdır. İndi isə kasların yer adlarında bir etnonim kimi yayılma arealına nəzər salmaq istərdik. Ən əvvəl bu tayfa adı tədqiqatçı alimlər tərəfindən tədqiqat əsərlərinə kaşu, kassii, kasseu, kasan, qazan, kasar, xəzər kaspı və s. fonetik dəyişikliklərlə salınmış, guya bu tayfaların ayrı-ayrı qurum olduqları söylənilmiş, lakin onların adətlərində, dilində, mətbəxlərində qohumluq olduğu vurğulanmışdır. Bunu antik müəlliflərin əsərlərində kassit tayfa adının «kaspı» formasında yazılışı da təsdiq edir (179, s. 33).

Əsl həqiqətdə isə Kas türk etnosunun adı Mərkəzi Asiyada yaşayan uyğurlarda altı tayfa adında mövcud idi (89, s 114). Qə-

dim Çin mənbələri isə Qırğız dövlətini «Xa-Qas» adlandırır və biz bu məlumatın geniş şərhinə «Sibir tarixi» kitabının I cildində rast gəlirik (132, s. 297). Hələ XVIII əsr məlumatlarından Sibirin Udin mahalında (*diqqət edin, ermənilər Azərbaycanda yaşayan udinləri erməni hesab edirlər-F.R.*) Kara-Kas, Sarıq-Kas və Kaş tayfaları məlumdur (118, s. 247, 252). Bu gün Qazaxıstan dövlətinin adındakı kas, Volqaboyu tatarların Qazan şəhəri adında qaz/kas, Türkünstanda Kaşqay şəhər adında kaş/kas, Gürcüstanda qədim azərbaycanlıların yaşadığı ərazidə Kaspi məntəqə adında kas, Cənubi Azərbaycanda Kızılüzən (əslində kas-il-ezən «güclü kas eli»-F.R.) çay adında kız/kas, Təbriz ətrafındakı Xudafərin qəzasında İlankoş («kaslara məxsus yurd»), Mişkin yaxınlığında Tokeş (Dokeş də yazılır. 195, s. 170-175) sözlərindəki kas tərkibi əski türk tayfa adının yayıldığı ərazilərin geniş coğrafiyasını əks etdirməkdədir. Bu ərazilərdə isə heç vaxt irandilli tayfalar yaşamayıb. Əgər bu siyahıya İrəvan və Naxçıvan xanlığı ərazilərindəki Qazançı, Kuş-Keçil, Kazis, Koş-Kabar, Kosacan, Akaş, Keçil, Keştaz və s. yüzlərlə yer adlarımızı da əlavə etsək, Mesopatomiya ilə başlayaraq Sibirə qədər bir ərazidə yerləşən kasların qüdrəti və məskunlaşma ərazisi heyrətamiz bir coğrafi ərazi ortalığa çıxarır. Azərbaycan toponimik sistemində Qazax, Qazançı, Kasqalan, Xəzər və s. tərkiblərlə qeydə alınmış yer adlarımız (21, s. 35, 52, 79 və s.) vətənimizin –bütöv Azərbaycanımızın hər yerində bu tayfanın e.ə. III minillikdən də qabaq geniş məskunlaşdığını təsdiq edir. Bunu əcnəbi araşdırıcılarının özləri də etiraf etməklə yanaşı, gizlətməyə də çalışıblar. İran tarixçisi Seyid Nəfisi yazırdı ki, Aranda arilərə məxsus tayfalar heç vaxt yaşamayıb (209, s. 88). «Kaslar, elamlar, lulubilər (Ulubəylər) adətlərinə və dillərinə görə qohum idi və eyni soya bənzəyirdilər» -deyən Dyakonov da həqiqəti nə qədər gizlətməyə çalışsa belə bunu etiraf etməyə məcbur idi (121, s. 265). Uzaq qırğızların dövlət adının ikinci komponenti kas tərkibi ilə ifadə olunmuşdur və bunu tədqiqatçılar birmənalı qarşılayır (141, s. 61-63).

Tarixi qaynaqlara kazak, qazaq, kazan, kasər, xəzər kimi düşmüş və dil mənsubiyyətləri haqqında ziddiyətli fikirlər söylənilən bu tayfaların bir kökdən gəldiyini söyləyən Q. Qeybullayev öz ehtimalını bildirsə də, bu sözün nə mənə kəsb etdiyini tamamilə açıqlamamışdır (38, s. 92-94). Tədqiqatçının gəldiyi nəticəni biz doğru hesab edərək çalışacağıq ki, elmi əsaslarla bu tayfaların meydana gəlmə səbəblərinə və tarixinə müəyyən qədər aydınlıq gətirək.

İndi isə fikrimizin doğruluğunu sübut edən bəzi tarixi faktlara diqqət edək. Bu tayfa adı haqqında ilkin məlumatları antik müəlliflərdən Strabonun yazılarında rast gəlirik. O, Alban və Midiya-Atropatena ərazilərində iki Kaspi əyalətindən bəhs edərək onların yerləşdiyi əraziləri təsvir edir (177, s. XI. 4,5, XI, 14, 5). Kaspi tayfaları haqqında məlumatlarını genişləndirən Q. Qeybullayev, Favst Buzənd, Asoqik və M. Kalankaytıklunun məlumatlarında «Kaspi torpağı», «Kaspi əyaləti», «Kasrov torpağı», «Kaspi dənizi», «Kaspi qapısı» kimi coğrafi adları aşkarlamaqla kaspi və skiflərin Kaspi körfəzində məskunlaşdıqlarından bəhs edir. İ. Flavi, Korneli Taçsit və başqalarının əsərlərindən nümunələr gətirən tədqiqatçı alim Alban dövlətində sarmatların arasında kaspilərin də yaşadığını qeyd edir (109, s. 189-190).

Müəllif Pliniyin yazılarında da «Kaspi» tərkibi ilə bağlı iki keçid adını göstərməklə yanaşı etnos adının sonuna qoşulan «pi» tərkibinə də öz fikrini bildirir. Elam dilində şəkilçi kimi iştirak edən bu komponenti Q. Qeybullayev əsassız saymaqla bərabər onu qafqazdilli *silvi*, *halbi*, *yixbi* tayfa adlarındakı «bi», «vi» tərkibləri ilə və qırız dilindəki -bi şəkilçisi ilə (cəmlik) müqayisə edərək pi/bi/vi sonluqlarının eyni mənə daşdığını və «cəmlik» ifadə etdiyini bildirir (109, s. 193, 38, s. 123, 125., 36, s. 65). E.ə. III əsrin yarısında yaşamış (e.ə. 250-200) Apollon Rodosk Kaspi dənizi ətrafında, farslara yaxın ərazidə (əslində kaslara) kaspi xalqının yaşadığını göstərir. Bu fikri e.ə. I əsrdə yaşamış Dionisi də təsdiq edir və bütün variantlarda kaspilər çox geniş ərazidə əyalətlərlə mövcuddur (179, s. 57). «Pi» tərkibinə gəldikdə isə qeyd edək ki, e.ə. III minillikdə yaşamış Cənubi Azərbaycan

ərazisindəki lulubi, subi tayfa adlarında (84, s. 65) və Alban dövlətində tarixi materiallarda qeydə alınan silbi tayfa adının da sonunda «bi/pi» komponenti ilə qarşılaşırıq (50, s. 4-5). Göstərilən tayfalar isə qafqazdilli hesab edilmirlər. Əgər «pi» tərkibini şəkilçi qəbul etsək, onda tayfa adları *kas, lulu, sil, su* şəklində oxunur. Bu tayfa adından ikisi-kas və lulu tayfaları tarixi məlumatlarda öz geniş əksini tapmışdır. Bizə belə gəlir ki, qalan iki tayfadan sil tərkibi ç≈s, u≈i fonetik səs əvəzlənməyə uğramış (77, s. 44, 96) və tarixi qaynaqlarda «çul» adı ilə qeydə alınan qədim türk tayfasının təhrif olunmuş formasıdır. Bu tayfa erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində yaşamış qədim türk tayfasıdır (36, s. 222). Ərazimizdə bu tayfa adı ilə bağlı qədim Culha, müasir Culfa (əslində bu söz çulpa/pi oxunmalıdır və türk dilində «Çul bəyləri» mənasındadır F.R) şəhərinin, Şərur rayon oykonimlərindən Kürçülü («igid, coşqun, dəlisov çullar»), Qorçulu («odlu», «İşıqlı» çullar) adlarında, İrəvan xanlığına daxil olan Qırxbulaq mahalının Çuli (Quli də yazılır), Qarnibasar mahalının Çilanar- («Çullara məxsus kişilər»), Çöl (Çul tayfa adı), Dərəkənd-Parçines mahalının Çaldağ (Çul dağı), Dərəçiçək mahalının Ker-Çulu (Kür-Çulu, «Coşqun, dəlisov Çullar») kimi kənd adlarında da mövcud olmuşdur (adlara bax. 38, s. 66-71). Subi türk tayfasının «su» etnos tərkibinə isə biz Siyunik, Siyaqut, Sisakan, Situqilan, Sevank kimi əski yer adlarımızın birinci komponentlərində təsadüf edirik. Sadaladığımız adların ikinci komponentləri «ər», «kür», «vəng», «tu» isə qədim türk dillərində, eləcə də müasir dilimizdə «kişi», «coşqun», «uca», «dağ» və s. mənalar verərək (89, s.55, 547.36, s. 73. 167, t. I-II. s. 44, 350) əski yer adlarımızın bir çoxunda işlənməklə yanaşı, bu gün müasir leksikonumuza da (ər, kür; kür uşaq-dəcəl, coşqun uşaq) daxil olmuşdur. Deməli, «pi/pe» tərkibinin qoşulduğu komponentlərin əksəriyyəti etnos adı, bəziləri isə qədim türk sözləridir. Bəs onda bu tərkib hansı şəkilçi mənasını ifadə etmişdir və doğrudanmı «pi» cəmlik şəkilçisi bu adlara qoşulmaqla qırız, qafqaz dillərindədir?

Q.Qeybullayev «bi/pi» tərkibinin «bəy» anlamında işləndiyini qeyd etsə də, bu etnos sonluqlarında onların «bəy» mənasını qəbul etmir (38, s.18,21). Halbuki şumerlərdə, eləcə də qədim türklərdə «be/bi/pi» tərkibi b≈p fonetik hadisəsi ilə «cənab» mənasında («ağa», «xan», yüksək titullu adam) və «bəy» anlamında geniş mənada işlənmişdir (173,s. 477). Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qədim türk dillərində birhecalı köklər üstünlük təşkil etmişdir. Bir çox tədqiqat əsərlərində bu tərkiblərin ilkin, başlanğıc kökləri geniş işlənsə də, onların sözyaratma modeli o qədər də geniş izah olunmamışdır. Belə qədim tərkiblərə biz bu/pu formasında «su» anlamında karkas, kaybol, kamasin dillərindən (108, s. 74, 99, s. 183), b≈m fonetik hadisəsi ilə «mu» şəklində «su», «çay» anlamında tunqus-mancur dilindən (176, s. 548), «al» tərkibinə «ulus», «kənd», «aul» mənalarında xakas, tuvin, şor və Sibir xalqlarının dilindən (168, t.I, ç.I, s. 44, 350, 397), tu-«dağ», bud-«dağ qolu» mənasında qədim türk (188, s. 93), «ku»-«şan-şöhrət» mənasında uyğur (185, s. 341), «uk» şəklində «oğul», «varis» anlamında isə qədim türklərdən (173, s. 59) minlərlə nümunələr göstərə bilərik. Bu gün yuxarıda qeyd etdiyimiz bu-«su» tərkibi Azərbaycan dilində *bulud, bulaq* sözlərində, uk-«varis» «oğul» «sözü osmanlı türklərində *ekleş «ər, kişi»* sözlərində pak-«parıldamaq» ola bilsin ki, müasir leksikonumuzda «bərq» sözündə və s. hələ də işlənməkdədir (F.R).

«Be/pi» tərkibinə gəldikdə isə nəticə olaraq onu demək olar ki, tərkib «bəy» anlamında yuxarıda göstərilən etnos adlarına qoşulduqda «kas bəyləri» (kaspi), «lulubəylər» (lulubi) «subəylər» (subi, həm də subərlər) «silbəylər» (silbi) mənasını verir və bu etnoslar haqqında əcnəbilərin uydurduğu qondarma konsepsiyaları rədd etməklə onların türk tayfaları olduğunu bir daha təsdiq dir. Qafqazdilli *silvi, halbi, yaxbi* tayfa adlarına gəldikdə isə, bizə belə gəlir ki, bu tayfalar türk tayfaları olub qədim türk Alban dövlətinin tərkibində kas, sarmat, sak, şirak tayfaları ilə birgə yaşamış və *silbəyləri, halbəyləri, yaxbəyləri* formasında tədqiq olunmalıdır. (F.R).

Kaspilərin türk tayfası olması və türk dilinə məxsusluğu, adın törənmə səbəbini V.V.Bartold birmənalı olaraq kaslarla bağlayır. Bu fikrə biz V.V.Radlovda da rast gəlirik (94, s. 662., 168, s. 88). Əgər bunlar, yəni kaspilər kaslardan-türk tayfalarından ayrılıblarsa, o zaman eləmlər də türk tayfalarıdır. Çünki A.Q.Novoseltsev, A.P.Paşuto, V.T.Çerenin də onları eyni dilə aid hesab edərək Qafqaz dillərinə daxil edirlər (123, s. 23., 161, s. 41). Lakin biz bilirik ki, qədim Qafqazda yaşayan kiçik xalqların elə böyük çarlıq, dövlətçilik qurumları olmayıb ki, onların hər hansı birinin dili aparıcı dilə çevrilsin. Ancaq bunun müqabilində ərazidə Xəzər, Alban, Saka çarlıqları və s. dövlətlər türklərə mənsub olubdur. Bunu təsdiq edən məlumatlara biz Strabonun da yazılarında rast gəlirik. O, xəzərətərafı yerli əhəlinin Qafqazı «Kaspi» adlandırdıqlarını, onların Dərbənd ətrafında yaşadığına görə buradakı keçidi də «Kaspi keçidi» kimi tanıdıqlarını xüsusi qeyd edir (177, X, 2, s. 15). Deyildiyi kimi kasların davamçıları və onların ilk qolu isə kas türk mədəniyyətinin daşıyıcıları olan kaspilər idi.

İndi isə bu adla adlanmış topoetnonimlərin qeydə alındığı yerləri nəzərdən keçirək.

Favst Buzənd «Alban tarixi» kitabında Uti, Arsak əyalətləri ilə yanaşı V kitab 12-ci başlıqda «Kaspi» əyalətinin adını «Kasrov» kimi göstərir (147, s. 40). Yeri gəlmişkən bir məsələni qeyd etmək istərdik ki, «qədim erməni mənbəsi və tarixçiləri» adlandırılan mənbələr əsl həqiqətdə alban mənbəsi və türk tarixçiləridir ki, ermənilər sadəcə Alban tarixinə sahib olmağa çalışırlar. Halbuki, Maştoç Matanadaran adına əlyazmalar institutunun 1089/1267 № li əlyazmasının 353-cü səhifəsində erməni və albanların ayrı-ayrılıqda yazı və dilə mənsubluğundan bəhs edilir (yenə orada s. 44). Keçmiş Midiya ərazisində də (Muğan düzündə) kaspilərin yaşadığı, buranın «Kaspi düzü» adlandığı, o cümlədən Xəzər dənizinin də qədim «Kaspi» adının bu tayfalarından götürüldüyü göstərilir (84,65).

IX əsrdə Kartli çarlığının mənbələrində «Kaspi» şəhər adı kimi qeydə alınır. Q.Qeybullayev 1991-ci ildə 48 km. Tiblisdən

şimal-şərqdə Kaspi rayonunun mərkəzi şəhərinin Kaspii adlandığını göstərir (139, s. 169). Toponimin sonunda «pi» tərkibinin mənhalarda subı etnos adında da olduğunu nəzərə alaraq bu iki tayfanın eyni kökdən gəldiyini söyləmək mümkündür. Deməli, kaspilər bu adı özlərinə Kas tayfa adı hesabına verərək özlərini «kas bəyləri» adlandırmış və azərbaycanlılar yaşayan Şimal və Cənubi Azərbaycanımızın qədim sakinləri olmuşlar.

QAZAX TÜRKLƏRİ

Qaynaq məlumatlarına diqqət yetirdikdən sonra gəldiyimiz elmi nəticənin məğzi belədir ki, kaşşu, kassit, kas, kaspi türk tayfalarından sonra tarixə düşən və qaynaqlarda öz əksini tapan kas tayfa adının davamı kasak, kazak, qazaq formalarıdır. Təbii ki, bu cür adlanma yalnız əcnəbi səyyah və salnaməçilərin özünəməxsus ifadə formalarından meydana çıxardıqları yazılışın nəticəsidir. Bu sözün etimologiyasına diqqət yetirən xeyli sayda müəlliflər ayrı-ayrı fikirlər söyləmiş, müxtəlif yöndən adın etimologiyasını verməyə çalışmışlar. V.V.Radlov etnonimin mənasını mübahisəli hesab etmiş və aydın fikir söyləməmiş, P.Butkov və Kuban türklərində abazinlərə məxsus «Altı qazok» soyundan bəhs edərək, tatarların bu soyu «Altı qazok» adlandırdığını qeyd etmiş, «qazok» sözünü «gözətçi» kimi təhlil edərək, mənşəyini kənar xalqların dilində axtarmış, lakin yenidən bu sözün etimologiyasına qayıdan V.V.Radlov «sərgərdan», «qaçaq», «quldur» sözlərini «qazaq, kazak» komponentinin yozumu kimi qəbul etmişdir (169, t. II, ç. I, s. 364). Q.F.Blaqovanın isə «qazak» tərkibi haqqında fikri digərlərindən fərqlidir. O, sözün «yüngül silahlanmış əsgər» mənasına üstünlük verərək, tərkibi hərbiçilərə aid edir (100, s. 143-156). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «qazak» sözünün etimologiyası 20-dən artıq araşdırıcının müxtəlif yöndən izahları ilə nəticələnmiş, onun gah etnonim, gah oronim və hidronim formalarına diqqət yetirilmiş, bu söz insanlara aid edilərək *qurum, toplum, kütlə* kimi qəbul olunmuş, gah da sözü dağ silsilələrinə aid edərək anlaşılmadığını söyləmişlər. Bu ifadə-

yə VII əsrdə yaranmış uyğur türk abidəsində «Kəz» formasında dağ silsiləsi kimi rast gəlirik: «...Gəz dağ silsiləsindən keçərək Uşar şəhərinə çatdı» deyimində «qaz» komponenti dağın adı nəzərdə tutulmaqla yazılmışdır (185, s. 54).

Tarixi qaynaqlarda Qazak türk tayfasının digər tayfalarla yaxınlıq, qohumluq məsələlərinə də toxunulan məlumatlarla rastlaşırıq. Bu baxımdan Z.B.Zasedatelevanın yazısı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Rus salnaməçilərinin məlumatlarına istinad edən müəllif qazaq-qıpçaq birliyindən bəhs edərək onların dövlətlərinin çox yaxın olduğundan söhbət açır (130, s. 39). Onu da qeyd edək ki, «kazak/kasak» ifadəsində biz yenə kas türk etnos adı ilə rastlaşırıq. Q.F.Millərə istinad edən M.Seyidov göstərir ki, Sibirdə qırğız-qazaklara yerli əhali «kırqız-kasak» deyirlər (52, s. 104).

Qazak tayfalarından bəhs edən türk tədqiqatçılarının da əsərlərində maraqlı məqamlarla rastlaşırıq. Ali Riza Yacman (Yalçın) oğuzlardan bəhs edərkən əfşarlarla birgə yaşayan «qazlu» tayfasının adını çəkir və bildirir ki, Kiçik Asiyada Dəmir Qazuq dağı vardır (191, s. 93). Müəllif adı göstərsə də onun mənşəyi və mənası məsələlərinə toxunmur. Eyni motivə biz məşhur türk tədqiqatçısı Kırzioğlu Fahrettində də rast gəlirik, «1855 Kars zəfəri» kitabında əski yer adlarını sadalayan müəllif, Kazılıq dağı adını çəkir və onu Ara-Kaz ərazisinə (Elegez) aid edir və bu adı oğuz türkləri ilə bağlayaraq, adın e.ə. 150-ci illərə aidliyini qeyd edir (202, s. 11). Lakin bu adın yozumu, etimologiyası haqqında o da heç bir şey söyləmir.

K.V.Treverdə biz başqa bir deyimlə qarşılaşırıq. K.Ptolemydə coğrafi adlara diqqət edən müəllif Kass-Sulaq hidronimini misal göstərir və bu sözün sonradan müəlliflərin əsərlərində Qaz-Sulaq kimi yozumlandığını bildirir (182, s. 30). Qafqazlarla bağlı digər bir etimoloji fikrə M.H.Vəliyevin (Baharlı) «Azərbaycan» kitabında da rast gəlirik. Müəllif «qazax» sözünü «qaçaq» kimi izah edərək onların Vizantiya, rus və digər tarixçilər tərəfindən «qazax», «kasaq», «kozaki» adlandıqlarını, xəzər tayfalarının ərazilərini lap qədimdən tutduqlarını, Qafqazın

cənub yamaclarında məskunlaşaraq Qazax rayonu ərazisinə isə Gürcüstan çarı II İraklinin zamanında (1072-1089) gəldiklərini qeyd edir (51, s. 33). Təbii ki, biz böyük tədqiqatçı alimin fikirlərinə hörmətlə yanaşırıq, lakin tarixdən bizə məlumdur ki, onların-kasakların Azərbaycan ərazisində məskunlaşma tarixi e.ə. minilliklərdədir və bir çox tədqiqat materialları bu müxtəlif adlarla adlanmış kaşşu, kassii, kaspı və s. adların ərazilərimizin avtohton sakinləri olmasını təsdiq edir.

Qazaq, *Qazax* şəklində olan bu adlara Azərbaycan ərazisində istər qədim dövrdəki qaynaq materiallarında, istərsə də son dövr coğrafiya kitablarımızda yüzlərlə oronim, oykonim, hidronim şəkillərində etnonim kimi təsadüf edirik. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Qaztaq, Qazılıq (45, s. 117), Qafqaz, Kazbek dağ adlarında və digər qaynaqlarda M.H.Vəliyevin göstərdiyi tarixdən xeyli əvvəl mövcud olduğunu görürük. Deməli bu cür yanaşma, yəni İraklin dövrü versiyası yanlışdır və səthi konsepsiyadır. Elə həmin dövrdə «Qaz» qala adı kimi mövcud idi (194, III cild, s. 151).

«Qazaq» sözünə öz yazılarında 30 səhifəyə qədər yer ayıran mərhum tədqiqatçı M.Seyidov xeyli mənbələrə toxunmuş, sözün izahı ilə bağlı bütün fikirləri təhlil etmişdir. Nəticədə tərkibi «uca» anlamında izah etməklə müəllif «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı Təpəgözün və Qazanın «qas-qas güldü...» ifadəsini əsas amil kimi qəbul etmişdir (52, s. 89-118). Böyük dilçi alim Dəmirçizadə öz araşdırmaları zamanı «qaz» tərkibini təhlil etmiş, onun kaslarla bağlılığını Qafqaz toponimi ilə əlaqələndirərək onun «kas dağı» mənasından bəhs etmiş, lakin «qaz» tərkibinin etimoloji mənasına toxunmamışdır. (17, s. 35-36). Yuxarıda sadalanan və sadalanmayan bütün qaynaq məlumatlarının nəticəsi araşdırıcıların «qazak» tərkibi haqqında yekdil rəydə olmadıqlarını, lakin tərkibin bir tayfa adı ilə bağlı olması qənaətini üzə çıxarır.

«Qaçaq», «quldur», «başı qırxıq», «uca», «silahlı əsgər» və s. kimi yozumlarla təhlil olunmuş «qazak» sözü doğrudanmı sonu görünməyən bir ərazidə-Şimali və Cənubi Azərbaycandan başla-

yaraq Qafqaz, Volqaboyu tatarları, Orta və Kiçik Asiya, Uyğur və Altaylara qədər yayılmış qüdrətli bir türk tayfasına şamil edilmişdir? Yoxsa böyük bir mədəniyyət yaradaraq onu Bütöv Azərbaycandan tutmuş, Qafqaza, Asiyaya, Altaylara qədər, eləcə də bütün Avropaya yayan bu xalqın hamısı qaçaq-quldur dəstələrindənmi ibarət idi? Yox! Fikrimizcə, bütün bunlar bir xalqın tarixinə və mədəniyyətinə kölgə salmaq iddialı şovinst ideya və təbliğatlardan uzağa getməyən siyasi oyunbazlıqdan özgə bir şey deyildi. Bizə məlumdur ki, şumerlərdən üzə bu yana qədim türklər Tanrıya, ucalığa yaxın olmuş, xüsusi adları da məhz müqəddəslərin adı ilə adlandırmışlar. Midiya və Manna, Atropatena və Alban dövlətlərindəki çar adları-antroponimlər olan Saralqab, Tirigar, Satuni, Harbe, Kudur-Enlil (36, s. 55-60) və s. kimi Tanrı adlarından götürülmüş xüsusi adlar və bu gün işlətdiyimiz Tanrıverdi, Allahqulu, Allahyar, Xudakərim, Xudayar, Tanrıqulu və b. yüzlərlə ad türk mifik inancının, etiqadının məntiqi nümunə və nəticəsi deyilmi? «Qazak» etnonimi də məhz bu inam və təfəkkürdən meydana gələn kaz/kass etnonimi və ağ/ağa «ucalmaq» mənalı qədim türk felindən yaranaraq «uca kaslar», «ucalmış kaslar» mənasındadır. Türk diillərinə məxsus $z \approx s \approx \text{ş}$, $q \approx k \approx x$ fonetik hadisəsini nəzərə alsaq (77, s. 84, 96.) kas tayfalarının davamçıları olan və dilimizin fonetik hadisəsinə uyğun «qazak» şəklinə düşmüş bu tayfa adı qədim bir xalqın əski inanc və təfəkkürünün məhsuludur. Mənbələrdə A.Axundovun qeyd etdiyi kimi «ağdı», «ağmaq»-«yüksəlib qalxmaq» mənasında olan bu fel (194, s.9) orta yüzilliklərə qədər gəlmiş, Nəsimi yaradıcılığında «kürreyi rəhmana ağdın» şəklində işlənmişdir (1, 227). Bu gün də dilimizdə işlənən «üzünə ağ oldun», «ağ elədin» kimi ifadələr göstərilən mənaların daşıyıcıları deyilmi? Təbii ki, bu belədir və qazaklar «uca kaslar» olmaqla bu ad altında bu gün də oykonimlərimizdə yaşamaqdadırlar.

Bəs onda qazakların tarix səhnəsinə çıxdığı dövr nə zamandan başlayır? Bu suala cavab vermək üçün bir neçə mənbəni də nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Ən əvvəl onu qeyd edək ki,

mənbələr qazaklarla xəzərlərin ittifaqda yaşadıklarını, qohum tayfa olduqlarını təsdiq edir. Onların Xəzər və Qara dəniz arasında yaşadıkları zamanı e.ə. I minillərin ortalarına, Azərbaycan ərazisinə gəlişi isə müxtəlif dövrlərə aid edilir. M.Xorenliyə bu tarix e.ə. 193-cü ilə, daha sonra M.Vəliyevin yazılarında eramızın 204, 213, 350 və nəhayət müxtəlif tarixlər göstərilməklə 799-cu illər göstərilir (51, s. 32-33). Qazaxlar isə bu tayfanın ərazisini tutan, ən qədim dövrlərdən onlarla birgə yaşayan tayfa hesab olunur (yenə orada s. 33-35). M.Xorenlinin xəzərlər haqqındakı məlumatında isə onların Ermənistan-Azərbaycanın qərbinə gəlişini eramızın II yüzilliyinə aid edir və bu dəfə o, xəzərbasil ittifaqından söhbət açır (15, s. 27-29). Bu barədə daha bir məlumat verən Z.Bünyadov xəzər türklərinin Azərbaycanın şimalına gəlişini eramızın 627-ci ilinə aid edərək onların ilk dəfə Cəbü Xaqanın başçılığı altında bunu etdiklərini söyləyir (101, s. 49). Xəzərlərin Azərbaycana ilk gəlişinə diqqət yetirən Rəfik Özdək qazax, kasak türk tayfalarının xəzərlərlə heç bir əlaqəsi olmadığını, subarların xəzərlərin əcdadı olmasını ön plana çəkərək, bu tayfaları 626-cı ilə aid etməklə «xəzər» sözünün türk dilində «gəzən», «dolaşan» mənası verdiyini bildirib zahiri oxşarlığı (xəzər-gəzər) əsas götürür (68, s. 184). Təbii ki, bu yanlış ideyadır və bu versiya heç bir elmi və tarixi mənbəyə əsaslanmır.

Bizə məlumdur ki, Azərbaycan türklərinin tarixi haqqında zəngin mənbələrdən biri də ərəb səyyahlarının, tarixçi və coğrafiyaşünaslarının əsərləridir. Bu istiqamətdən Ət-Təbəriyə əsaslanan rus tədqiqatçısı A.A.Kudryavçev də öz tədqiqatlarında xəzər türkləri haqqında söhbət açaraq onların Cənubi Azərbaycan ərazisinə gəlişini 717-ci ilə aid edir (139, s. 109). P.P.Epifanov və O.P.Epifanova xəzərlərin çarlığı haqqında məlumatı VII əsrə (127, s. 25), L.N.Qumilev isə, onların meydana çıxmasını, yəni Azərbaycana gəlişini 557-ci ilə aid etməklə, bu gəlişin qədim *türkütlərlə* birgə olduğunu və xaqanlıq yaradaraq onların 965-ci ildə tarix səhnəsindən getdiklərini söyləyir (117, s. 66-67). Bu fikir digər bir rus tədqiqatçısı

Artamanovun da yazılarında öz geniş əksini tapmış, xəzər çarlığının süqutu X əsrə aid edilmişdir,(90, s. 467-459).

Xəzər tayfaları haqqında məlumatlar antik müəlliflərin də əsərlərində öz geniş əksini tapmışdır. V əsr Alban tarixçisi Favst Buzənd tarixi yazılarında belə bir məlumat verir ki, çar Valarşın dövründə (təqribən 512-ci illər-F.R) xəzər və basillər Tçor (Çul) keçidini adlayaraq Vnasep Surxanın başçılığı ilə (Q. Qeybullayevdə ad Surxar kimi göstərilir. Bax. 38,s. 124) Kürü adlayıb ölkəyə yayılırlar. Bu məlumat Xorenli, Asoqik və Vardanın da Alban tarixinə dair məlumatlarında təsdiqlənir (147, s. 83). Albaniyanın xəzərlər tərəfindən işğalı, kilsə və yevanqeliyanın yandırılması da məhz bu (VI.) dövrə təsadüf edir (yenə orada s. 84).

Xorenliyə istinad edən görkəmli tədqiqatçı alim Q.Qeybullayev xəzərlərin Ermənistan-Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlişini eramızın II əsrinə (192-213) aid edir və xeyli toponimik vahidlərin adını göstərir (38, s. 124., 109, s. 6., 36, s. 31-33).

Tarixi materiallarda eramızın 488-531-ci illərində Parfiya çarı Qubadın xəzərlərin qarşısını almaq üçün Dərbənd keçidinə örtük çəkməsindən də bəhs olunur (107, s. 14). Xəzər və qazaxlar haqqında bu cür məlumatların sayını artırmaq da olar. Lakin məqsədimiz təkcə bunda deyil. Bizim qəsdimiz həm xəzərlərin və qazaxların tarix səhnəsində görünməsi, xaqanlıq yaratması və tarix səhnəsindən getməsi dövrünü müəyyənləşdirmək, həm də ərazilərimizdə onların yaratdıqları yer adlarının tarixini dürüstləşdirməkdir. Yuxarıda göstərilən mənbələrə diqqət yetirsək A.A.Kudryavçev xəzərlərin Azərbaycana gəlişini VIII əsrə (717), Z.Bünyadov, R.Özdək, P.P.Epifanov, O.P.Epifanova VII əsrə (672, 624, 622), L.N.Qumilyev, T.Məmmədov VI əsrə (560-575), Alban tarixçiləri F.Buzənd, M.Xorenli, Asoqik, Vardan və s. V əsrə (480-490), bütün bunları diqqətlə araşdıran Q.Qeybullayev isə, IV əsrə aid etməklə bunun II əsrdə də mövcudluğunu ehtimal edir. Xəzər türklərinin tarix səhnəsindən getməsi isə L.N.Qumilyev və M.İ.Artamanova görə 5 il fərqi ilə (960, 965) X əsrə aid edilir. Təbii ki, bu müxtəliflik tarixi mənbələrdə xəzər, qazax türklərinin müxtəlif dövrlərdə qeydə alınması ilə

meydana çıxmışdır. Bütün bunların yekun nəticəsi isə xəzərlərin IV əsrdən başlayaraq XI əsrə qədər bütöv Azərbaycan ərazisində yaşadığını və minlərlə yer adında izlərini yaşatdıqlarını təsdiq edir.

Biz qeyd etdik ki, xəzərlərin ərazilərimizdə ilk görünüşü IV əsr, ehtimal olunması isə II əsri əhatə edir. Lakin bəzi məsələləri və tarixi məlumatları da diqqətinizə çatdırmaq istərdik.

Erməni tarixçisi Parabski yazılarında qeyd edir ki, Albaniyada qalxan qiyamı yatırmaq üçün (bu, təqribən 478-485-ci illəri əhatə edir-F.R) qiyama qarşı gedən ordunun başında duran sərkərdənin adı Xazaravxut idi. (147, s. 82). Göründüyü kimi məlumat V əsrdə «xəzər» komponenti ilə işlənən antroponimlərin mövcudluğunu təsdiq edir. «Qüvvətli kass ərlərinin evi» mənasında olan Xazaravxut təbii ki, elə o dövrün ilk adlanması deyildi və bu tərkibdə xeyli xüsusi adlar mövcud idi və kas etnos adından olan Xaz/kas, «kişi » mənasını verən «ər»/«ar», «ev» mənasında olan «av», «qüvvə», «güc» mənasında olan «xut/qut» («Onun ürəyində qut yoxdur» ifadəsini xatırlayın -F.R.) komponentləri Azərbaycan toponimikasında Qutqaşın rayon adında qüvvətli kaslara məxsus, Qıtqın dərə adında (Culfa r-nu Xoşkeşin kəndi) «qüvvətli qala», (75, s. 32-41) Xəzərbat etnonimində «Kas ərlərinin ölkəsi» kimi yüzlərlə toponimin tərkibində olmaqla yanaşı Midiya və Manna toponim və antroponimlərinə də Kizilbunda, Kintau, Kinzan, Kinqiştlenzax (36, s. 90-91) şəklində işlənmişdir. Eramızın V əsr müəllifi Prisçian öz yazılarında Kaspı dənizinin şimal, qərb bölgələrində kaspilərin yaşadığını və onlarla qonşuluqda alban, mard, kadusların da məskunlaşdığını qeyd edir (146, s. 302). Deməli, kaspilər xəzərlərlə eyni dövrdə (V əsr) fəaliyyət göstərirdilər. Mənbələr bu tarixlə bağlı bir məsələni də ortalığa çıxarır. Yuxarıda qeyd olunan antroponim və toponimlərin geniş şəkildə yayılması və yer adlarına keçməsi bir yüz ilin, bir nəslin prosesi deyil və kənardan adlanma da deyil. Deməli, V əsrdə qələmə alınan bu adların formalaşma prosesi yüzillərin hadisələrinin nəticələri olmalıdır və yerli tayfa birliyinin adlanma, advermə tarixi prosesidir.

Eramızın 23-79 cu illərində yaşamış Pliniy Qay Sekund Albaniyanın sərhəddini göstərərəkən Kabzan dağının və buradan başlanan Okazon çayının da adını çəkir (87, s. 88).

Toponimik adlardakı «qaz», «kaz» tərkibləri «qazax», «kasaq» etnos adları ilə eyni yazılış və eyni kökdən gələn leksik vahidlərdir. Bu məlumatın məntiqi nəticəsi isə hələ e.ə. göstərilən ərazilərdə adı çəkilən tayfaların yaşadığını təsdiq edir və bunlar kaspilərlə eyni dövrdədirlər.

Eramızın 488-531-ci ilində yaşamış Parfiya çarı Qubad xəzərlərdən yaxasını qurtarmaq üçün, Albaniyanın toxunulmazlığını təmin etmək niyyəti ilə Dəmirqapı Dərbəndin köhnə səddinin təməlinin üzərində yeni sədd ucaldır (107, s. 14). Məlumatdan haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxmağa bilər. Qubadın təzələdiyi səddin ilkini kim və nə zaman çəkmişdir? Bu sədd hansı tayfaların qarşısını almaq məqsədi güdürdü?

Sualların cavabını yenə tarixi qaynaqlardan və əvəzsiz mənbə olan yer adlarından almaq mümkündür. Nə yaxşı ki, siyasətlər, müharibələr yer adlarımızı tamamilə məhv edə bilməmişdir.

Görkəmli tarixçi, şair, filosof, alim A.Bakıxanov «*Gülistan-i İrəm*» əsərində makedoniyalı İsgəndərə at ilxısını ələ keçirməkdə kömək etmək istəyən bakılı Saadanın Xazarankux dağını və burada Feyruz qocanı nişan verməsindən bəhs olunur (93, s. 34). Burada daha iki məlumata diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Makedoniyalı İsgəndərin qarşısını almaq üçün rus knyazı Kontal yeddi xalqdan: rus, aisu, partas, peçeneq, alan, ilaq və xəzərlərdən 900 minlik ordunu topladığından bəhs olunur. Bu hadisələri Kivint Kurçıy «Aleksandr tarixi» kitabında da müəyyən qədər fərqlə təkrarlayır (Bax. Yenə orada. s.37). Tarixdən bizə məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndər e.ə. 336-323-cü illərdə hakimiyyətdə olmuş, e.ə. 334-cü ildə Şərqi-Hellespontdan Anadoluya keçmiş, e.ə. 333-cü ilin sonlarında III Daranın ordusunu dağıdaraq Kiçik Asiyanı və Yunan şəhərlərini Əhməni əsarətindən azad etmiş və e.ə. 331-ci ildə İkiçayarasına hərəkət edərək Cancal-Qavqamel döyüşündə bak-

triyalılar, soqdalar, parfiyalar, saklar, kaspilər, albanlar, saka-sinlərdən ibarət böyük bir ordunu məğlub etmişdir. Bundan sonra o, şimalda Xəzər dənizi sahillərində öz kəşfiyyat ordusunu saxlamışdır və e.ə. 330-cu ildə Midiyanın mərkəzi Ekbatanı işğal etmişdir (79, s. 381-383). Onun orta Asiyaya hücumu isə e.ə. 329-cu ilə təsadüf edir. *Göründüyü kimi e.ə. 329-cu ildə (IV əsr) Azərbaycanın şimalında Xəzərənkuş dağı mövcud idi. Buradakı «kas» tərkibi tayfanın adı, ər «kişi» komponenti, -an «mənsubluq şəkilçisi», kux/kuk-«göy», ku-«qismət»dir. Xəzərənkuş- «kas ərlərinin qisməti və ya göyü». Xəzərlərin adı ilə adlanan bu dağ hər halda təsadüfi deyil, Xəzər türk tayfa adından yaranmışdır. Deməli, xəzərlər Azərbaycan ərazisində hələ evədən əvvəl IV əsrlərdə yaşayırdı və şübhəsiz alban türk tayfa ittifaqında aparıcı qüvvələrdən biri idi.*

İndi isə adı çəkilən kaşşu, kass, kaspi, kazak/qazax, kasar/xəzər adlarının etimologiyasına diqqət yetirək.

Kaşşu. Kas türk tayfa adı olub, e.ə. III minillikdə yaşamışlar. Burada türk dillərinə məxsus (s≈ş) fonetik paralellik mövcuddur (115, s. 8) və «şu» tərkibi «zu» formasında «bilik», «elm» «müdrük» mənalarında işlənir (126, s. 78). Əgər ku-«qismət», «pay»dırsa, deməli, söz «bilik payı», «elm payı» mənasında, isit/şat «şad» isə «cəsarətli», «igid», «qoçaq», «şahzadə» formalarında qədim türklərdə işlənmişdir. Tarixdə biz Orxon-Yenisey yazılarında Ulunşad, göytürklərdə Kürşad, xəzərlərdə Kürşad, Moxoşad, Midiya şəxs adlarında Pirişat, kaspi şəxs adlarında Şatibarzan adları kimi antroponimlərlə qarşılaşırıq (69, s. 124., 113, s. 195). «Kassit» sözünə gəldikdə isə «kas» tərkibi etnos adı, sit/tit/ti komponentlərini isə şumerlərdə ti- «tikən» (t-s fonetik paralelliyi mövcuddur), at/it tərkibi türk dillərində «cəmlük» və yer məkan bildirmişdir (113, s. 195, 36, s. 124, 35, s. 284). Ümumən götürüldükdə Kaşşu tayfa adı «t» hərfi ilə «Kas şadı» mənasında II növ ismi birləşməsinə və «kassit» formasında isə kaslar mənasına uyğundur. Əgər «şad» kağanlığa, şahzadəliyə layiq bir titül kimi midiyalılarda, xəzərlərdə, göytürklərdə və digər türk xalqlarında şəxs adlarına qoşularaq eyni mənə daşıyırdısa, de-

məli, onların hakimiyyət quruluşu, adət-ənənələri, dili və kökü eyni mənbədən gəlirdi (F.R.). Bu izaha ehtiyacı olmayan faktın özü də fikrimizcə uydurulmuş konsepsiyaların elmi təkzibidir. Elə bu baxımdan tarixi qaynaqlara «kas, «qazaq», «kaspi», «xəzər», «qazan» kimi düşmüş bu tayfa adının etimologiyasına nəzər salaq.

«Kaspi» sözü kas etnos adından və «bi/pi» tərkibli qədim türk dillərinə məxsus «bəy» komponentindən formalaşmış türk tayfasının adıdır. Birləşmə dilimizin II növ təyini söz birləşməsinə uyğundur. Bu kökdən əmələ gələn «qazak» sözünün «kasaq», «qazak», «qazax» formalarında yazılışları tarixi qaynaqların məlumatlarında türk dillərinə məxsus $k \approx q$, $z \approx s$ fonetik paralelliyi ilə qeydə alınmış, və «kas» tərkibindən, eləcə də orta yüzilliklərə qədər dilimizdə geniş işlənmiş «ak/ağ»-«uca», «ucalmaq» feli və sifətindən ibarətdir. Bu komponent Manna toponimlərindən Şimaki dağ adında, Amak antroponimində, Axşura məntəqə adında və s. işlənmiş, eləcə də Elxanilərdə Abaqa xan, Sibir Tümen xanlığında İbak xan, Altay teleutlarında Abak şəxs adında və s. işlənərək «uca», «ucalmış» mənasını daşımışdır (166, s. 90). Kasak, qazax formalarında tarixdən bizə məlum olan bu türk tayfa adının etimoloji yozumunun sözaçımı «uca kaslar» mənasını daşıyır. Birləşmə I növ ismi birləşməyə uyğundur. Bu məlumatlardan sonra sözün malik olduğu mənaya diqqət yetirək. Kas tayfa adından formalaşan bu sözlərin hamısı kaslarda tanrı olan Kaşşu tanrısının adı ilə bağlıdır.

Xazar. Bu etnonim «kasar», «xazar», «xəzər» şəklində tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və ər-«kişi», «igid» komponentindən formalaşaraq «kas kişiləri» mənasını özündə cəmləşdirmişdir. Söz II növ ismi birləşmə şəklində etnonim kimi digər türk tayfa adlarının (subər, kəngər, kimmer, qarqar və s.) sonlarında da rast gəlinir.

Öncə onu qeyd edək ki, kass tanrılarında Şukamuna, Harbe, Sax, Şixu və b. tanrılarla bərabər bizə Kaşşu tanrı adı da məlumdur (122, s. 130-131). Bu ad isə Asur mənbələrində adı çəkilən Kaşşu türk tayfa adı ilə eynidir. Sözün «kaş» tərkibi

mənbələrdə «qaya», «dağ çıxıntısı», «sahil» kimi izah olunur (120, s. 431). Bəzi mənbələrdə isə a~u fonetik hadisəsi ilə yazılmış «kuş» tərkibi «quş»-«alıcı quş», «qartal» kimi izah olunur. (36, s. 81). Lakin biz hər iki tərkibdə yer adlarına və antroponimlərə əski məlumatlarda bu izahları doğrultmayan formada təsadüf edirik. Bizə tarixdən yaxşı məlumdur ki, Xarəzm hökmdarının (XIII əsr) adı Kuş-təqin idi. «Təqin» tərkibinin «vəli-həd», «şahzadə» olduğunu bildiyimizdən o zaman antroponim «Quş vəlihəd» mənasını daşmalıdır. Bu isə, bizcə, o qədər də düzgün etimologiya deyil. Bundan başqa Manna və Midiya toponimlərində «kas» komponentinə biz Surikaş toponimində, e.ə. 673-cü ildə Midiya dövlətinin çarı olan Kaştarita şəxs adında rast gəlirik. Bu adlardakı «kaş» tərkibini görkəmli tədqiqatçı alim Q.Qeybullayev doğru olaraq etnos kimi qəbul etmiş, lakin a~u fonetik dəyişmə ilə işlənmiş «kuş» tərkibini, bəzi hallarda isə «kaş» tərkibini «quş», «dağ qaş», «kənar», «qaya», «dağın çıxıntısı» mənalarında izah etmişdir (36, s. 106). Biz tədqiqatçının bütün yeni konsepsiyalı fikirlərinə hörmətlə yanaşır və onun bu sahədə çoxsaylı tədqiqatlarının elmi nəticələrini əvəzsiz hesab edirik. Lakin bütün bunlarla bərabər bəzi məqamlara da diqqətinizi yönəltməklə öz fikrimizi də bildirmək istərdik.

Orta əsrlərdə Xakasiyada Kaşlıq şəhər adı (141, s. 61-63), Türküstanda Kaşkar şəhər adı (bəzən kaş kimi də qeydə alınmışdır), XVII əsrdə Sibirin Udin mahalında Kaş tayfa adının qeyd olunması (118, s. 247), haliyədə Qırğızıstanda Narın Min-Kuş çay adı, Kuşka şəhər adı, Şimali Qazaxıstandakı Turqay əyalətində Kaşmurun şəhər adı, Tyan-Şanda Sonq gölü yaxınlığında (cənubda) Min Kuş şəhər adı (145, s. 56-57, 60-61), Cənubi Azərbaycan ərazisində Kaşkadağ, Kaşkay (Tehran ətrafında dağ, yurd, el), Kuş dağı (195, s. 83, 128) və yüzlərlə belə adlar türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə kaşu tayfalarından olan kuş, quşcu, kaşkay türklərinin geniş məskunlaşdığının təkzibolunmaz sübutlarıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu gün özlərini qədim göstərməyə çalışan ermənilər Kasparyan, Kasaryan, Qaziyan, Kuşanyan və s. familiyalarla özlərini gülüş

hədəfinə çevirməkdən özgə bir şey qazanmırlar. Çünki onlar sadalanan heç bir türk dövləti ərazisində e.ə. III minillikdən I minilliyə qədər tarix səhnəsində görünməmişlər.

Yuxarıda göstərilən misallarda «kaş», «kuş» tərkibləri, nə «quş», nə «qaya», nə də «sahil», «qaya çıxıntısı» mənalarında özlərini doğrultmurlar. Digər bir tərəfdən sözlərə qoşulmuş ka- «pay», «qismət», «varis», «övlad», qar/qor-«ışığı», «od», min- «say», laq-«cəmlük şəkilçisi» yalnız canlı isimləri izah edir. O zaman bu toponimik adlardakı «kaş», «kuş», tərkibləri şübhəsiz ki, etnos adları hesab olunmalıdır (173, s. 582) və ya şəxs adlarını izah etməlidir. Ümumiyyətlə, bütün bu araşdırmalardan sonra belə bir elmi nəticəyə söykənmək olar ki, kaşşular öz adlarını Kas Tanrılarında olan Kaşşunun adından götürərək Assur mənbələrinə də «kaşşu» kimi daxil olmuş və çox qədimlərdən (e.ə. III minillik) tarixə öz möhürlərini vuran türk tayfaları idi. Bəs kaşşu, kass tərkibi haradan çıxmış və türk tayfasının bu adı hansı mənə kəsb etmişdir? Qeyd etməliyik ki, Kaslarda Tanrı adlarının mənaları bu gün də araşdırılmamış qalır. İndiyə qədər açıqlanmayan bu adlarla bağlı izah üçün biz qədim türk dili lüğətinə, türk dil vahidlərinə və müqayisələrə istinadən öz fikirlərimizi yeri gəldikcə söyləməyə çalışacağıq. Tərəfimizdən ilk dəfə olaraq «kaşşu» tərkibi aşığıdakı formada izah edimişdir.

Bildiyimiz kimi dilimizdə səs hadisələri müxtəlifdir və bunlardan biri də eleziya-səsdüşümü hadisəsidir (5, s. 225). Əgər sözün önündən «i» saitinin səsdüşümünü nəzərə alsaq ika/ikə/əkə «oğul», «böyük qardaş» mənasını verən birinci komponent həm şumerlərdə, həm də əksər türk xalqlarında işlənən leksik vahiddir. Lakin «kaş» tərkibindəki as/es komponentinin qədim türk dillərində yekdil olaraq «ağıl», «zəka» «müdrük» kimi mənalar daşdığını bildiyimizdən (173, s. 306, 607) sözün türk dilində olması danılmazdır. Burada «k» hərfi təklənir və bir qədər anlaşılmazlıq yaradır. Lakin mənbələrə diqqət etsək, şumerlərdə Ki tanrı adı ilə rastlaşırıq. Ola bilsin ki, Ki tanrı adı Şumer türklərindən qonşu Kaş türklərinə adlanmış (şumerlər ilə kassitlərin-kaşşuların ərazilərinə diqqət edin), bəlkə də Ki tanrısı hər iki

türk xalqında mövcud olmuş və Kaşşu sözünün ilkin variantı Kiaşşu kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bunu bəzi mənbələrdə Kaşşu tayfa adının Kaşşeu kimi yazılışı da təsdiq edir ki, sonradan tayfa adı «e» saiti olmadan «kaşşu» formasında mənbələrə düşmüşdür. Deməli, dilimizə xas olan səsartımını-proteza hadisəsini nəzərə alaraq «i» saitini bərpa etsək, Kiaşş «*Müdrük Tanrı*» mənasını verəcəkdir. Əgər bu yöndən kaş/kas tayfa adına yanaşsaq, o zaman kaşlar-kaslar «Müdrük Tanrı» xalqları mənasını ifadə etmişdir. Ehtimalımızı Tanrı adlarının formalaşmasında Tanrı-teofor adların iştirakı da sübut edir. Belə ki, kaslarda Suriaş «Günəş allahı» adlanırdı. Burada sır/suri «*işıq*», «*günəş*», aş/as/es isə qeyd etdiyimiz kimi «*ağıl*», «*zəka*» «*müdrük*» mənalarında olub, Tanrıya şamil edilmişdir. Kaslarda Ulamburiaş şəxs adı (çar) da Buriaş «Tanrı» deməkdir və göründüyü kimi antroponimdə qoşa sait-«ia» işlənmişdir. «Ulam» tərkibini isə Q.Qeybullayev qədim türk dili lüğətinə istinad edərək «*daima*», «*dayaq*», və s. mənalarda izah etmişdir (36, s. 58). O zaman Ulamburiaş şəxs adı (çar) da Buriaş «Tanrı» mənasında qəbul olunur. Qədim türklərdə Kiur Tanrısı da iki saitlə işlənərək antroponimləşmişdir və eyni Tanrı adı lulublərdə də mövcud idi. Diqqət yetirsək Şumer allahlarından Zuən, Ea kimi Tanrı adlarında bu fonetik hadisəni müşahidə etmiş olarıq. Nəhayət, nəticə olaraq biz Kaşşu tanrı adını *Kiaşşu* şəklində olduğu qənaətindəyik ki, onun da mənasını yuxarıda açıqladıq. Bütün bu deyilənləri və göstərilən tarixi məlumatları nəzərə alaraq söyləmək olar ki, tarixə müxtəlif səsəvəzləmələrlə düşmüş kaslar, *kaşsit*, *kass*, *kaspi*, *kasak*, *qazax*, *kasar*, *xəzər* tayfaları elə kaslara məxsus olmuşdur. Eyni dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş, e.ə. III minillikdən başlayaraq eramızın XV-XVIII əsrlərinə qədər fəaliyyətlərini davam etdirən bu tayfalar rusların işğalçılıq siyasətinin nəticəsində son əsrlərdə «tatar», «Qafqaz tatarları», «azərbaycanlı» və s. adlarla adlanan müasir Azərbaycan-türk tayfalarıdır. Qətiyyətlə demək olar ki, e.ə. III minillikdən Şimali və Cənubi Azərbaycanda yaşayan bu tayfalar heç vaxt gəlmə olmamış, müəyyən yer dəyişmələr etsələr də (təbii ki, işğallara

görə) bütöv Azərbaycanımızın arxeoloji qazıntı-larından aşkarlanan maddi-mədəniyyət abidələrinin yaratıcıları avtohton-yerli sakinlər olmuşlar.

Kas, kaspi, kazak və xəzərlər haqqında bu qədər mənbə materillrinin təhlili və müqayisələrindən sonra gəldiyimiz elmi nəticəni aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Tarixi qaynaqlarda kas, kaspi, kazak və xəzər adları kimi sadalanan tayfalar türk tayfaları olmaqla hamısı kaslara mənsub olub, bir tayfa adından törəmiş və ola bilsin ki, tayfalar ərazi, ləhcə, dialekt baxımından müəyyən fonetik dəyişilmələrə danışdığından, «fərqli dil» yanlış konsepsiyası meydana gəlmiş, və tarixi qaynaqlara səyyahların və yerli əhalinin advermə ənənəsinə uyğun müxtəlif adlarla düşmüşdür..

2. Qaynaq məlumatları və tədqiqat materialları kasların e.ə. IV minilliyin ortalarından eramızın II minilliyinin əvvəllərinə qədər fəaliyyətdə olmasını sübut edir. Bununla yanaşı bu tayfalar əsasən türk xalqları ərazisində özünün yer adlarını yaratmışlar.

3. Tarixi materialların məlumatlarına əsaslanaraq gəldiyimiz qənaət budur ki, e.ə. IV minillikdən başlayaraq kas tayfaları böyük güc olmuş, onlardan ilk özünü müstəqil «Kaspi-Kas bəyləri» adlandıran kaspi tayfaları, daha sonra qazaklar və xəzər qolları ayrılmışlar.

4. Bu tayfalar bütöv Azərbaycan ərazisindən qazaq, qəzər, xəzər adları ilə öncə Xəzərin şimal-şərqinə, daha sonra Volqboyu, Orta Asiya Sibir və Altaylara doğru yayılmış, müxtəlif ərazilərə gəlmiş antik müəlliflərin əsərlərinə də müxtəlif adlarla düşmüşlər. Yeni eranın əvvəlləri xristianlıqla, daha sonra isə ərəb işğalları ilə bağlı öz ilk yurdlarını qorumuq üçün (Xəzərənkux, Karaun dağ adlarını yadımıza salmaq) hunlarla bərabər cənub və şimal Azərbaycan ərazilərinə kömək məqsədli köçlər də istisna deyil.

5. Mənbə məlumatları və arşdırmamızın məntiqi nəticəsi trixdə «şimaldan ilk böyük köç» konsepsiyasını təkzib etməklə bu köçün ilk dəfə cənubdan şimala olması faktını da ortalığı çıxarır

İndi isə Şərur ərazisində belə qədim adlarla bu günümüzdə gəlib çatan bir qrup etnooykonimə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Qazançılı, Qazançılar. Şərur rayonu ərazisində qədim yaşayış məskənləri olub, kas etnos adından formalaşmaqla Qazançı yer adı ilə eyni mənaya malik olub, müasir isimdən sifət düzəldən -lı şəkilçisi, və -lar cəmlik şəkilçiləri ilə formalaşmış. Söz yox ki, buradakı müasir şəkilçilər sözlərin sonuna sonralardan qoşulmuşdur. Oykonimlər Bəydilli, Quşçular və s. etnooykonimlərlə müqayisə oluna bilər.

Kosacan. Şərur rayonunda kənd: Koc/koş/kaş e.ə. III minillikdən fəaliyyəti qeydə alınan kaş türk tayfa adından və ac/ak-«uca», «ucalmaq», eləcə də onun as/es fonetik paraleli ilə «müdrük», «zakalı» sözlərindəndir (bu fonetik paralelliklər və izahlar haqqında yuxarıda danışmışıq). Ərazi çox qədim dövrlərdən yaşayış məntəqəsi kimi mövcud olmaqla müharibələrdə dəfələrlə dağıdılmış və yenidən bərpa olunmuşdur. Sözü sonundakı «an» komponenti «mənsubluq» bildirən şəkilçi olub (21, s. 160-161), oykonimi «müdrük kaslara məxsus yer» kimi mənalandırır. Etimoloji təhlilin nəticəsi olaraq söz «kasların yeri» kimi III növ ismi birləşməyə uyğundur. Bu cür tərkibdə sözlərin formalaşmasına ərazilərimizdə geniş yayılmış Gilan (gillərə mənsub) Muğan (muğlara mənsub), Qazan (kaslara mənsub) və s. oykonimlərdə və oronimlərində rast gəlirik. Bundan əlavə Orta Asiya, Altay, Sibir və b. türklərin ərazilərində də Kazan, Qazançı, Kuban, Kazarman, Namanqan və s. yüzlərlə şəhər, çay, məntəqə adları mövcuddur. Mənsubluq bildirən -an şəkilçili yer adlarına Orxon-Yenisey yazılarında da küllü miqdarda təsadüf olunur. Biz Kurikan (müasir yakutların ulu babaları) tayfa adında (69, s. 390), Kənü Tarban, Xinqay dağlarında Kadırkan, Amağı Kurgan və s. kimi yer adlarında bu sonluqla qarşılaşırıq (yenə orada, s. 387). Adı iki mənada izah etmək mümkündür. Əgər ikinci «ac» tərkibini «es» şəklində qəbul etsək, o zaman söz «müdrük kasların yeri», «ak» şəklində təhlil edərixsə, «uca» mənasında «uca kaslara məxsus yer» kimi mənalar daşıyacaqdır. Hər iki halda

söz qədim türk dilində izah olunur. Oykonim 1590-cı ilin məlumatlarında Şərur, 1603-1728-ci ilin məlumatlarında Karbi, 1730-1890-cı il qaynaqlarında Şərur, sonrakı illərin arxiv sənədlərində isə, yenə Şərur mahalı və rayonlarında qeydə alınır (34, s. 7,12, 67., 162, s. 177, 58, s.11 və s.). Hazırda kənd Kosacan kimi inzibati-ərazi vahididir.

Keştaz-Çəmənli. Şərur rayonunda kənd keş/kaş tayfa adından və taz/tuz (a≈u) «*düzənlik*» sözlərindən sabitləşərək «Kas düzü» mənasını verərək II növ ismi birləşməyə uyğundur. Keçmiş Məvazeyi-Xatun nahiyəsində Kürədiz, Sisyan nahiyəsində Horenduz (əslində Arandüz kimi bərpa olunmalıdır. «H» samiti ermənilərin artırmasıdır) Dərələyəz nahiyəsində Horadiz–Qara düz (62, s. 28, 33, 36) kimi adlarla müqayisə oluna bilər. 1590-cı ilin məlumatında ad «Keştasb» şəklində verilsə də, qalmış mənbələrdə «Keştaz» şəklində Kosacan kəndinin rast gəlinədiyi mahal və tarixlərlə eynidir. Məntəqə 1874-cü ildən Şərur mahalında (58, s. 11), 1924-1928-ci illərdə yenə bu bölgədə (61,28list.), 1936-cı ildə Şərurun Dərvişlər kənd sovetliyində (57, s. 7) qeydə alınır. 2003-cü ilə qədər bu adla mövcud olmuş, məntəqə 28 yanvar 2003-cü ildə «Çəmənli» adı ilə əvəzlənərək dövrümüzdə məntəqə kimi Dərvişlər kənd inzibati-ərazisində gəlib çatmışdır.

Qarahəsənli. Olduqca maraqlı və bir qədər mürəkkəb yaranma tarixinə malik olan Qarahəsənli yaşayış məntəqəsi 1590-cı ilin qaynaq məlumatlarında «Qarahasarlı» (34, s. 169), 1728-ci ildə «Qara Xorzatlı» kimi Şərur nahiyəsinə, 1833-cü ildə «Qarahəsənli» şəklində Dərələyəz qəzasının Şərur mahalına (162, s. 165-170), ondan sonra isə, 1839-cu ildə «Həsəncan», 1890-cı illərdə «Qarahəsənli»-«Həsənli», daha sonra 1925-ci ildə «Qarahəsənli» kimi Şərur mahalı və rayonunda qeydə alınmışdır. Müasir dövrümüzdə Qarahəsənli kimi gəlib çatmış, Dərvişlər inzibati-ərazisinə daxil olan bu məntəqə hər dəfə «qara» komponenti ilə işlənmiş, lakin özünə qoşduğu «hasarlı», «xorzatlı», «Həsənli», «sanlı» sözləri ilə müəyyən qarışıqlıq yaratmışdır. Bu

komponentlərin hansının daha qədim olduğunu yalnız sözlərin mənaları açıqlaya bilər. «Qara» komponentinin işlənmə yerinə uyğun daşdığı mənə ilə bağlı A.Babayev 1988-ci ildə geniş elmi tədqiqat aparmış və onun müxtəlif mənaları haqqında ətraflı məlumat vermişdir (4, s. 139).

Qədim türk «Yaradılış» dastanından «qara» sözünün «böyük» mənasında olduğunu bilirik və burada «böyük» komponenti sifət olaraq sanlı-«şanlı», «Həsənli», «Hasarlı» və hələlik anlaşılmayan «xorzatlı» komponentlərini izah etmişdir. Göründüyü kimi «Həsənli» və «sanlı»-«şanlı» tərkibləri qara-«böyük» mənası ilə bu söz birləşməsində özünü doğrultmur. Sözün «hasar» və «xorzat» tərkibləri isə «böyük» leksik vahidi ilə izah oluna bilsə də, məntəqə adlarının *hasarlı*, *çəpərli*, *divarlı* forması təsadüf olunmur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Tufarqanlı» etnonimindəki «Tufarqan» sözünü «divar», «duvar», «tufar» tərkibləriylə qarşılaşdırmaq olmaz. Bu qədim tubar/tuvar türk tayfa adından yaranmışdır (16, s. 103). «Qara» sözü ilə işlənən türk tayfa adlarına biz oğuz tayfalarından Qaravul (Gün xanın nəslindən) adında (68, s. 24) Peçeneq tayfalarından Karabay (207, s. 91), hun tayfalarından Qaraqoyunlu və Qarabörk, xəzərlərdə Qarayim türk tayfa və tirələrində və s. rast gəlirik (51, s. 36). Göstərilən bütün tayfa adlarında «qara» istər «rəng», istərsə də «böyük» mənalarında özünə qoşulmuş «avul», «bəy», «qoyun», «börk»-«papaq» sözlərini izah edir. Fikrimizcə, bu məntəqə adında «hasarlı», «xorzatlı» sözləri müəyyən səsəvəzlənmə və səslərin yerdəyişməsi ilə ($h \approx x \approx k$, $z \approx r$) eyni kökə malikdir və bu tərkib «qara» komponenti ilə işlənən ən qədim tayfalarımızdan has-kas, xorz/koz *kas* tərkibi ilə bağlıdır. Has/kas tərkibinə qoşulan ar/ər «kişi, igid» komponenti və «xorzatlı» sözündəki at-«cəmlük» şəkilçisi (kacar, kassit/kasat) bu tayfa adını toponim kimi formalaşdırmış və söz «kaslar», «kas ərləri» mənasında «Böyük, ulu kaslar» kimi yer adını yaratmışdır. Bu tərkiblərə -lı sonralardan artırılmış «mənsubluq» şəkilçisidir. Məntəqə adındakı «Həsən», «Həsənli» isminə gəldikdə isə onun islam dinindən sonra yer adına qoşulduğunu ehtimal edirik.

Kənd adının kas tayfa adı ilə bağlılığını (e.ə. III-II minillik) ərazidəki köhnə Arbatan yaşayış yerindən tapılmış arxeoloji mədəniyyət nümunələri də sübut edir. V.Baxşəliyev və Ə.Novruzlu həmin mədəniyyət nümunələrini e.ə. II minilliyə aid edirlər ki, bu da nəticəmizin doğruluğunu təsdiq edir (65, s. 17).

Qazanxan. Şərur rayonunda IX-XVII əsrlərdə Arbatan kəndi yaxınlığında kənd olub. Oykonim kass türk tayfasının bir qolu olan qazan türk tayfa adından və «xan» komponentindən formalaşıb. Əski «Yaradılış» türk dastanında «xan» leksik vahidi «Qara»-«böyük» sözü ilə birləşərək «Tanrı», «idarə edən», «yaradan» mənasında izah olunur və Qara xan-«Böyük Tanrı»-dır. Şübhə yoxdur ki, dastandakı Tanrı-«Qara xan» antroponimindəki «xan» komponenti zaman keçdikcə titul ifadə etmiş, xanlıqlardakı idarə edənin adına qoşularaq yarımTanrı formasında başa düşülmüş və günümüzdə gəlib çatan «xan» ifadəsində özünü qoruyub saxlamışdır. Deməli, Qazanxan oykonimi «qazlara-kaslara məxsus xan» və ya «qazların-kasların xanı» mənasını özündə cəmləşdirir. Oykonim Xəzər tayfalarında Boxan, VIII əsr Türk xaqanlığında Danqu xan, XVI əsrdə Orta Asiya xalqlarının hakimi Orusxan və b. (36, s. 177) şəxs adları ilə müqayisə oluna bilər. O cümlədən, Azərbaycan ərazisinin xanlıqlar dövründəki bütün xan adlarının (Cavad xan, Mehdiqulu xan, Çələbi xan, Fətəli xan və b.) əsl həqiqətdə «idarə edən», «böyük», «yarımTanrı» mənalı «xan» titulu ilə işlənmələri də qədim köklərdən gəlirdi. Sözü etimologiyası dilimizin III növ ismi birləşməsinə uyğundur.

Qazma mağara. Şərur rayonunda Tənənəm kəndinin cənub-şərqindəki 1500 metr yüksəklikdə yerləşən mağara. Oykonim 80-90 min il əvvəllərdə, Mustye mədəniyyətinə aid edilir (64, s. 270). Yəqin ki, hər bir oxucuya və tədqiqatçıya məlumdur ki, oronim adı müasir leksikonumuzda işlənən qazmaq, qazma, qazılma sözləri ilə bağlı ola bilməz. 80-90 min il əvvəllərə aid bu mağaranın maddi mədəniyyət əşyalarının yaradıcıları şəksiz qədim türklər-əcdadlarımız olmuş, ola bilsin ki, daha sonralar

bu əraziyə kaslar nəzarət edərək mağaranı öz adları ilə *qazba/kasba-kas bəyləri* adı ilə adlandırmışlar. Oronimin tərkibinin «qazma» tələffüz forması türk dillərinə məxsus $m \approx b$, $q \approx k$, $s \approx z$ fonetik hadisənin nəticəsidir (bu fonetik hadisəyə bax. 115, s. 8, 256, 265). Qazma–«kass bəyləri» anlamını daşıyan toponim dilimizin II növ ismi birləşməsinə uyğundur. Söz əski türklər olan kasların Tanrı adı harbe (Arbe) adı ilə müqayisə oluna bilər və bu tanrı adının yozumu «sirr», «sehr» kimi mənalanırdı (122, s. 130-131). Be/pe/pi tərkibli, «bəy» komponentli adlara Midiya şəxs adlarından Humbe, İştube, Arbak (36, s. 109), Orxon-Yenisey abidələrindəki şəxs və ya bəy adlarından Bars bək, Yəgin Silik bək, Ur bək (69, s. 384-386), «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı şəxs adlarından Baybərə, Qazan bəy, Uruz bəy (46, s. 68, 166) sonrakı türklərin şəxs adlarından Uluq bəy, Bayqara kimi adlarda təsadüf edirik. Antroponimlərin sonuna qoşulan «be»-«bek»-«bæg»-«bəy» komponentləri günümüze gəlib çatmış «bəy» titul bildirməklə, tarixi proseslərin süzgəcindən keçərək «ali», «yüksək» anlamları ifadə etmiş komponentdir. Şübhəsiz bu komponent canlı isimlərlə ifadə olunmuş və toponimlərdə tayfa, etnos, adları ilə birgə işlənmişdir. Yuxarıda da qeyd etdik ki, tərkib çox qədimdən gəlir və belə düşünürük ki, nə zamansa «ali», «yüksək» mənalarında olan bu söz (əslində indi də belədir F.R) e.ə. VI-III minilliklərdə Şumer və kaşu/kassi Tanrı adları olan Orbe, Hume-Hubbe teofor adlardan başlayaraq türk tayfa adları *lulube, subi, kaspi, tatabi* tayfa adlarına və sonda isə şəxs adlarına qoşularaq işlənmişdir. Orta əsrlərdə biz bu komponentə tarixdə bəyliklərini yaratmış türk xalqlarının Saltuk bay (1092-1201), Artuq bay (1101-1409), Göy-Börünün Ərbilbəyliyi (1146-1232), atabəyliklər yaratmış Atabəy Sunqurun Fars Atabəyliyi (1147-1284), Tacül Mülk Börünün Sam Atabəyliyi (1128-1154), İmadəddin Zənginin Mosul-Hələb Atabəyliyi (1146-1225) və s. kimi dövlət-idarəçilik qurumlarında da rast gəlirik. Beləliklə, 28 bəylik 4 atabəylik qurumu bu komponenti özündə daşıyırdı (68, s. 139-146) ki, bunların hər birində «bəy» titul kimi işlənmişdir.

Bütün bu müqayisəli tarixi təhlillərdən sonra qətiyyətlə demək olar ki, ilkin başlanğıc adını tarix səhnəsində kaşşu kimi götürən, kas, kaspi, kassit, kasar, xəzər, qasak, qazax, qazan kaş adları ilə zəmanəmizə qədər 6 minillik bir yol gələn (bəlkə də daha qədim) əski türk tayfamızın tarixi ayrıca araşdırılmalı, onun tarix səhnəsindəki yeri yaratdıqları çarlıqları, kağanlıqları, bir sözlə dövlət qurumları tamamilə aydınlaşdırılmalıdır. Bu bir çox qaranlıq məqamların, problemlərin də həllində müstəsna əhəmiyyətə malik məsələlərdəndir.

SUBİ TÜRKLƏRİ

Qədim türk tayfaları olan Su/Şu (suvbi) türkləri Manna və Matay (Maday) dövlətlərinin ilk ərzilərində və əyalətlərində fəaliyyət göstərmiş, bu yerlərdə avtohton sakinlər olaraq e.ə. III minillikdən başlamış böyük tayfa icmaları və ya birlikləri olan kuti (quti), subar, lulubi, kaşşu, turukkilərlə yanaşı Assur və Urartu mənbələrində qeydə alınmışlar (122, s. 141, 157, 173). Bununla bərabər e.ə. IX əsrin əvvəllərində subı tayfa adı ilə bağlı ərazidə Zamua xalqı da qeydə alınır və onların Aşşurnasirapal II ilə vuruşmasından bəhs olunur. Göstərilən adın ərazidə həm də əyalət kimi fəaliyyəti qeydə alınmışdır (137, s. 45). Əgər türk dillərinə məxsus $m \approx b$ fonetik hadisəsini nəzərə alsaq, sabu/subı etnos adı həm də xalqdır- (F.R). Qaynaq məlumatlarında Aşşurnasirapol II Zamuaya hücum edərkən bu ordunun qarşısına Ameka (Abaka) öz dəstəsi ilə çıxır və Sabua dağında gizlənməyə məcbur olur. Adı çəkilən Sabua dağı Etina ilə bir-birindən aralıda yerləşir (yenə or. s. 46) Bunlardan doğru olaraq belə bir elmi nəticəyə gəlmək olar ki, subıların həm ölkəsi, həm çar şəhəri olan Zamri mövcud idi və həm ölkə, həm dağ, həm də qala və şəhər adlarını öz adları Subı ilə adlandıran bu tayfalar qədim türklər idi. Bunu deməyə bir neçə elmi əsasımız da var.

Cənub bölgələrimiz Həsənulu, Zaviyə, Xaftavan təpə, Sefidrud, Qaluraz, Sakuz və s. ərazilərdə arxeoloji qazıntılar aparın və bu qazıntıların elmi nəticələrinə diqqət yetirən A.R.Qırşman,

R.D.Barnet, A.Qodar, B.B. Piotrovski, S.İ.Rudenko və başqaları arxeoloji abidələrimizdən əldə olunan elmi nəticələrə əsaslanaraq bütövlükdə bu mədəniyyət nümunələrinin «vəhşi skif stilində» olması qənaətindədirlər (165. s. 255, 172, st. 47-49, 90, s. 28-29). Təbii ki, türk mədəniyyətinə qısqançlıqla yanaşan bu müəlliflər hazırda «vəhşi skif stilli» bu nümunələri-qədim türk mədəniyyət əşyalarını Avropa muzeylərinə iran, erməni, rus, gürcü mədəniyyəti nümunələri kimi təqdim edirlər, lakin fars «mədəniyyəti» dedikdə nədənsə bu «vəhşilik» nəzərdən yayınır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu məsələləri dünyanın böyük birlik və təşkilatları qarşısında hələ də dövlət səviyyəsində qaldıra bilməmişik.

Adı e.ə. III minillikdən Asur mənbələrində qeydə alınan *subi* (daha sonra *subar/subər/sabir/savir* və s.) türk tayfaları Naxçıvan ərazisində də öz izlərini itirməmişdir. Bununla bağlı Şərur bölgəsində qeydə alınan *Zeyvə* yer adının etimologiyasına da diqqət yetirmək yerinə düşərdi.

Zeyvə. Məntəqə adı əski mənbələrdə və müəyyən tədqiqatlarda, o cümlədən müasir tədqiqatçıların əsərlərində çəkilməklə yanaşı (21, s. 74) «zaviyə» sözünü «*guşə*», «*künc*», «*bucaq*» sözləri ilə (24, s. 207) əlaqələndirilərək ərəb-fars mənşəli hesablanmış və Azərbaycan toponimik sistemində silsilə təşkil edən *Xanağa-xanəgah*, *amsar-əmsar*, *dər-deyr-«kilsə»*, *Əbrəqunis-ahurakanış «kilsə dərə»* və s. yad mənşəli adlar «bolluğu» yaranmışdır. Biz elmi məqalələrimizin birində bu mövzuya toxunmuş, əsl həqiqətdə bizə ərəb-fars, erməni, talış, tat, ləzgi dilləri ilə izah edilmiş yer adlarının türk (Azərbaycan) toponimləri olduğunu türk dilləri ilə müqayisədə təhlilini verərək aydınlaşdırmışdıq (72, s. 85-94). Bir məsələni yaddan çıxarmaq olmaz ki, tək tanrıya inanc və onun göydə axtarmaq da ilk dəfə olaraq e.ə. VII əsrdən qədim türk inamı və mifik təfəkkürü ilə bağlı olmuş, bu varlıq Gök Tanrı, Tenqri, Xuday kimi adlanmışdır. Təkalahlığı təbliğ edən ərəblərin isə, qədim türk tanrısına məxsus ibadət yerlərində cüzi dəyişikliklər aparmaqla ərəb dilinə çevirməsi, hələ bu adların ərəblər tərəfindən yaradılması demək deyildir. Digər bir tərəfdən sözlər köklərinə görə (*Xanağa-*

Xanəgah, *Əbrəqunus-Ahura kanis*, *Zeyvə-Zaviyyə*, *Zirə-Cəzirə*, *Amsar-Əmsar* və s.) bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əgər zahiri oxşarlığı nəzərə alsaq, onda gərək «kam»-«ağız» və ya «arzuya satmaq», fars sözünü türk tayfaları qam-şamanlarla, «kaş»-«arzu», «istək» fars sözünü qədim kaş/kas türk tayfa adları ilə, «masədəq»-«uyğun», «isbat» ərəb sözünü qədim türk masa-getlərlə və s. bağlayaq. Təbii ki, bu yanlış fikirdir və bütün dillərdə o cümlədən də ərəb-fars dillərində göstərilən nümunələrə uyğun (24, s. 272, 276, 326) yüzlərlə omonim xarakterli söz bu günkü leksikonumuzda və orfoqrafiiyamızda mövcuddur. Ona görə də Zeyvə məntəqə adının ərəb dilində olması fikrinin tam əleyhinəyik.

Bizim türk dillərində geniş izlənən $z \approx s$, $v \approx b \approx f$, $\text{ə} \approx i$ fonetik səsəvəzlənmələrdən xəbərimiz var. Yer adlarının yaranmasında isə tayfa adlarının iştirakı birmənalı məsələ hesab olunur. O zaman $z \approx s$, $v \approx b \approx f$, $\text{ə} \approx i$ fonetik hadisəsini nəzərə alaraq Zeyvə məntəqə adını «subi» kimi də oxuya bilərik ki, bu da «subi» tayfa adından və bə/bi «bəy» komponentindən formalaşan etnooykonimdir. Türk tayfalarından kaspı, lulubi silbi və s. də bu leksik vahidin («bəy», «bi», «pi» və s.) minillər boyu, eləcə də günümüzə qədər daşıyıcıları olub (173, s. 97). Digər bir tərəfdən Manna qalalarından birinin adı Zibia idi (137, s. 12) və İ.M.Dyakonov bu sözün İzribia-Uzbia şəklində II Sarqo və Aş-şurbanapal tərəfindən xatırlandığını qeyd edir (122, s. 247). Ən maraqlı məsələlərdən biri budur ki, Zaviyə Sakaz ətrafında yerləşir və burada R.Dayson geniş qazıntı apararaq ərazinin sadəcə qala istehkam olduğunu qeyd edir. Tapılan əşyalar e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə (IX-VII əsr) aiddir və (173, s. 13) bu əşyaları B.B.Piotrovski Şimali Qaradənizətrafı və Kubanətrafı bölgələrin mədəniyyət nümunələri ilə eyniləşdirir (165, s. 225). Nə olub, yoxsa farslar hələ xalq olmamışdan türk mədəniyyətini yaradırdılar? Təbii ki, bu belə deyil.

Tayfa adlarının sonunda «bi», «pi» kimi komponentlər «bəy» sözü ifadə etməklə, Mərkəzi Asiya və Altayda da erkən orta əsrlərdə hun tayfalarından syanbi (51, s. 36), xakaslarda

Tuba (68, s. 17, I kitab), göytürklər arasında tatabi (41, s. 98-108) və b. tayfa adlarında mövcud idi. Subi türk tayfa adı ilə biz Q.Qeybullayev (36, s. 56,), «subər» formasında A.S.Sumbatzadə (179, s. 82-83), Yusifovda (189, s. 33) və b. tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlirik. Onu da qeyd edək ki, subilər e.ə. III minillikdən Cənubi Azərbaycanda və e.ə. I minillikdən isə Albaniya ərazilərində mövcud idilər (84, s. 83). Belə bir qədim tayfa adı ilə olan Zeyvə-Subi (burada «y» samiti artıqdır, Zaviyyə sözündə isə hərflər sırası tamamilə pozulur və «i» saiti artırılmaqla «y» samiti sona keçərək «v» samiti ilə yer dəyişir) yer adını ərəbləşdirərək tarixdən silmək hər bir işğalçı üçün xarakterik, «məqsəd-yönlü» siyasət idi. Bu siyasətin əsas qayəsində isə **«hər necə olursa-olsun türkün tarixi danılmalıdır»** ideyası dururdu. Deməli, biz bir samit səsi,- «y» hərfini atmaqla «subini bərpa edə bilərik», «zaviyyə» sözündə isə həm yerdəyişmə, həm də səstırma baş verir. Təbii ki, «zeyvə» sözü bir türk tayfa adıdır və «subi»türk tayfa adından gələn bu sözün təhrif olunmuş formasıdır.

Oykonim yuxarıda adların göstərildiyi bütün tarixlərdə (1590, 1603, 1728, 1840-cı illər və s.) Şərur məntəqə adları ilə yanaşı çəkilmiş və günümüzə Şərur nahiyəsi, Baş Noraşen sahəsi, İliç rayonu, Şərur rayonu tərkibində gəlib çıxaraq hazırda Düdəngə inzibati ərazisinə daxil edilmişdir. Kəndin qədim türk subilər tərəfindən yaradılmasına heç bir şübhəmiz yoxdur.

SAK TÜRKLƏRİ

Rauf Məmmədov özünün «Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerkləri» kitabında hələ e.ə. birinci əsrdə yəhudi İosiv Flavinin qədim əfsanə və əsatirlərə istinadən (göstərilən əsər, s. 18-19) əski qaynaqların məlumatlarına əsaslanaraq Naxçıvan ərazisini bəşər nəslinin ilk beşiyi adalandırırdı (29, s. 20, 23). Ərazidə aparılmış çoxsaylı qazıntıların elmi nəticələri, tədqiqat işlərinin yekunu ilk insan məskənlərindən olan bu ərazinin tarixini haqlı olaraq e.ə. IV-III minilliklərə aid edir.

Bəs bu ərazidəki kurqan abidələrin, maddi-mədəniyyət qalıqlarının yaradıcıları kimlər idi, onlar hansı kökdən, soydan gəlirdi, hansı xalqın uluları, hansı xalqın təşəkkülü, formalaşması, dilinin inkişafı yolunda xüsusi xidmətləri olmuş və bu təkamülün iştirakçıları idi?

Bütün bu suallara cavab vermək üçün ən etibarlı mənbə hesab olunan yer adlarının tədqiqi, etimologiyası və bu adlarda olan qədim etnosların izi tədqiqat obyektini kimi qeyd etdik ki, çox qiymətli tarixi materiallar hesab olunur.

Məlumat üçün deyək ki, Azərbaycan xalqının da təşəkküləmə prosesində kas, manq, kimmer, savir, şirak kimi türkdilli tayfaların iştirakı olmuş və onların izlərini bu günümüzdə qədər oykonimlər qorumuşdur. Belə türk tayfalarından biri də e.ə. I minillikdə Orta Asiya, Qazağıstan əraziləri ilə iştiraklı tarixə düşən, e.ə. VII əsrdə qədim türk yazılı abidəsi «Avesta»da, e.ə. 520-ci ildə Bisütun qaya yazılarında və bir çox tarixi mənbələrdə adı çəkilən Sak türk tayfalarıdır (143, s.156). Naxçıvan ərazisinin etnik tərkibi haqqında digər qiymətli məlumatlar İ.Hacıyev və Ş.Məmmədovun, İ.Hacıyev və Ə.Amanoğlunun birgə Naxçıvanla bağlı işlədiyi kitablarında da öz geniş əksini tapmışdır (29, s. 10-12).

Diqqətimizi daha çox çəkən sak etnoslarının Naxçıvanda, vətənimizin qərb bölgəsində (qondarama Ermənistan) və Cənub bölgəmiz Azərbaycanda məskunlaşma tarixi, onların izlərinin aşkarlanması, e.ə. VIII əsrdə bu ərazilərə köçətmə məsələləridir. Bəri başdan qeyd etmək istərdik ki, biz gəlmə məsələsi ilə razılaşmırıq, çünki sakların ərazidə yerli-avtohton sakinlər olduğunu qeyd-şərtsiz sübut edən xeyli faktlar mövcuddur.

Yunan səyyahı Strabon «Coğrafiya» əsərində iki Şakaşena və bir Sisakan ərazisinin adını çəkir və ərazi olaraq Azərbaycanı göstərir (198, s. 6-11). Bu məlumatlara K.Əliyevin «Antik Qafqaz Albaniyası» (gös. əsər s. 49). M.Kalankaytuklu və M.Qoşun «Alban tarixi və Alban salnaməsi» əsərlərində (göstərilən əsər) və s. antik mənbə və tədqiqat əsərlərində də rast gəlinir.

Naxçıvan və İrəvan əyalətlərimizin osmanlılar tərəfindən işğalından sonra tərtib olunmuş 1590-cı il tarixli «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri sənədində (37, s. 60-61) yer adlarındakı sak etnoslarının adı bu fikri və məlumatları təsdiq edir və adlara qoşulmuş küllü miqdarda arxaik türk-Azərbaycan leksik vahidlərinin işlənilməsi də məlumatlarda bir türk tayfasından söhbət getdiyini göstərir.

İrəvan nahiyəsində Zak, Zakevəng, Caqerşin, Saki, Sisaqgird, Sənqovit, o dövr alaybəyi və onun adamlarının yayladığı Saqraq yaylağı, Karbi nahiyəsində Aseçak, Osakan, Sakuni, Sərkuni, Saqazgird, Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində Qaraçuq, Qarabağ nahiyəsində Səng, Sükar, Zoq, Bazarçay nahiyəsində Siqad, Vedi nahiyəsində Çiqin, Çiqindər, Çaqlı, Gənzək, Abaran nahiyəsində Səknə, Əlincə, Ağsaq, Şorlut nahiyəsində Gənzək, Əlincə nahiyəsində Əlincə, Əlincəqala, Böyük Ərəfsaq, Kiçik Ərəfsaq, Sisiyan nahiyəsində Sənkər, Şəki, Ərəfsəcik (Ərəfsaq), Sisəcan, Pişək (Kisək yazılışında var). Məzrə nahiyəsində Sanqur, Dərələyəz nahiyəsində 2 Gənzək kəndi, Caqazur, Danzik, Göyçə nahiyəsində Kənzək, Abaran nahiyəsində Şiqşaq və Gənzək, belə adlardan (34, s. 159) olub tarixi sübutların canlı daşıyıcıları olmaqla sakların ərazilərimizdə nə qədər geniş məskunlaşdıqlarını göstərir.

İstanbul Başkanlığı Arxivinin 1727-1728-ci illərinə aid sənədlərindəki məlumatlarda bu adlar təkrarlansa da, onların bir qismi müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış, (Danzik-Danzit, Kənzək-Kənzə, Şaqşaq-Çaqçaq (2 kənd), Ərəfsaq-Ərəfsə-Ərəfsəcik və s.), lakin sak etnos adı tərkiblərdə özünü qismən qoruya bilmişdir (yenə orada. s. 160-164).

Yüzdillərlə davam edən tarixi proseslərin yer adlarına müəyyən qədər təsiri xanlıqların Rusiya tərəfindən işğalından sonra (1828) və 1920-ci ildə Rusiyanın Azərbaycanı yenidən işğalı ilə əlaqədar da davam etmiş, bundan sonra yer adlarımıza məqsədyönlü siyasət istiqamətlənmiş, etnoslarla bağlı etnooynimlər ya tamamilə dəyişdirilmiş, ya da ərazi erməni, gürcü, rus

torpaqlarına qatılaraq ilkin adlar bu millətlərin yer adlarına uyğunlaşdırılmışdır (62, s. 36-38).

Nəticə etibarlı ilə qədim türk etnoslarının izi silinmiş və erməni, gürcü, fars, rus, qondarma konsepsiyaları ədəbiyyatlara, tədqiqat əsərlərinə yol almışdır. Biz yalnız hazırda fəaliyyət göstərən etnooykonimlərə sahib dura bilirik və belə qondarma konsepsiyalardan öz tariximizin izlərini üzə çıxarmağa çalışırıq.

Yuxarıda qeyd olunan Naxçıvan və İrəvan əyalətlərimizdəki sak etnosu ilə bağlı 43 yer və 3 mahal adlarının (Ağsaqlı, Əlincə, Sisakan və b.) qədim sak türklərinə mənsubluğu Azərbaycanın cənubunda da özünü təsdiq edir. Meşkində Şəkərli, Yaşılbaş Gəncəli, Təbriz və Miyanda Ərşaq, Arsaq, Sulduzda Qazzaq kimi yüzlərlə yaşayış məntəqə adları (38, s. 66-73) bu etnosların Azərbaycanımızın şimal, cənub, qərb bölgələrində çox geniş məskunlaşdığından xəbər verir. Sak etnoslarının türk etnosu olduğunu Orxon-Yenisey abidələrində Sakiş toponimi (30, s. 18-19), qazaxlarda saqa, özbəklərdə sakay, qırğızlarda saka, türkmənlərdə saklar, naqoylarda sankay, xakaslarda saqay etnonimləri də qeyd-şərtsiz sübut edir. Bu yöndə yüzillər boyu fəaliyyəti dövründə mühüm sənədlərə düşərək bu günümüzdə gəlib çatan oykonimlərin tərkibindəki türk-azərbaycan dilinə məxsus komponentlər də sakların türk etnosu olduğunu təsdiq edən təkzibolunmaz dil və mənşə faktorlarıdır. Məhz bu baxımdan da belə sənədlər və arxiv materialları zəngin mənbə kimi qiymətlidir.

Türk dilləri ailəsinin özünəməxsus z~s, ç~ş, s~ş fonetik səsvəzlənmələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən (118, s. 6.) bu yer adlarının 20-dən çoxunun ilk komponenti birbaşa sak etnosunun adını bildirməklə (Zak, Zakevəng, Çaquerşin, Çaqazur, Saki, Şəki, Sənqovit, Saqraq, Saqazgird, Şükar, Sənq Çiqin, Çaqlı-çaklı, Cəkni, Sənkər, və s.) qədim türk arxaik komponentləri ilə oykonim kimi formalaşmışdır. Burada müasir leksikonumuza daxil olan-ər «kişi, igid», (77, s. 46-54) komponenti sak etnos adına qoşularaq (Çaq-ər-şin, Saq-ər-aq, Şuk-ar, Sərk-ar və s.) «sak kişiləri», «sak igidləri» mənalarını verməklə kimmer, xəzər, subər kimi qədim türk etnoslarının quruluşunu

təkrarlayır. Bir çox oykonimlərdə oğuz dillərində çox işlənən *nq* qovuşuq samiti ilə sənq, sənq-ovit, sanq-ur şəklində (21, s. 279) bu günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır. Oykonimlərdə sak etnosuna qoşulan-*vəng* arxaik komponentini nədənsə bir qrup tədqiqatçılar erməni mənşəli hesab edərək «kilsə» sözü ilə bağlayırlar. Lakin bildiyimiz kimi *bəngü daşlar* qədim türklərin yazılı daşları olmuş, əsasən dik qoyulmuşdur ki, bu da Orxon-Yenisey, Altay, Sibir və b. türk xalqlarının ərazilərində mövcud olmuşdur. Türklərin xristianlıq dövrü belə daşlar Naxçıvan ərazisində Cuğa kəndi ətrafında və digər ərazilərimizdə də qeydə alınır. Söz «uca yazılı daş» mənasında olmaqla əsasən «uca» sözünü ifadə etmişdir. Bu birbaşa qədim türk inancı ilə, uca Tanrıya yaxın olma əlaməti bildirməklə bağlı idi. Bu gün şivə və ləhcələrimizdə *v≈b* fonetik hadisəsi ilə müşahidə olunur və «öyün banı uçub» ifadəsi ayrı-ayrı bölgələrimizdə hələ də işlənir. «Uca» mənalı -ban komponenti «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «...Altun başlı ban ev vergil» (45, s. 20) ifadəsində də öz mənə çalarında söylənilmişdir. Qətiyyətlə demək lazımdır ki, *vəng* komponenti fonetik paralelliklə işlənən van/ban leksik vahidinin *nq* qovuşuq səsi ilə yazılış formasıdır (52, s. 88) və bu sözün ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Unutmamalıyıq ki, biz arxaikləşmiş hər hansı bir sözümdən imtina etdikcə ermənilər bu sözlərə sahib çıxmaqla öz tarixlərini də qədimləşdirməyə çalışırlar.

Biz oykonimlərin tərkibində *ovit* arxaik leksik söz tərkibi ilə də (Sinqovit) qarşılaşırıq. Bu komponent Alban toponimlərində Pisuauvat yer adının son «auvat» tərkibi ilə müqayisə oluna bilər. Tərkib ovat /obat/ bat formasında Ordubad, Aşqabad kimi toponimlərdə də işlənərək «yer», «məkan» bildirir. O zaman Şenqovit «Sak yurdu», «Sak məkanı» anlamını verir. Əgər diqqət etsək, yer adları əsasən II növ ismi birləşmə şəklində formalaşmışlar. Bu üslub Saqazgird sözündə də özünü göstərir. Burada sak etnos adı, -az /as/ es «zəkali», «ağıllı», qit/get isə «məhkəm», «qüvvətli» (120, s. 292) mənalarında arxaik sözlərdir. Müasir dilimizdə «*ürəyində qut yoxdur-qüvvə yoxdur*» ifadəsi şübhəsiz bu qədim kökdən gələn sözdür və oykonim burada I

növ ismi birləşmə formasında «ağıllı, qüvvətli saklar» mənasını daşıyır. Oykonimin tərkibindəki «r» hərfi sonradan artırmadır. Deməli, Azərbaycan dilinin ismi birləşmə növləri hələ e.ə. türk-dilli etnoslarımız arasında dilin qrammatik ünsürü kimi mövcud olmuşdur. II növ ismi birləşmə şəklində olan Saqaraq–(Sak tayfa adı, aq/ağ «uca», ər «kişi», (1, s. 227) «Uca sak kişiləri» oykonimi də dediklərimizi təsdiq edən oykonimlərin formalaşma üslubudur və bütün bu birləşmələrdə dilimizin uzun təkamül prosesi özünü saxlayıb günümüzə qədər gətirmişdir.

Sadalanan oykonimlərdə –in/an məxsusluq şəkilçisinə (21, s. 160-161) ni- «*verdi bağışladı*» (36, s. 80), il- «*el, yurd*» qədim türk komponentlərinə də rast gəlirik. F.Rəşidəddinin «Oğuznamə əsərində «**il**» komponenti dənə-dənə «**el**», «**yurd**» anlamında «*il arasında*», «*il oldu*» ifadələri ilə işlədilmişdir (28, s. 13, 64). Göstərilən komponentləri tərkibində daşıyan Çiqin yer adı «Saklara məxsus», Çəkni «Sakların verdiyi, bağışladığı» Çaklı isə dilimizin metateza hadisəsi-səslərin yerdəyişməsi prosesi ilə (il-li vağzal-vazğal) işlənmişdir (5, s. 225). Söz «sakil» tərkibindən ibarət olub «Sak eli» mənalarını özündə birləşdirir.

Ərazidə saklarla bağlı adı çəkilən oykonimlər içində 2 Əlinçə (Əlinçə və Aralıq nahiyələrində), 3 Ərəfsaq (Əlinçə, Sisiyan nahiyələrində) yer adlarına da təsadüf edirik. Burada Əlinçə «Qüvvətli saklar», Ərəfsaq isə, «Sak ərլərinin evi» mənalarında olub (73, s. 9-11) arxaik türk sözləri ilə oykonimləri formalaşdırmışlar.

Sakların Naxçıvan və qərb bölgəmiz İrəvan əyalətində yerli sakinlər olduğunu, türk-azərbaycanlı etnosu olduğunu təsdiq edən digər bir məqama diqqətinizi çəkmək istərdik.

1728-ci ilə aid adı çəkilən icmal dəftərində, 46-47-ci səhifələrdə belə bir məlumatla da qarşılaşırıq: «*Korlavəng, Kəngənə, Ağsaqlı, İrmələi, Ağrılı və Qışlaq kəndlərinin əhalisi özlərini Saqabat camaatı hesab edirlər*». Deməli, sak etnos adını özündə daşımayan, lakin türk leksik vahidlərindən olan bu kəndlərin əhalisi hələ XVIII əsrə qədər özlərinin sak soyundan olduqlarını bilir və bir türk-azərbaycanlı olmaqları ilə öyünürdülər (F.R).

Kəndlərin daxil olduğu Xinzirək mahalı isə başabaş azərbaycanlı kəndlərindən ibarət idi.

Digər bir məsələni diqqətinizə çatdırmağı da lazımlı hesab edirik. Naxçıvan və onun ətrafı bölgələrdə qaynaq sənədlərinin verdiyi məlumatlara əsasən 6 nahiyədə (Vedi, Ağsaqlı, Şorlut, Dərələyəz, Göyçə, Abaran) 7 Gənzə, Gənzək, Gənizək eyni adlı, müxtəlif yazılışlı kənd adları da fəaliyyət göstərmişdir (62, s. 35-48). Tarixi qaynaqlar gənzəklərin türkdilli etnos olduqlarını, saklarla birgə yaşayaraq onların bir qolunu təşkil etdiklərini təsdiqləyir (109, s. 86-92). E.ə. Orta Asiya, Atropatena, Albaniya Arran ərazilərində Gənzə, Gənzək kimi yer adlarının tarixi məlumatlarda əks olunması, (yenə orada, s. 94) sakların yaşadığı türk xalqları qazax, qırğız, başqırd, türkmən ərazilərində–türk torpaqlarında gənzə, gənzək türk etnoslarının yaşaması (110, s. 135) bütöv sak-gənzək etnos birliyindən xəbər verir. Deməli, Naxçıvan və İrəvan əyalətlərində çoxsaylı sak, gənzək etnosları ilə adlanan yer adları türk-azərbaycanlılara məxsus idi və buradakı mahallar belə (Ağsaqlı, Əlincə, Sisakan) sak mahalları və digər türk tayfa birliklərinin (kas, manq, şirak və s.) yaşadığı ərazilər idi (38, s. 109-129).

Sak etnoslarının yaşam tərzindən və geyim adətlərindən bəhs edən Herodot onların şişuclu papaqlar gəzdirdiyini və bu adəti Orta Asiya ərazilərində müşahidə etdiyini söyləyir (111, s. 64).

Bu məsələni diqqətlə öyrənən Levina L.M. Aral ətrafı bölgələrdə bu baş geyimindən istifadə olunduğunu söyləyərək onu sivri uclu təsvir edir. Bu sahənin digər tədqiqatçısı T.A.Trofimov isə onu (sivri uclu papağı) Ceti-asar mədəniyyətinə aid edərək Altay türklərindən gəldiyini söyləyirdi (183, s. 233).

Bu tədqiqat istinamətində E.E.Kuzminanın da elmi nəticələri maraqlıdır. O, daha geniş tədqiqat apararaq istər Altayda, istər Aralətrafı bölgələrdə, istərsə də Orta Asiyada istifadə olunmuş şişuclu, sivri uclu baş geyimini konkret olaraq saklara aid edirdi (140, s. 120-126). XIX əsrdə Gəncə ətrafında, Şəki, Şamaxı zonalarında bu baş geyiminin geniş yayıldığını, görkəmli filosof şair M.Ş.Vazehin də bu baş geyimindən istifadə etdiyini

bildiyimizdən belə bir fikir söyləyə bilərik ki, e.ə. I minillikdə ərazilərimizdə yaşayan sak, gənzək tayfaları da bundan istifadə etmiş və XIX əsrə qədər bu geyimi xalqımızın adət və məişətində geniş mövcud olmuşdur (F.R.).

Eramızdan əvvəl ikinci minilliyin axırlarına (bu tarixə diqqət edin) aid olan, Naxçıvanın Qızılvəng ərazisindən tapılmış insan heykəlinin başında uzun şişuclu papaq, əynində çuxaya bənzər geyim və belində qurşaq var idi (**Diqqətlə bax XX əsrin əvvəllərinin geyimi ilə eyni və milli geyim nümunəsi. F.R.**). 1895-ci ildə N.V.Fedorov tərəfindən aşkarlanan bu kişi heykəlinin hündürlüyü 20 sm. idi və tədqiqatçılar bunu bütpərəstliklə əlaqələndirmişdilər (R.Məmmədovun «Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerkləri» kitabında 17-18-ci səhifəyə bax). Əgər diqqət etsək e.ə. II minilliyə aid bu tapıntı eramızın II minilliyinin son yüzilliyinə qədər istifadə etdiyimiz milli geyimlərimizlə eynilik daşıyır və bu sak türklərinin geyimidir. *Bu təkzibolunmaz tarixi sübuta söykənərək cəsarətlə demək olar ki, Herodat, İosif Flavi, Ptolomey, Strabon kimi qədim tarixçilərin e.ə. I minilliyə aid etdikləri sak etnosları onların yazdığı kimi e.ə. VII əsrdə deyil, e.ə. II minillikdə fəaliyyət göstərmişlər- (F.R.).*

Haqlı olaraq belə bir sual ortalığa çıxa bilər. Əgər saklar e.ə. II minillikdən Naxçıvan eləcə də qərb bölgəmiz İrəvan ərazilərində eramızın XX əsrinə qədər yaşamışlarsa (4 min il) və 50-dən yuxarı kənd adı, 3 mahal (Əlincək, Sisakan, Ağsaklı) onların adını daşımışdırsa onda bu ərazilərin yerli sakinləri kimlərdir? Biz Azərbaycan türkləri, yoxsa özünü «hayasa» adlandıran indiki «ermənilərmi»? Bundan başqa əgər e.ə. III minillikdən, bəlkə də daha qədimdən başlasaq bu ərazinin yerli sakinləri *kas, kaspi, qazan, sak, quqar, kəngər, oğuz, peçeneq, kol, pasian, kimmer, cinli* (gürcülər onları *orbeli*, ermənilər isə *orbeliyan* adlandıırıblar. Qəribə deyilmi?), *kuşan (hun), dögər, yaparlı, beçne, xələc* (oğuz tayfaları), *kapan, tona, çula, kulbey, çur, tolmaç* (Peçeneq tayfalarından), *göyərək, tus, yağma türk tayfa birlikləri, sonralar bulqar, şirak, aran, katak, sadak, gorus, xəzər* və ən son dövrlərdə isə bu tayfaların nəsiləri olan *bəydilli, bayat,*

saqiabat, bayandurlu, avşar, borçai, karaqoyunlu, qıpçaq, dümbülü, sinli, reyhanlı, qəmərli və s. yüzlərcə türk tayfa birlikləri olmuş və eramızın XX əsrinin sonlarına qədər həmin ərazilərdə yaşamışlarsa, bəs onda e.ə. VII əsrdə «Böyük Ermənistan» olan dövlət (136, s. 163) harada yaranmış və hansı xalqa məxsus olmuşdur? Əgər doğrudan da bu belədirsə o zaman özlərini «haya» adlandıran xalq nəyə görə adlarını dəyişib «erməni» qoymuş, nəhayət nəyə görə onların ilk çarı Paruyr türk idi, Skaordonun-Sakin oğlu idi və türk Midiya çarı Varbak (Börü «qurd»-bak «bəy»-Bayqurd- F.R.) tərəfindən təyin olunmuşdur (125, s. 235-240)? *Göründüyü kimi faktlar bütövlükdə hazırki «erməni tarixinin» əleyhinədir və bunun saxta bir tarix olduğunun yaxın zamanlarda ortalığa çıxacağına heç bir şübhəmiz yoxdur.*

Daşnak ideologiyası ilə zəhərlənmiş Kapançyan, Manandyan, Parsamyay kimilərin əleyhinə olaraq digər bir qrup erməni yazarları və tarixçiləri də gəldiyimiz bu elmi nəticəmizi təsdiq etməklə digərləri kimi düşünməzlər. M.Abekyan özünün «Erməni ədəbiyyatı tarixi» əsərində «erməni trixinin» yanlış olduğunu, «ərazilərə belə qədim dövrdən gəlmənin heç bir dəlil-sübutu olmadığını» qeyd edir (81, s. 11). Yuxarıda göstərilən bütün faktlara uyğun, sadəcə əsrlər üzrə xəritə tərtib olunaraq tayfaların yaşadığı ərazilər göstərilərsə, tenqrianlıqda olan türkləri («xristian») özlərinə aid etməklə tarix yaratmaq istəyən ermənilərin tarix oğurluğu ortalığa çıxar.

Tədqiqat nəticəsində gəldiyimiz qənaətin məğzi budur ki, adını ər «kişi», man «ulu» («uzman», «azman», «türkman» və s. sözlərə bax) komponentindən götürmüş «Ermənistan» dövləti olmuşsa da, bu bir türk dövləti idi və yuxarıda adları çəkilən, bu ərazinin xristianlıqda olan sakinləri, eləcə də buradakı mədəniyyət abidələri bu türk etnoslarına mənsub idi. Ermənistanın e.ə. və sonra apardığı müharibələrə gəldikdə isə bu xristianlaşmış-qriqorianlaşmış türklərlə başqa dində qalmış, və yaxud eyni dində olan türklərin tarixdə qarşılaşdığımız Əmir Teymurla İldırım Bəyazid, Şah İsmayıl Sultən Səlim və b. bu kimi fəthlərin və

iddialı dövlətlərin biri-biri ilə vuruşmasından özgə bir şey deyildi.

Sakların tarixinə və Orta Asiya olaraq göstərilmiş ərazi məsələsinə gəldikdə isə e.ə. II minillik tarixli Fedorovun tapıntısı yeni bir versiyanın meydana gəlməsinə səbəb olur. *Faktik olaraq e.ə. II minillikdə Naxçıvan ərazisində yaşayan saklar e.ə. VII əsrdə Naxçıvana gələ bilməzdilər. Deməli Sak türklərinin də şimaldan cənuba deyil, cənubdan şimala ilk köçləri olmuş və sonralardan tarixşünaslığa düşmüş «şimaldan böyük köçlər» tarixi prosesi baş vermişdir.* Bu fikri müdrik Tonyukukun 709-cu ildə işlətdiyi bir ifadə də təsdiq edir. O, hadisəni belə təsdiq edir: «Tabqaç xanı bizim düşmənimiz olmuşdur. Onoxun xaqanı (Qərb türklərinin) Soqa da düşmənimiz olmuşdur», ifadəsində Soqa xandır (sak türklərinin adındandır) və Qərb türklərinin-türkeşlərin xanıdır (44. s. 347). Bu ərazi isə Azərbaycana məxsusdur.

Sak tayfalarına gəldikdə isə bu etnoslar Naxçıvan və onun ətrafı bölgələrin yerli-avtohton sakinləri olmaqla öz mədəniyyət abidələrini elə bu torpaqda yaşayaraq qədim türk mədəniyyəti üslubunda bir türk olaraq yaratmışlar. İndi isə Şərur oykonimlərinə müraciət edək.

Yengicə. Yaşayış məntəqə adı 1590-cı ilin məlu matında Yengici-Çomaqtur şəklində qeyd olunur. Sözün «yenq» tərkibi türk dillərinə məxsus s̄y («çıraq» Azərbaycan dilində, «şirak» yakutlarda, «yaruk» uyğur dilində, «yay» (fəsil) Azərbaycan dilində, «say» yakut dilində və s. (164, s. 2001-2005) fonetik hadisəni nəzərə alsaq sanq/saq tərkibidir. Fikrimizcə bu tərkibdə yaranan Yengicə-Ərəb, Yengicə-Çomaxtur, Yengicə kimi yer adları **-nq** qovuşuq səsi ilə işlənmiş «sak» etnosunun adıdır. Adın sonundakı «icə» tərkibi fikrimizcə izi\isi sözünün təhrifidir və c̄z, ə̄i fonetik paralelliyidir. Əgər şumer-türk dil paralellərinə diqqət yetirsək ici/izi şumerlərdə «isti», «issi» sözləri ilə eyni kökdəndir (48. s. 8). Bunları nəzərə aldıqdan sonra söz «ışıqlı saklar», «od sakları» mənalarında açıqlanır ki, bu da qədim türk tayfalarının, o cümlədən sakların oda inancı ilə

bağlıdır. Bu gün də dilimizdə Ərgün, Günay, Günel, Gündüz kimi yüzlərlə addakı «gün» əski günəş inancımızın əlamətləridir.

Yengicə kəndi ərəb işğalından sonra Ərəbyengicə (olsun ki, məntəqədə bir neçə ərəb ailəsi yaşamış və ya vergi ilə bağlı məskunlaşmışlar) adlanmış və bu adla dövrümüzə qədər gəlmişdir. *Yencəyi-Çomaxtur*, *Yenicəyi-ərəb* 1590-cı ildən Şərur nahiyəsində (34, s. 167), *Yengicə* formasında (Çomaqtur sözü olmadan) 1728-ci ildə Karbi, *Ərəbyengicə* formasında yenə Şərur (Yenə orada s. 73), 1828-90-cı illərdə *Yengizə* yazılışındı Dərələyəz, *Ərəbyengicə* isə Şərur nahiyələrinə daxil olmuşlar. 1880-1890-cı illərdə bu kəndlər *Yengicə*, *Sultan*, *Ərəbyengicə* şəklində Şərur nahiyəsi daxilində, 1890-1924-cü illərdə isə *Yengicə*, *Sultan*, *Ərəbyengicə* şəklində Şərur nahiyələrində və Baş Nəraşen sahəsində göstərilmişdir (60, 12 list). 1926 ildə bu məntəqələrin ikisi Baş Nəraşen rayonuna, bir Ərəbyengicə isə Qıvraq rayonuna daxil edilmişdir (59, 28 list). 1936-cı ilin sənədinə baxdıqda isə 2 Yengicə və bir Ərəbyengicə kəndi göstərilir ki, bu da sənəddə Baş Nəraşen rayonuna daxil edilmişdir. Sonradan kəndlər İliç, 1992-ci ildə isə Şərur rayonuna daxil edilərək bu günə qədər gəlmişlər. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar da buranın saklarla bağlılığını təsdiq etməklə bu ərazinin e.ə. IV-III minilliklərdə yaşayış yeri olduğunu sübut edir (65, s. 177). Yengicə kəndinin ərazisindən tapılan arxeoloji əşyalar XII əsrə aid olaraq göstərilərsə də bizə belə gəlir ki, Yengicə kənd adı sak tayfaları ilə bağlı olduğundan bura ən azı e.ə. II minillikdə yaşayış yerinə çevrilmiş, ola bilsin ki, tarixi proseslərdə dağıdılmış və sonralar yenidən bərpa olunmuşdur.

Həmzəli Dizə. Bu ad Naxçıvan MR ərazisində geniş yayılmışdır. XIII əsrdə Zəkriyyə Qəzvini, Gəncə şəhərindən bir mənzil aralı Dizək qalası olduğunu qeyd edirdi (20, s. 43). Sözün «Həmzəli» tərkibi həm ayrılıqda məntəqə adı, həm də «dizə» sözü ilə birgə işlənmişdir. Əgər diqqət etsək «dizək» və «dizə» sözlərində yalnız «k» samitinin eleziyası müşahidə olunur. Söz «dizək» formasında bərpa edildikdən sonra türk dillərində qədim kök olan «ti»-«türkmək» feli və zək/sak etnos adı ilə qarşı-

laşırıq. «Saklar tikən» mənasında olan bu etnooykonim Ordubad və Culfa rayon ərazilərində də qeydə alınır. «Ti» tərkibinin şumerlərdə «tikmək» (36, s. 80) Azərbaycan dilində «k» samiti artırımla «tik» feli kimi işlənməsi sözün «tikmək», kökü üzərində dayanmağa əsas verir. Əgər türk dillərinə məxsus $i \approx a$ fonetik hadisəsini də nəzərə alsaq (115, s. 8), o zaman sözün birinci tərkibini «ta» kimi oxumalıyıq və bu kök əsasən türk xalqlarında sözün sonunda gəlməklə (Midiya toponimlərində Arsita, İzirta, Parta, şurda, müasir toponimikada Yalta, Maxta və s.) Q.Qeybullayevə görə «tay», «ortaq» mənalarnı bildirib (36, s. 78). Sözü bu anlamda qəbul etsək «dizak» tərkibi «saklara tay» mənasını verir. Lakin sözün birinci tərkibinə daha bir fonetik hadisədən yanaşmaq istərdik. Türk dillərində $t \approx d \approx s \approx z$ səsvəzlənmələri də mövcuddur (Türklərdə tus, azərbaycanlılarda «duz», azərbaycanlılarda «yastı», qırğızlarda yassı, isti-issi və s.) və bu paralelliyi sözə tətbiq etsək o zaman «dizak» sözü sizak/sisak kimi bərpa olunur. Bu tərkibə biz Sisakan sözündə rast gəlirik. Burada *si* tərkibi ayrıca tayfa adı olmaqla trixi məlumatlarda qeydə alınır və onların sakların bir nəslı kimi eyni ittifaqda fəaliyyət göstərməsi də qaynaqlara düşmüşdür. Bu barədə geniş tədqiqat aparan Y.B.Yusifov sakların Midiya, Man-na, eləcə də Atropatena və qərb bölgəmiz qədim İrəvan xanlığı ərazisində yaşadıklarını qeyd etmişdir (188, s. 182). Sisak həm də şəxs adı olmaqla mənbələrdə qeydə alınır. M.Xorenli Kolton əyalətinin Qelamın oğlu Sisak nəslindən törəndiyini qeyd edir (38, s. 91). Təhlillərdən görüldüyü kimi söz bütün hallarda türk dilinə mənsub olub türk leksik vahidlərindən yaranmışdır. Biz birinci etimologiya üzərində dayanır və oykonimi «saklar tikən» mənasında etnooykonim qəbul edirik. Oykonimlərin tərkibindəki türk tayfa adlarının (sak, savir, kas və s.) əvvəllərinə artırılan «Həmzəli», «Məmməd», «Abbas» kimi antroponimlər isə islamdan sonra yer adlarımıza qoşulan onomastik vahidlərdir. Oykonim ilk dəfə 1728-ci ilin məlumatında rast gəlinir və 1890-1924-cü illərin məlumatında Həmzəli Dizə, 1925-36-cı illərdə Dizə 1975-1993-cü illərdə isə ayrı-ayrı kənd kimi, Həmzəli və Dizə

yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdir (Naxçıvan MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 03.IV.1993-cü il 242-XII sayılı qərarı). Bütün göstərilən dövrlərdə kəndlər Şərur rayonu inzibati ərazisində mövcud olmuşdur.

Çağazur-Şahbulaq. 1590-cı ildə İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində qeydə alınan «Sağasgird» məntəqə adı, 1727-1728-ci illərdə Yaycı və Xaçik kəndləri ilə bərabər çəkilərək «Çağazur» şəklində Dərələyəz nahiyəsində göstərilir (34, s. 164; 62, s. 32-34; 34, s.57). 1831-ci ildə Şərur mahalının 54 kəndi arasında bu məntəqə adına təsadüf olunmasa da, məntəqə Dərəşahbuz nahiyəsində Gömür və Qarabba kəndləri ilə bərabər cöstərilir (162, s. 140-149, 160-177). Zaman keçdikcə sənədlərdə adların dha çox təhrifi ilə qarşılaşırıq. 1900-1924, 1926, 1928, 1936-cı illərin arxiv sənədlərində ad «Gecəzur» yazılışında (60,13 listdə; 56,11 listdə; 57,48 listdə və s.) sənədlərə düşsə də, sonrılardan yenə «Çağazur» formsında 2003-cü ilə qədər gəlmiş, Naxçıvan MR Ali Məclisinin Azərbaycan Respublikası qarşısında qaldırdığı «Ərazi quruluşu və inzibati-ərazi bölgüsü haqqında» vəsatətə əsasən 1 mart, 2003-cü il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla «Çağazur» məntəqə adı «Şahbulaq» adı ilə əvəzlənmişdir.

«Çağazur» oykoniminin etnooykonim olmasına qəti əminlik və birinci «çağ» tərkibi Sak iayfası adının daşıyıcısıdır. Məntəqə adının ikinci «azur/ izir» tərkibinə gəldikdə isə türk dillərində bu leksik vahid «ışığı, od» mənasını daşımışdır. Tərkibdəki «azur/ izir» komponenti Kas türklərinin Mirizir tanrı adındakı «izir» komponenti ilə (yuxarıda bu tərkibin etimologiyasına toxunduq.) eyni quruluş və mənaya malikdir. Etnos adı və *izir*- «ışığı, od» tərkibləri ilə formalaşan «Çağazur» oykonimi «Od sakları» mənasını daşıyır. Hazırda məntəqə Yaycı inzibati-ərazisinə daxildir.

Danyeri. Məntəqə ilk dəfə 1724-cü ilin məlumatında əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olmaqla «Dayərənd» şəklində Dərələyəz nahiyəsində (34, s.57), 1728 –ci ildə isə Nax-

çıvan sancağının yenə həmin nahiyəsində «Dakzid» yazılışı ilə qeydə alınır (62, s. 34). Bu mənbədə bir dəfə də olsun qeyri-millət göstərilmir. Bundan sonra məntəqə adı «Danzik» yazılışı ilə Naxçıvan mahalının Dərələyəz nahiyəsində 2 kənd olaraq (Yuxarı Danzik, Aşağı Danzik) göstərilməklə, 1747-1828-ci illərə qədər təkrarlanmışdır (162, s. 160-177). 1900-cü ildə bu adlarla fəaliyyəti qeyd olunan kəndlər bu dəfə Baş Nəraşen Təlimat Sahəsində yenə əvvəlki adlarla göstərilir (60, 13 listdə). 1925-1926-cı illərin arxiv sənədlərində məntəqələr Baş Nəraşen sahəsinə (56, 11 listdə) daxil edilməklə 1928-ci ilə qədər gəlmiş, lakin o dövrün sənədlərində bir kənd adı ilə göstərilməklə artıq Təzəkənd-Danzik (61, 28 listdə) kimi yazıya alınmışdır.

Sovetlər birliyinin məlum 30-37-ci repressiya illəri təkcə insanlara deyil yer adlarımız da tətbiq edilmiş, 1936-cı ildə heç bir fərman, və ya qərar olmadan Naxçıvan MİK I çağırış IV sesiyası üçün məntəqə adlarının hesablanması Aşağı Danzik-Qızıl kənd, Yuxarı Danzik isə Sabir kənd adları ilə əvəzlənmişdir. (57, 48 listdə) Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək istərdik. Əgər doğrudan da bu kənd adı qeyri-dilə mənsub olmuş olsaydı (məsələn ermən, fars, ərəb və s. dillərə) şübhəsiz ərazilərimizi tamamilə işğal etməyə və burada bufer «Ermənistan» dövləti yaratmağa cəhd edən və onun hüdudlarını genişləndirmək istəyən rus siyasəti bu addımı heç zaman atmaz, məntəqə adını olduğu kimi saxlardı. Lakin əskidən türklər yaşayan bu məntəqə də təbii ki, türk tayfa adı ilə bağlı olmuş (biz bu barədə aşağıda ətraflı danışacağıq) və türk dili elementləri hesabına formalaşmışdır. Məhz buna görə də qeyri-milli siyasət bu adı dəyişdirmək, onu əvəzləşdirmək məcburiyyətində qalmışlar. Lakin 1937-ci ildə biz yenidən məntəqələri Yuxarı Dnzik, aşağı Danzik adları ilə Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivinin sənədlərində (fond 40, siyahı 1, arxiv 372/28, iş № 4, 50 vərəqdə) görürük və yenə də bu kənd adlarının dəyişdirilmə səbəbləri mənbələrdə izah olunmamışdır.

Sonrakı illərdə oykonim Şərur, İliç rayonlarının ərzilərində fəaliyyət göstərmiş, 30 iyun 1954-cü ildə protokol № 26,

maddə 1 ilə Aşağı Danzik mövcud olmadığından ləğv edilərək, Yuxarı Dnzik məntəqə adından «yuxarı» sözü çıxarılmışdır. 1964-cü ildə «Yeni kənd» adlandırılan Danzik kəndi Naxçıvan MR Ali Məclisinin Azərbaycan Respublikası qarşısında qaldırdığı «Ərazi quruluşu və inzibati-ərazi bölgüsü haqqında» vəsətətə əsasən 1 mart, 2003-cü il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Yeni kənd məntəqə adı «Danyeri» adlandırılmış və Danyeri inzibati-ərazi vahidi müəyyənləşdirilmişdir. Hazırda məntəqə inzibati-ərazi vhidini kimi fəaliyyət göstərir.

Bəs bu məntəqə adının formalaşmasında hansı dil vahidlərinin iştirakı olmuşdur? Əvvəlcə sözdəki «tan, tanq» komponentinin (qədim oğuz dillərindəki «nq» qovuşuq samiti haqqında yuxarıda danışdıq) türk dilləri ilə müqayisəsinə nəzər salaq. Öncə «tanq» sözü «taq» şəklində «dağ» mənasını ifadə edir (bax Qaztaq, Ortaq dağ adlarına). «Tan» tərkibinə bəzən mənbələrdə $a \approx \ddot{o}$ fonetik hədisəsi ilə qədim türk dillərində «tön»-təpə (38, s. 19), şəklində də rast gəlirik. Bu söz «tan» şəklində elam dilində «dan yeri» mənasını ifadə etmişdir (126, s. 27). Burada $t \approx d$ səsvəzlənməsini də nəzərə alsaq, «tan»/dan sözü qədim türk dillərində «düzən» mənasını daşıyır (170, s. 1616) və mənbələrdən görüldüyü kimi istənilən prizmadan bu tərkibə yanaşsaq türk dili hesabına formalaşmış topoonymik tərkib olduğu göz önündədir.

Məntəqə adının «zik» tərkibini oğuz dillərinə mənsub «nq» qovuşuq samiti ilə (77, s. 76; 21, s. 247 və s.) «sinq», «sanq» şəklində qəbul etsək bu tərkib türk dilində «çətin alınan zirvə», «əlçatmaz sıldırım» mənalını verəcəkdir (145, s. 626). Tərkibə zik/sok/soku şəklində $z \approx s$ paralelliyindən yanaşsaq yenə qədim türk dillərində «şiş zirvə» mənası ilə qarşılaşacağıq. Bu söz özbəklərdə hazırda da «çukki», qazaxlarda «şoki» şəklində «zirvə» ifadə edir (yenə orada s. 618). Bəlkə də bu gün dilimizdəki «cıqqa» sözü, «cik durmaq»- «miz durmaq», «şiş durmaq» anlamı daşıyan bu ifadələr əski «çukki», «şoki» mənalını yaşadan leksik vahidlərdir- (F.R). Bütün bu variantlarda

oykonim «təpə zirvə», «dan yeri», «zirvə», «çətin alınan zirvə» və s. mənalara malik olur ki, bu da göründüyü kimi oykonimi tamamilə izah etmir. Bizə belə gəlir ki, «zik» tərkibi $z \approx s$, $i \approx a$ fonetik hadisəsi ilə işlənməklə, yaşam dövrü e.ə. II minilliyə aid olan Sak türk tayfa adı ilə bağlıdır və oykonimin etimologiyası «Sak dağı» və ya «Sak təpəsi» mənalarını daşımışdır.

Şikəm. Bu oykonim 1590-cı ilin məlumatında Şərur nahiyəsində qeydə alınır (24, s. 168) və sonralardan məntəqə kimi fəaliyyətini dayandırmışdır. Bu qənaətə gəlməyimizə əsas səbəb oykonimin sonrakı mənbələrdə heç bir nahiyədə qeydə alınmamasıdır.

Adın etimoloji anlamına gəldikdə isə fikrimizcə söz 2 komponentdən -«şik» və «əm» tərkiblərindən formalaşaraq $\text{ş} \approx \text{s}$, $\text{m} \approx \text{b} \approx \text{v}$, $\text{ə} \approx \text{e}$ fonetik hadisəsi ilə işlənmiş, «sak» tayfa adı və «əv, ev» leksik vahidlərinin iştirakı ilə yaranmışdır. Bu gün də biz «ev» sözünün türkmən, qırğız, qazax, özbək dillərində və müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində «əv», «əf», «öv», «üy» «öy» kimi deyim və yazılışları ilə rəstləşir (206, s. 228-229). Bütün bunları nəzərə alsaq «Şikəm» sözünün etimoloji mənası «sak evi» anlamında səslənəcəkdir. Biz sözün ikinci tərkibini türk dillərində söz sonunda səsdüşümü hadisəsini nəzərə almaqla (18, s. 143, 145) «ab/aba» şəklində də qəbul edə bilərik. Bu halda şumerlərdən dilimizə adlanmış «ulu» mənasını daşıyan «aba» sözü (36, s. 54; 38, s. 53) sak türk tayfa adına qoşularaq «ulu saklar» mənasını verəcəkdir ki, biz bu anlama daha çox üstünlük veririk. Ümumiyyətlə oykonimin hər iki mənası türk dilləri ilə bağlı komponentlər hesabına yaranmışdır və türk tayfa adı ilə bağlıdır.

Sİ TAYFALARI

Siyahqut. Son dərəcə maraqlı və bir qədər də mybahisəli etimoloji quruluşla malik olan bu məntəqə adı qaynaqlarda ilk dəfə 1590-cı ilin məlumatında «Siyahqut» şəklində təsdiq

olunmaqla Şərur nahiyəsi daxilində göstərilmişdir (34, s. 168). 1724-cü ildə növbəti dəfə Məzrə bölgəsində «Siyaqut» yazılışı ilə qeydə alınan məntəqə (yenə orada s. 61) bundan sonrakı bütün mənbələrdə «h» samiti olmadan «Siyaqut» şəklində sənədlərə daxil edilir. 1728-ci ildə mənbələrə 26 ailə ilə qeyd olunmuş «Siyaqut» oykonimi (62, s. 328) 1828, 1880, 1900-cü illərin məlumatlarında Şərur mahalında, sonralar isə Baş Norşen Təlimat Sahəsi daxilində göstərilmişdir (162, s. 160-170; 56, 11 listdə; 60, 13 listdə). 1924-1926-cı illərdə Baş Noraşen (56, II listdə), 1928-ci ildə Yengicə (61, 28 listdə), 1954-cü ildə isə Noraşen rayonlarında göstərilən «Siyaqut» məntəqə adı kənd Soveti kimi qeyd olunaraq inzibati-ərazi dairəsi statusunda yazıya alınmışdır (Naxçıvan MSSR kənd Sovetləri sərhədlərinin inzibati-ərazi dəyişiklikləri haqqında 30 iyun 1954-cü ilin fərmanı). Bundan 13 il sonra, 20 yanvar 1967-ci il «Naxçıvan MSSR İliç rayonunun inzibati-ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər haqqında» fərmanla məntəqə Xanlıqlar kənd Soveti tərkibinə daxil edilmişdir. Sonralardan müstəqil inzibati ərazi dairəsi olan Siyaqut kəndinin hansı fərmlə bu statusu almasına heç bir sənəddə rast gəlmədik. Hazırda Kosacan, Yuxarı və Aşağı Daşarx, Dərəkənd və Oğuzkənd kəndlərini özündə birləşdirən Siyaqut məntəqəsi-oykonim inzibati-ərazi dairəsi kimi fəaliyyət göstərir. Mənbə və arxiv sənədlərindən göründüyü kimi oykonim yalnız 1590-cı ildə «Siyaqut» şəklində qeydə alınmış, sonrakı mənbələrə isə «Siyaqut» kimi daxil edilmişdir. Məhz onun ilk yazılış formasına istinad edən bir qrup müəllif sözün birinci tərkibini «siyah»-qara komponenti ilə izah edərək oykonimin farsmənşəli olması haqqında fikir söyləmişdir. Bu istiqamətdə tədqiqatını genişləndirən pedeqoji elmləri namizədi A. İmanlı Naxçıvan DU, «Elmi əsərlər», 2004-cü il 13-cü nömrəsində, «Siyaqut sözünün mənşəyi və etimologiyası» məqaləsi ilə bu komponentə geniş izah vermiş, oykonimin saklarla bağlılığını ehtimal etsə də, nədənsə bu fikir üzərində qəti olaraq dayanmamışdır (göstərilən əsər, s.77-80).

Bəs əsl həqiqətdə oykonim hansı komponentlərdən yaranmış və hansı etimoloji mənanı daşımaqdadır? Əvvəlcə oyko-

nimin birinci komponenti «*si*» tərkibinə nəzər salmaq. Biz bu tərkiblə areal türk oykonimik sistemində əski dövrlərdən tanışıq. Sak çarlığının əhatə etdiyi Zəngəzur bölgəsində Siyunik əyaləti olduğu tarixi mənbələrdə və Q.Qeybullayevin, Y.Yusifovun tədqiqatlarından məlumdur (38. s. 90). Qədim erməni mənbələrinə istinad edən müəlliflər «*si*» tərkibini tayfa adı hesab edərək Sisyan yer adının bu tayfa adından yaranması qənaətində dayanırlar (yenə orada). F.Kırzioğlu bu adın qədim türk tayfası olduğunu və onun Çin mənbələrində qeydə alındığını göstərir (202, s. 73, 91). Biz bu fikrlə tam şərikik və konsepsiyanın doğru olmasını təsdiq edən başqa misallar da göstərə bilərik. Əski İrəvan xanlığı ərazisindəki Göyçə gölü- Sevan hidronimi (əslində *si*+*bi*+*an* «Silərə məxsus göl, su» F.R), müasir Azərbaycan toponimik sistemində Siyəzən, Səbayil (*si*+*bay*+*il*- «Si bəylərinin ili-eli - F.R»), Orta Asiyada Suzan (*si*+*san* «şanlı silər» - F.R) şəhəri, başqırdlarda Sibay (*si*+*bəy*-«*si* bəyləri» - F.R.), Altayda Barnauldan şimala Suzun (Suzan ilə eyni tərkibdir) şəhəri (115, s. 55-56) bu gün də Si türk tayfalarının adını daşıyan etnotoponimlərdir. Göstərilən məntəqə adlarının formalaşmasında iştirak edən «*san*» (ad-*san* sözünə bax), «*bay*», «*il*» komponentləri də bu gün areal türk leksikonunda geniş işlənmişdir. Bu sözlər Q.Qeybullayevin, Y.Yusifovun fikirlərinin doğruluğunu bir daha sübut edir və ermənilərin «Sisakan» sözünə sahib çıxmalarını qətiyyətlə rədd edir. Yəqin ki, onlar Qazaxstan, Başqırdstan və Altaylara qədər «dövlət» qurmamışdılar.

Oykonimin «*yaqut*» tərkibinə gəldikdə isə *ut/at* komponentinin türk dillərində «*cəmlik*» ifadə etdiyini yuxarıda söylədik. Bəs onda «*yak*» komponenti nəyi ifadə edir? Biz bir çox türk xalqlarında «*s*» samitinin «*y*» samiti ilə əvəzlənməsini çıraxırac, yay-*say*, yabı-*sabı*, yağmur-*samır* və s.şəkillərdən bilirik və bu cür araşdırmaya M.Seyidovun da kitablarında rast gəlirik o, bu məsələyə öz tədqiqatlarında geniş aydınlıq gətirmişdir (52; s. 23, 38, 47, 55-57). Belə olan şərtə «*yak*» tərkibinin «*sak*» olması heç bir şübhə doğurmur və «*siyaqut*» sözünün «*si sakları*» mənasında tamamilə türklərdən gəlməsi də sübut olunur.

Deməli sözün fars, erməni dilləri ilə izahının heç bir elmi əsası yoxdur. Si tayfalarının saklarla birgə adlarının çəkilməsi və sakların silərə mənsubluğu isə digər tarixi bir fakta da aydınlıq gətirir. Birinci Si tayfaları saklarla bir ittifaqda yaşamış, və böyük gücə malik olmuşlar. Bunu onlarla bağlı etnotoponimlərin yayılma arealı da sübut edir. İkinci Si tayfaları tarix səhnəsində saklardan öncə mövcud olmuşlar. Bunu isə sakların Si tayfalarına mənsubluğu ortalığa çıxarır. Əgər sakların Azərbaycanda o cümlədən Naxçıvanda mövcudluğu e.ə. II minilliyə aiddirsə (bu barədə yuxarıda danışdıq), o zaman silərin trixi e.ə. III minilliyə adlayır və əski türk kaslarla eyni dövrə təsadüf edir. Bu isə Naxçıvan ərazisində türk tayfalarının ən azı 5 min ildən artıq bir zamanda mövcud olduqlarını bir daha təsliq edir.

İsaqlı. Məntəqə adı ilk dəfə İsacan şəklində Şərur nahiyəsində 1590-cı ilin məlumatında qeydə alınır (34, s. 168). Əgər «isacan» yazılışında birinci «i» saitini məntəqə adında nəzərə almasaq, burada sac+an/ sak+an tərkibləri «saklara mənsub» mənasında etnooykonim olacaqdır. Fikrimizcə «i» saiti məntəqə adına sonralardan əlavə olunmuşdur. Bu adda «s» samitinin səsdüşümünü ehtimal edərək adı «Sisaqlı» kimi bərpa etsək, o zaman «siskan» tərkibli söz ortalığa çıxır ki, biz bu haqda yuxarıda danışdıq. Bu adla yanaşı «İrəvan əyalətinin təmal dəftəri»ndə 1728-ci ilin məlumatına uyğun «h» smiti artırılmaqla 2 İshaqlı məntəqəsi də qeydə alınır ki, onlar «İshaqlı yüzbaşı», «İshaqlı-Övratlı» yazılışında məlumata daxil edilmişlər (yənə orada s.72). Bu adların geniş izahını biz aşağıda verdiyimizdən «İsaqlı» məntəqə adını «Sisaqlı» kimi qəbul edərək onun «Si saklı», yəni «Si saklarına mənsub olan» mənasına daha çox üstünlük veririk. Fikrimizcə -lı mənsubluq şəkilçisi Cəyirli, Şeyikli, Bəydilli və s. tyfa adlarının sonundakı kimi sonrakı yüzilliklərdə sözlərə qoşulmuşdur.

MANQ – MUĞ TÜRKLƏRİ

Sorağı e.ə. IV-III minilliklərdən gələn, türk xalqları içərisində ilk olaraq (bu da şərtdir, çünki elə bu ərazidə Matian çarlığının kimlərə məxsusluğu hələ də tam araşdırılmamışdır) özünün qüdrətli Manna dövlətini yaradan manqlar Midya dövlətinin aparıcı tayfalarından biri sayılmışdır.

Şərurda az qala bütün tarixi məlumatları özündə zaman-zaman yaşadan elə yer adlarına rast gəlirik ki, bu adların etimologiyası, məna çalarlığı istənilən qondarma konsepsiyalara tutarlı təkzibdir və tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında xüsusi əhəmiyyətə malik elmi dəlillərdir. Belə yer adlarına misal olaraq qədim manqa\manq\muğ tayfa adlarından formalaşmış Muğanlı, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm, Maxta yaşayış məntəqələrini göstərə bilərik.

Azərbaycanın şimal, cənub, qərb bölgələrində, Şimali Qafqazda, Orta Asiyada, Altayda və türklər yaşayan digər ərazilərdə ən çox yayılmış qədim etnoslarımızdan olan manqa\manq\muğ tayfa adı tarixin atası hesab olunan Herodotun Midiya tayfa ittifaqına daxil etdiyi 6 (manq, arizant, budi, bus, partagen, struxat) tayfadan birincisidir (111, s. 101). Bu etnos tarixi qaynaqlarda, e.ə. 843-cü il (e.ə. IX əsr) Assur, Urartu mənbələrində Manna, Mana kimi qeyd olunur (122, s. 144). Adın etnos olması qənaəti istər Q.A.Melikişvili və İ.M.Dyakonovun, istərsə də İ.Əliyevin və E.A.Qrantovskinin əsərlərində birmənalı qəbul olunur (151, s. 41). Tərkibin müxtəlif fonetik paralelliklə *manqa*, *manq*, *muğ* şəklində yazılışına gəldikdə isə, bu türk dillərinə məxsus *-nq* qovuşuq samitinin sözlərin tərkibində tək və cüt yazılışından özgə bir şey deyil (31, s. 131).

Manna dövlətində aparıcı rolu olan manqa\muğ tayfalarının iranmənşəli olması haqqında həqiqətə uyğun olmayan səthi tədqiqata istinad edilməsi, bu tarixi geniş araşdıran, bəzən isə ortalığa atılmış yanlış konsepsiyaların təsirində tədqiqatını quran E.A.Qrantovskinin, İ.Əliyevin əsərlərində öz geniş əksini tapsa da (36, s. 3), istər Avropa şərqşünasları E.Hersfeld,

H.Hubşman, J.Markvart, istərsə də rus tarixçiləri İ.M.Dyakonov, V.V.Bartold və başqaları bu etnosun türk xalqlarına mənsubluğunu elmi dəlillərlə sübut etmişlər. Bununla bərabər hazırda tunqus-mancurların öz adlarının «*man*» tərkibi və onlarda *manqa* tayfası, Altayda *mansu* (133, s. 182-183), qırğızlarda *monquş*, Tuvada *menqi* və s. türk tayfaları manqların türkdilli olmasını sübut edən təkzibolunmaz faktlardır (116, s. 34).

Qədim Şərur elinə aid olan Muğanlı, Muğancıq-Müslüm, Muğancıq Mehrab və Muğan düzü coğrafi adlarının etimologiyası bu toponimlərin manq\muğ tayfaları tərəfindən yaradıldığına heç bir şübhə yeri qoymur. Coğrafi adlardakı *muğ* tərkibi *manq* etnosunun adıdır. Coğrafi adların ikinci komponentləri isə, paleokomponentlər-qədim dil vahidlərimiz olmaqla arxaik tərkiblərdir.

Adlarda daha çox diqqəti çəkən Muğancıq-Mehrab, Muğancıq Müslüm yer adlarındakı ikinci «*mehrab*» və «*müslüm*» sözləri haqqında isə qətiyyətlə demək olar ki, bu ərəb istilası dövründə, VII əsrin II yarısı, 651-660-cı illər xilafətin gücləndiyi zaman, Naxçıvanda isə Sasani hakimiyyətinin zəiflədiyi dövrlərdə türk etnotoponimlərdən-tayfa adlarından formalaşaraq coğrafi adlara yamanmış həm şəxs adı-antroponim, həm də namazda üz tutulan yer-oyuq (*mehrab*) və «müti, dinc, itaətli, müsəlman» mənalı (*müslüm*) ərəb-fars sözlərindən ibarətdir (24, s. 332, 430). Tarixi bu cür saxtalaşdırma meylləri tədqiqatlarda rast gəldiyimiz ilk hadisə deyil. Belə saxtakarlığa etnoslarımızın adlarını özlərinə yamayan Saakyan (*sak*), Kasparyan (*kas*), Manukyan (*manq*), Gilayan (*Gel\gil*) və s. erməni soyadlarında, Xəzərdərəqulux (erməni dilində qulux «zirvə») kimi yer adlarında da rast gəlirik.

Toponimdəki -an tərkibi türk dillərində məxsusluq şəkilçisi, -lı isə müasir dilimizin sifət düzəldən və məxsusluq şəkilçisidir. Yaşayış məntəqə adı “Muğancıq” sözünün daha çox maraq doğuran hissəsi onun -cıq tərkibidir. İlk baxışdan müasir dilimizin «kiçiltmə» mənalı -cıq şəkilçisinə bənzəyən bu tərkibin özü də $a \approx 1$ kimi türk xalqlarının dialektlərində mövcud olan

fonetik dəyişikliyə uğarmış sak\saq etnosunun adıdır. Bu cür fonetik paralellik hazırda türkmən, qumuq dillərində *qeçi-keçi*, *qeçmiş-keçmiş*, qıpçaq dilli türk dillərində *aşiq-aşiq-açıq*, *naşar-nasar-naçar*, *neşe-nese-neçə* kimi indi də müşahidə olunmaqdadır (77, s. 53, 85, 89.).

Türk dillərinə xas olan belə digər paralelliklərin geniş şəhrinə V.L.Qukasyanın doktorluq dissertasiyasında da rast gəlik (115, s. 8). Beləliklə paralelliklər fonetik baxımdan nəzərə alınmaqla “Muğancıq” yer adının “Saklara və Manqlara, muğlara məxsus” kəndi mənası yaşayış məntəqə adının çox qədimlərə (e.ə. II minilliyin II yarısı) mənsubluğunu ortalığa çıxarır və burada çox qədimlərdən yaşayışın olması, zaman-zaman dağılma və bərpa prosesinin də baş verdiyini göstərir. Yer adının bu cür səslənməsi belə bir məntiqi nəticəyə gəlməyə də əsas verir ki, antik mənbəbələrin sakları və manqları fərqli dilə mənsub tayfa qəbuletmə cəhdləri yanlışdır, onlar bir türk tayfaları olmaqla Manna dövlətinin tərkibində manq/muğ tayfaları ilə birgə fəaliyyət göstərmişlər (F. R). Sonralardan bu etnosların yaratdıqları Saka çarlığı, Saka, üç Sisakan əyaləti və bunların əhatə etdiyi Manna və Cənubi Qafqaz əraziləri də (122, s. 248) dediklərimizi sübut edən tarixi sübutlardandır. İki etnos adından formalaşma prinsipi isə, Azərbaycan toponimik sisteminə tez-tez təsadüf edilən (Sisakan, Gilinkes, Mankuş və s.) proseslərdən biridir (112, s. 84).

Maxta. Şərur yaşayış məntəqə adları içərisində muğ etnos adından formalaşan digər bir məntəqə-oykonim Maxta coğrafi adıdır. Sözü birinci tərkibində (Max) türk dillərinə məxsus $x \approx q \approx \check{g}$ kimi daha bir fonetik paralelliklə rastlaşırıq. Azərbaycanın qərb, şimal və cənub dialektlərində sözü sonu üçün bu hal xarakterik hadisələrdəndir (77, s. 96) və tərkibin manq\muğ etnos adından olması heç bir şübhə doğurmur. Bu fikrimizi sözü ikinci arxaik tərkibi tau/tu-“dağ” leksik vahidi də təsdiq edir və tau/tu “dağ” tərkibinə biz Midiya toponimlərində Kintau-“qala dağ”, müasir türk xalqları toponimikasında Ala tau, Amu dərəyə hövzəsində Kube tau, Yalpak tau, Bel tau və s.

şəklərdə də rast gəlirik (36, s. 90-93., 135, list 2, 3). Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, «tu» tərkibi omonimlik xüsusiyyətinə malik olub həm də “su” mənasını verir. Yalnız qoşulduğu komponentlərin tərkibində sözün tunqus-mancur dilində “su” mənası daşdığı (176, s. 548) və ya qədim türk dillərindəki “dağ” anlamı olduğu müəyyənləşə bilər. Buna görə də bizə belə gəlir ki, “Maxta” sözündəki - ta tərkibində «u» saiti dilimizə məxsus səsdüşümü hadisəsinə uğramışdır. Burada tərkib *-tau* şəklində olmuş, leksik vahid isə “dağ” mənasını daşmışdır. Belə olduqda “Maxta” məntəqə adı “maq/muğlara aid dağ” mənasında izah oluna bilər.

Yaşayış məntəqə adının qədim manq\muğ tayfasına aidliyini sübut edən digər bir tarixi dəlil ərazidə e.ə. III minilliyə aid arxeoloji materiallarının (ox ucluğu, keramika məmulatı, gildən qayrılmış heyvan fiqurlarından öküz, inək və s.) qazıntı nəticəsində üzə çıxarılmasıdır (2, s. 23). Ərazidə 4 min kvadratmetr sahədə aşkar edilən bu materiallar Kür-Araz mədəniyyətinin (e.ə. IV min. sonu-III minilliyin əvvəli) öyrənilməsində də xüsusi əhəmiyyətə malik olan arxeoloji bir məkan kimi də çox qiymətlidir.

Məntəqə adı 1590-cı ilin məlumatında Karbi nahiyəsində «Maqta», 1728-ci ilin məlumatında isə «Maxta» şəklində qeyd olunur (34, s. 38, 163). Xanlıqlar dövrü Dərələyəz nahiyəsində «Maxta» kimi sənədlərə düşən məntəqə (162, s. 160-177), 1900-1924-cü illərdə Baş Noraxen saşəsində (60, 13 listdə), 1926-cı ildə Baş Noraxen rayonunda (56, 11 listdə), 1928-ci ildə Şərur rayonunda (59, 28 listdə) günümüzə qədər gəlib çtmişdir. Hazırda məntəqə inzibati-ərazi dairəsidir.

Muğan (düz). El arasında «Muğan düzü» adlanan və Şərur düzlərinə aid olan bu coğrafi ada da diqqəti yetirmək xüsusi əhəmiyyətə malik olan məsələlərdəndir. Şəksiz ki, söz «muğlara məxsus düz» mənasındadır. Lakin bizi maraqlandıran tamam başqa bir məsələdir.

Xalqımızın yaratdığı musiqi sənətimizin əvəzsiz incilərindən sayılan «Apardı sellər Saranı» xalq mahnısında «Gəlməsin

bu il Muğana» ifadəsi işlənir. Şübhə yoxdur ki, bu «Muğan» (Muğlara məxsus yer) Azərbaycanımızın məşhur Muğan düzü deyil, Naxçıvanın ərazisində Arpa çayı axan Muğandır. Manq tayfasının qədimliyi və türk-Azərbaycan xalqının kökündə durması, hadisənin qəhrəmanı Xançobanın türk soyundan gəlməsi, mahnının çox qədimlərlə səsləşdiyini və manqların-muğların bu ərazilərin əzəli və ədəbi sakinləri olduğunu (gəlmə yox) təsdiq edən, təkzibolunmaz tarixi dəlillərdir (F. R).

Maq\muğların böyük türk tayfası olaraq məskunlaşma coğrafi əraziləri ağılasıgmaz dərəcədə genişdir. Azərbaycanın şimalında Muğan düzü, Maq dağı (Şəki rayonu), Qaley-Muq dağı (Quba rayonu), Muqarti, Muq-Aran (Dərbənd) yer adları, qərb bölgəmizdəki ərazidəki Mənqluş, Maqov (Qırxbulaq mahalı), Boqmalı (Qarnibasar mahalı. Burada m≈b fonetik paralelliyi mövcudur.), Muğancıq, Baqarşapat (Kərbibasar mahalı. Burada ikinci komponent «şapat» sözü təhrif olunaraq erməniləşdirilib (üç kilisə). Söz «maqərşapat» kimi tələffüz olunmalıdır və türk dilində «*Ulu mərhəmətli maq kişiləri*» mənasındadır-(F.R), Makravank-Maqərvanq (Dərəçiçək mahalı. «Uca maq kişiləri» mənasını verir-F.R) kənd adları (38, s. 60-67), cənub bölgəmizdə Maku şəhəri, Mancuqçu (bəzən Muncuqçu yazılır), Moğan (Ərdəbil və Mərənddə) Aşağı və Yuxarı Hür-Muğan (Xoy və Marağada), Muğancıq (Təbrizdə), Mənqur (Manqər, Mənqurda) yaşayış yer adları, eləcə də Orta Asiyada, Yakutiya və s. türk ellərində minlərlə belə adlar, qədim Manna dövlətini yaradan Azəri türklərinin yayılma arealının xəritə əksidir. Erməni, fars, rus şovinizminin hər vəchlə dəyişdirməyə çalışdığı, lakin nail ola bilmədiyi əski yurd yerlərimizin adları beləcə əsrlərin tutaşından qopub bu günümüze yetən tariximiz, dilimiz və coğrafiyamızdır. Bu yer adları müqəddəs türk ocaqlarıdır və bu ocaqlarda ulu keçmişimizə aid nə varsa tədqiq edib üzə çıxarmaq isə vətəndaşlıq borcundan özgə bir şey deyil.

Muğanlı. 1603-1728-ci ilin məlumatlarında bu ad Muğancıq-Senili kimi qeydə alınır. Sonralardan oykonim Muğanlı-Qorçulu (1728-1890), daha sonra isə Muğanlı kimi (1890-1924)

mənbələrə düşmüşdür. Söz «muğlara məxsus yer» mənasını daşıyır. Burada –lı fikrimizcə sonradan artırılma mənsubluq-məxsusluq şəkilçisidir. Mənbələrdə sözə qoşulan «Qorçulu» və «Seneli» sözləri tarixi proseslərdə Çul türk tayfaları ilə muğların birgə yaşayışını göstərməklə ərazinin və məntəqə adının türklərə məxsus olmasından xəbər verir. Ərazi bütün dövrlərdə Şərur mahal və rayonlarının tərkibində göstərilir. Arxeoloji tədqiqat nəticəsində ərazidə aşkarlanan mekropol XV-XVII əsrlərə aiddir. Lakin bizə belə gəlir ki, məntəqə ətrafında arxeoloji qazıntılar davam etdirilərsə bu tarixin çox qədimlərə getdiyinin şahidi olarıq. Məntəqə adı Muğancıq-Mehrab məntəqə adı ilə eyni mənbələrdə qeydə alınır və «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» kitabının 438-ci səhifəsində «Muğanlı», «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri» kitabına isə «Muğancıq-Senili» şəklində düşmüşdür (34, s. 72). Sonrakı məlumatlarda Muğanlı Şərur mahalının (1603-1728-ci illər), Muğanlı-Qorçulu şəklində Dərələyəz qəzası -Şərur mahalının (1828-1900-cü illər), daha sonra isə Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivinin sənədlərində Noraşen, İliç və Şərur rayonlarının daxilində göstərilmişdir. Haliyədə məntəqə Şəhriyar kənd inzibati ərazi daxilində fəaliyyət göstərir.

Muğancıq-Mehrab. Məntəqə 1728-ci il qaynaq məlumatlarında Mehrab şəklində Şərur nahiyəsi daxilində göstərilir. Burada «Muğancıq» sözü ehtimal ki, ərəb işğalından sonra yer adının tərkibindən götürülmüş və söz «Mehrab» şəklinə düşmüşdür. Sonrakı bütün dövrlərdə Muğancıq-Mehrab (1890-cı ildən günümüzə qədər) Şərur rayon ərazisində göstərilmişdir. Muğ tayfaları ilə bağlı olan bu məntəqə adı Sak tayfaları ilə birgə işlənmiş, ola bilsin ki, hər iki tayfa ittifaqının bu kənd adının yaranmasında iştirakı olmuşdur.

Muğancıq-Müslüm. Oykonim bu adda xanlıqlar dövrünün məlumatlarında ilk dəfə 1833-cü ildə göstərilir. Ola bilsin ki, əvvəl Muğancıq-Yurtcu kimi göstərilən ad sonradan Muğancıq-Müslüm şəklinə düşmüş və Muğanlı, Mehrab digər adı çəkilən Muğanlı məntəqələri adından formalşmışdır (162, s.

49, 160, 177). Hazırda hər iki kənd Qarxun kənd inzibti ərazisinə daxildir.

Maqsudlu. Məntəqə 1590, 1727-ci ilin məlumatlarında Şərur(34, s. 38,163) nahiyəsində, Axamed və Alışar arasında göstərilməklə sonrakı sənədlərdə qeydə alınmır. Bu məntəqə adının antroponim olması (insan adından yaranması) o qədər də inandırıcı görünmür. Bizə belə gəlir ki, məntəqə adı Maq tayfa adından və sud/sad/şad- «şahzadə» leksik vahidindən formalaşmışdır. Biz Manna dövlətinin şəxs adlarından Urmasat-Urmat (y≈s≈ş səsəvəzlənməsi ilə), Midiyalılarda Pirşat, Şatibarzan, Xarmeşant, skiflərdə Oktamasat, Alban dövlətinin Sato çar adında, Satnik Alban çarının qızının adında (e.ə. II əsr) və digər adlarda bu tərkiblə qarşılaşırıq (ətrafdı bax, 36, s.76, 101, 105, 124, 143, 179, 183 və s.). Sonrakı dövrlərdə «şat-şahzadə» tərkibi Orxon-Yenisey yazılarının Kül Tigin, Bilgə, Tonyukuk, Yenisey, Moyun çor abidələrində Kür Şad, Ulun Şad, Çab Şatun Tarkan və s. onlarla antroponimlərin sonuna qoşularaq titul bildirmişdir (69, s. 57-63, 93-96, 115-121 və s.). Bütün bunlara əsaslanaraq Maqsudlu oykoniminin maqlardan gəlməsi qənaətində dayanaraq məntəqə adını etnooykonim hesab etməklə onun «mq şadı-şahzadəsi» etimoloji yozumuna daha çox üstünlük veririk. Təbii ki, məntəqə Maqsudlu şəklində oyko antroponim deyil. Tərkibdəki -lı şəkilçisinə gəldikdə isə, yuxarıda qeyd etdik ki, bu şəkilçi sonrakı yüzilliklərə aid şəkilçidir.

BUS TÜRK TAYFALARI

Yuxarıda biz Şərur rayon ərazisində maq/manq/muğ tayfaları ilə bağlı yer adlarından bəhs etmişdik və bunun Midiya tayfa ittifaqına daxil olduğunu söyləmişdik. Əgər Midiya tayfa adları ilə yaranmış yer adları dövrümüzə qədər gəlib çatmışsa deməli, digərlərinin də mövcud yer adlarında izlərini axtarmaq

mümkündür. O zaman biz Midiya tayfa birliyinə daxil olan Bus türk tayfalarına da müraciət edə bilərik. Nəinki Şərur oykonimlərində, eləcə də Naxçıvan və Azərbaycanın cənub, qərb bölgələrində də bus türk tayfalarının izlərini axtarmaqla çoxsaylı Buzqov, Şahbuz, Bist (Naxçıvan), Tovuz, Buzovna, Buzala, Ağbiz və s. adlarla (Azərbaycan toponimlərində) rastlaşırıq.

Rus şərqşünası və bütün tədqiqatlarında türk mədəniyyətini farslara aid etməyə çalışan E.A.Qrantovski «Bus» tayfa adını da İran dil vahidləri ilə izah etməyə çalışmış, tayfa adını *buza* içkisi ilə bağlayaraq tərkibin «*sərxoş*», «*şərab*» kimi mənalarını daşdığını və farslara aid olduğunu söyləmişdir (113, s. 181). Çox qəribə məntiqdir. Deməli, ya məntəqə bütövlükdə sərxoşdur, ya da ki, bir sərxoşun adı ilə bağlıdır. Bunun uydurma və yanlış olduğunu, sözün farslara yox, türklərə məxsus olduğunu bir çox tədqiqatçılar elmi dəlillərlə sübuta yetirmişlər və biz əlavə izaha ehtiyac duymuruq (36, s. 120-121). Görkəmli tədqiqatçı alim Məmmədhüseyn Təhmasib xalqımızın mifik təfəkkürünü və dünyagörüşünü araşdırarkən xalq havalarının yaranmasında qədim türk tayfalarının adlarının da rolunu qeyd etmiş, Herodotdan misal gətirərək Midiya tayfasından biri olan Bus türk tayfa adı ilə bağlı məşhur «Bozuğu» aşiq havası və rəqs musiqisinin bu gün də yaşadığını yazmışdır. Müəllif oğuzlarda «boz oğ»-Boz qəbiləsi olduğunu və bu qəbilənin Midiya qəbilələrindən gəldiyini vurğulayaraq ərazilərimizdə Buzovna, Şahbuz, Buzqov yer adlarını etnooykonim hesab edərək onların etimologiyasına da toxunmuşdur (bax. «Məqalələr» kitabı s. 63). Onomastik vahidin həqiqətən türklərə aidliyini sübut etmək üçün «bus» tayfa adını daşıyan etnooykonimlərin yayılma arealına diqqət yetirək.

Cənubi Azərbaycan ərazisində türk leksik vahidlərinin iştirakı ilə formalaşmış xeyli yaşayış məntəqə adı ilə rastlaşırıq ki, onlar «bus» tayfa adından yaranıb və əhalisi azərbaycanlılardan ibarətdir. Bunlara misal olaraq Bostanova (qəza adı, «*Buslara tən oba*»), Basmañ («*Ulu buslar*»). Müqayisə üçün Türkman, Qaqızman Qauzman və s. adlara bax), Meşkin (şəhər,

«bus qalası»), Muşu dağ («Bus dağı», Təbriz ətrafında), Tavuslu («Dağlı buslar») kimi onlarla adı göstərmək olar (Sözlərin etimoloji təhlili özümüzündür- F.R.). Bura Cənubi Azərbaycanda buslarla bağlı dağ, dərə, düzən adlı toponimik vahidləri də əlavə etsək yüzlərlə yer adı sadalamaq mümkündür (195, s. 147, 170-173). Bus tayfa adına qədim türk-Azərbaycan bəyliyi Mosul («Bus eli») adında, Sibir türk tayfalarından Buzman («Ulu buslar»), qıpçaq türk tayfalarından Buşman («Ulu buslar») adlarında da rast gəlirik və $d \approx y \approx z \approx s$ fonetik səsəvəzlənməni nəzərə almaqla (21, s. 256) rus mənbələrinin qeyd etdiyi «budi» tərkibi *budi* formasında -buzi/busi qıpçaq türk tayfalarından birinin adında, XIII əsr Monqol türklərindən Budat («Buslar») adında (171, s.78.), Türkiyə Cümhuriyyətində, Doğu Anadoluda əyalət-il olan Muş adında və digər türklərin şəxs və yer adlarında rast gəlirik. *Urmiya gölü ətrafından Azərbaycan, Qafqaz, Orta Asiya, Monqolustana qədər yayılan Bus türkləri və onların yaşadığı məntəqə adları yəqin ki, «irandilli sərxoşlar» deyil bu bir türk tayfa soyundan gələn adlardır (F.R).*

XIX əsrdə (1832) İrəvan xanlığı ərazisindəki Armus («Bus igidləri»), Bozavənd («Bus ölkəsi») Tavusarx («Dağlı busların arxı») kimi Qarnibasar, Qırxbulaq, Dərəçiçək və s. mahalların onlarla adı da yoxsa «irandilli buslara» məxsusdur? Bu məsələ ilə bağlı bəzi fikirlərə də aydınlıq gətirmək istərdik.

Tarixi məlumatlardan bizə məlumdur ki, Midiya dövlətinin adı e.ə. 843-cü ildə Assur mənbələrində Maday, Elam dilində Matape-«Mata bəyləri» adlanmış (kursiv özümüzündür) və qeyd etdik ki, tarix səhnəsinə «parsua» adında farslarla eyni vaxtda gəlmişlər (84, s. 130). Lakin onu qeyd etmək istərdik ki, midiyalılarla tarix səhnəsinə bir dövrdə gələn farslar elə bir qüdrət sahibi deyildilər. Bir etnik qrup kimi onların «bölgəsi» (əgər belə demək mümkünsə) 624-cü ildə midiyalılar tərəfindən Assur və Urartu dövləti qarışıq ləğv olunmuş və midiyalıların böyük imperiyası yaranmışdır. Əgər üç dövləti eyni vaxtda ləğv edə bilirdisə, deməli, midiyalılar çox böyük gücə malik idilər və süqut edən dövlətlər istər ərazi baxımından, istərsə də əhalinin

sayı baxımından böyük güc deyildilər və belə demək mümkünsə bəlkə də etnik qrup şəklində idilər. Midiya dövlətinə gəldikdə isə bu dövlətin türk tayfa birliyindən ibarət olması, Altay türkləri ilə eyni mədəniyyətə mənsubluğu və sikif, sak, kaslarla qohumluğu tarix qaynaqlarda müqayisəli təhlillərə və arxeoloji qazıntıların nəticələrinə görə təsdiqlənir. Bu birliyin eyni dildə çox geniş bir ərazidə aparıcı qüvvə olmaları da fars dilinin geniş «vüsət» almasına meydan verməzdi. Bununla bərabər Qazaxıstanda Matay, Atalıq-Matay, Tuvada Madı, Madı-qoşun, Mat (133, s.200-201, 209, 215 və s.), Altayda Maadı, Madar, Maxtar (109, s. 252) və s. yer adları madayların ona birləşmiş tayfalarla bərabər türk tayfaları olduğunu sübut edir. Şübhəsiz imperiyası olan Midiya dövlətindəki türk tayfa birlikləri içərisində busların ayrıca yeri var idi. Onların irandilli hesablanmaları da yuxarıda göstərilən tarixi məlumat və məntiqlər qarşısında uydurmadan başqa bir şey deyil. Təbii ki, Atropatena Midiyasının qüdrətli şəhərlərindən olan Naxçıvan ərazisində də bu tayfa birliklərinin izləri hansı baxımdan olsa belə qalmalı, adlarda qorunmalı idi.

1590-1603-cü illərə dair məlumatlarda biz Şərur rayon ərazisində Bezirlik, Tumashlı, Havuş (bəzən Havisə, Havicə), Vərməzyar məntəqə adları ilə rastlaşırıq (62, s. 13, 20). Bezirlik adından başqa digər məntəqə adları zamanımızda da fəaliyyət göstərir və mənası anlaşılmır. Lakin bütün türk dilləri üçün xarakterik olan $m \approx b$, $v \approx b$, $e \approx u$, $a \approx u$, $z \approx s$ və s. fonetik səsəvəzləmələri nəzərə alsaq (115, s. 8) göstərilən məntəqə adlarının hamısında müşhidə olunan eyni bir tərkiblə (mas, məz, bez, vuş)- «bus» tərkibi ilə rastlaşırıq. Bu tərkiblərdən başqa sözlərdə qədim türk dillərinə məxsus ər- «igid, kişi» (ir, ar), iki mənada işlənən tu-«dağ», bəzən isə ti-«tikmək» arxaik feli və bürü-«qurd», ka-«şanlı» leksik vahidlərinə də rast gəlirik (tərkiblərə bax. 36, s. 188., 120, s. 211., 169, t. III, ç 2, s. 1421). Burada -lıq, -lik, «cəmlik» ifadə etməklə bu şəkilçilər də türk dillərinə məxsus olduğundan məntəqə adlarının türklərə-azərbaycanlılara məxsusluğu danılmazdır. «Kişi»-ər komponentinə Alp ər Tonqa, ər Toğrul, Kasar kağan (824-832-ci illərdə) kimi antroponim-

lərdə (41, s. 90-92,) kasar, xəzər, subar, kəngər kimi tayfa adlarında «ər-ar» formasında, «ta» komponentinə isə Midiya, Man-na, Alban, Atrəpatena dövlətlərində, eləcə də Altay türklərində yer və şəxs adlarında «ta», «tan» şəklində rast gəlirik. Sual oluna bilər ki, adlardakı «bus» komponenti nə ilə bağlıdır? Bu suala cavab verməzdən əvvəl onu qeyd edək ki, «ər-«kişi», «igid» leksik vahidi insanlara aid olunub və birmənalı olaraq istər yuxarıda göstərdiyimiz tayfa adlarına, istərsə də şəxs adlarına qoşularaq işlənibdir. O zaman göstərilən oykonimlərin tərkibindəki «vuş», «məz», «bez» tərkibləri şübhəsiz hansısa bir canlı quruma, ada, tayfaya və s. məxsus olmalıdır. Fikrimizi təsdiq etmək üçün Şərur rayonunda XVI-XVII əsrlərdən qeydə alınan Bezirlik, Vərməzyar, Havuş və Tumaslı oykonimlərinin etimologiyasına diqqət yetirək.

Bezirlik. Bez/bus etnos adından, ir/ «ər-«kişi», «igid» komponentləri ilə - lik şəkilçisindən ibarət olan etnooykonim «*Bus igidləri*», «*Bus kişiləri, ərləri*» mənasında olmaqla əski türk tayfa adından formalaşmış. Ad muasir dilimizin II növ ismi birləşməsinə uyğundur. Oykonim ilk dəfə 1728-ci ilin məlumatında «Bezirlik» və «Vərməzyar» şəklində iki adla qeydə alınır (62, s. 328). Maraqlısı budur ki, hər iki adda «bus» tərkibi mövcuddur. Vərməzyar etnooykoniminin «vər/var» tərkibi əski türk dillərində «özü», «əsl» mənalarında, bəzən isə $v \approx b$, $a \approx ö$ səsəvəzlənməsini nəzərə alsaq varü/börü-«qurd» mənasında işləndiyi qeydə alınır (36, s. 81). Türk adları içərisində Börü Alp, İşbara xan və s. adlarla rastlaşırıq. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Bəybura, Burla Xatın (olsun ki, «qurd bəy», «qurd xatun» mənalarında) «qorxmazlıq», «cəsarət», ifadə etmişdir. Sözün sonundakı «yar» tərkibində «y» hərfi sonradan artırılma, «ər» isə «kişi» anlamındadır. Etnooykonim iki yöndən izah oluna bilər. Tərkibi «*Əsl bus ərləri*» və «*Bus qurd igidlər*» kimi təhlil etmək olar və hər iki halda türk dili ilə izah olunaraq II növ ismi birləşməyə uyğundur. Bezirlik oykonimi 1728-ci ildən sonrakı sənədlərdə «Vərməzyar» adı ilə qeydə alınır (162, s.160,177., 55, s.1-17). Mən-

təqə adı bütün dövrlərdə Şərur rayonuna daxil edilmişdir. Hazırda məntəqə Xanlıqlar kənd inzibati ərazisinə daxildir.

Tumaslı. Tu/ta leksik vahidi qədim türk dillərində «dağ» və «su, göl» mənalarında işlənmiş omonimlik xüsusiyyətli arxaik sözdür (159, s. 64). Tərkib mas/bus etnoniminə qoşularaq m≈b səsəvəzlənməsi ilə işlənmiş (hazırda türklərdə mən-*ben*, min-*binq* və s.) və «*Dağ busları*» və ya «*Gölə sahib Buslar*» mənasını daşıyan etnooykonim kimi formlaşmışdır. Məntəqə adı II növ ismi birləşməyə uyğundur. Coğrafi ərazidəki suyun bolluğunu nəzərə alaraq oykonimin «*Gölə sahib Buslar və ya Busların gölü*» mənası üzərində dayanırıq. Ərazidə arxeoloji qazıntılar aparılmasa da, biz buranın qədim tarixə malik olması qənaətindəyik. Məntəqə adı ilk dəfə 1780-ci ilə dair məlumatlarda göstərilməklə bu günədək mövcud olmuş, hazırda isə oykonim İbadulla kənd inzibati-ərazi dairəsinə daxildir.

Havuş. Türk dillərində «h» samitinin söz önündə işlənməsi real deyil və qədim türklərdə söz önündə əsasən «h» əvəzinə «k» və ya «x» samiti işlənmişdir (Həmədan-Kamatan, Xamadan və s.). Deməli «ha» tərkibini etnooykonimdə «ka» kimi oxumaq gərəkdir və bu tərkib əski türklərdə ka/ku «*şan*», «*şöhrət*», titul bildirib (185, s. 341). Belə olan halda etnooykonim «*Şanlı buslar*» anlamında türk dilindədir. Bunu tarix elmləri doktoru V.Baxşəliyevin və Ə.İ.Novruzlunun arxeoloji araşdırmaları zamanı Havuş kəndinin şimal-şərq qurtaracağında, sıldırım qayalıqda dərinliyi 15 m olan mağaradakı döyüşçü və nizə rəsmləri də sübut edir. Müəlliflərin istər Havuş piri, istərsə də Havuş nekropolunda apardığı tədqiqatın ümumi nəticəsi ərazinin qədim insan məskənlərinə aid olmaqla eramızın II-VI əsrinə məxsusluğunu təsdiq edir (65, s. 22). Lakin biz bu yerin daha qədim, e.ə. VIII-VII yüzilliklərdə də yaşayış məskəni olduğunu söyləmək istərdik. Bu fikrimizi Havuş sözünün etimologiyası təsdiq edir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzən anlaşılmayan sözləri müəlliflər, o cümlədən yerli sakinlər bilmədən başqa dillərə yozurlar. Halbuki, 6 min ildən artıq bir dövrdə dövlət-

çilik ənənələri olan qədim Naxçıvanda türk yer adlarından başqa yad məntəqə adlarına demək olar ki, rast gəlinmir.

ŞİRAK TÜRKLƏRİ

Şərur rayon ərazisində çox qədim dövrlərdən öz izlərini miras qoymuş, onu günümüzdə qədər gətirib çıxarmış əski türk tayfalarından biri də Şirak türkləridir. Qaynaq məlumatlarında Şirak, Sirak, Çıraq, Şir, Sir kimi müxtəlif səs dəyişiklikləri, fonetik səsəvəzlənmələrlə qeydə alınan bu tayfa birliyinin Azərbaycan, Türkmən, Özbək, Qarqar, Qırğız, Qazax və başqa türk xalqlarının təşəkkülündəki izləri, ucsuz-bucaqsız türk ellərinə səpələnmiş minlərlə yer adlarında bu gün də yaşamaqdadır. Ümumtürk soyundan gələn bu türk tayfası türk dili, adəti, inancı, mifik təfəkkürü yönündən xeyli maddi-mədəniyyət abidələri yaratmış, qədim Şərur elini özlərinə məskən edərək buradakı bir çox yaşayış-məntəqə adlarını öz adları ilə əbədiləşdirmişlər.

Eramızın II yüzilliyində yaşamış yunan müəllifi Polien özünün «Hərbi hiylə» əsərində Siraqın bir mehtər olduğunu göstərir və o, saq/sak tayfası içərisində yaşayır. Şirak Daranı məhv etmək üçün Saksfor, Simari, Oamiris (adlara diqqət etsək sak, subər, kimmer türk tayfa adları antroponim kimi işlənmişdir-F.R.) hökmdarlarının məşvərətində iştirak edir və övladlarının, nəvələrinin yaşaması və mükafatlandırılmasına təminat alır. Sonra düşmən ordusunu aldadaraq səhraya aparən Siraq, orada onları məhv edir. Aclıq və susuzluqdan qırılacaqlarını başa düşən min başı Raposbatın «bunu niyə etdin?» sualına Sirak «mən həm vətənlilərim saqları xilas etdim», - deyir (119, s. 34-35).

S.Q.Klyaştorını apardığı tədqiqatlar nəticəsində sübut etmişdir ki, şirlər, yəni Şirak tayfaları sonralar adlarını dəyişib «kıpçaq» adı altında çıxış etmişdir. Onlar Göytürk dövlətinin yaranmasında da fəal iştirakçı olmuşlar (41, s. 93).

Bu məlumata biz görkəmli tədqiqatçı alim Q.Qeybullayevin də tədqiqatlarında rast gəlirik (36, s. 97). O, şirakların yayılma arealına, digər türk tayfaları ilə əlaqələrinə də, aydınlıq

gətirmiş (109, s. 344-345, 38, s. 104,108), M.Seyidov isə, şiraklara və onların tarixinə, digər türklərlə ittifaqı məsələlərinə, eləcə də sözün etimologiyasına xeyli səhifə ayırmışdır (52, s. 47-50,52-54 və s.).

Verilmiş məlumatların bəzi məqamlarına aydınlıq gətirmək istərdik. Ən əvvəl bu hadisə e.ə. IV yüzillikdə baş vermişdir. Bu hadisə ilə bağlı geniş məlumat verən M.Seyidov siraqların eradan öncə yaşadıklarını və eramızın VII-VIII yüzilliyinə qədər tarix səhnəsində fəaliyyətini şərh edərək, şirakların saklarla bir ittifaqda olması məsələsini vurğulayaraq məntiqi dəlil üzərində dayanmışdır (52, s. 49).

Daha bir yunan müəllfi Strabon ilk dəfə I əsrdə bu tayfaların adını çəkir, P.K.Patkanov isə onların IV yüzillikdə Azərbaycanın qərb bölgəsinə (indiki qondarma Ermənistan) gəldiklərini qeyd edir (38, s. 107).

Şirakların eranın 49-cu ilində Mitridat VIII Rim Vars ordusu ilə vuruşundan bəhs edən V.B.Vinoqradov Strabona istinadən şirakların eradan əvvəl II yüzillikdə Qafqaza axınını göstərir (106, s. 108).

Şirakların daha bir tayfa ilə, türk tayfası sarmatlarla eyni qəbilədən olduqlarını Önkuban ətrafındakı qəbir kurqanların maddi-mədəniyyət abidələri subut edir. Ərazidə qazıntı aparən M.İ.Artamanov, B.V.Lunun, N.İ.Veselevsk və digərlərinin qazıntıdan əldə etdikləri elmi nəticələrə istinad edən M.Seyidov belə qənaətə gəlir ki, şiraklar e.ə. III əsrdə bu ərazilərdə mövcud idilər (M.Seyidovun göstərilən əsəri s. 50). Bu tarixi öz tədqiqatları əsasında təsdiq edən V.B.Vinoqradov göstərir ki, arxeoloji qazıntıların nəticələri şirakların Şimali Qafqazdan tutmuş Sunçinin şərqinə qədər yayılıb eradan əvvəl III yüzillikdə məskunlaşdıqlarına heç bir şübhə yeri qoymur (105, s. 61-70.). Bütün bu məsələləri geniş təhlil edən müəllif bu türk soyunun Önkuban, Önmanıç sarmatları ilə eyni mədəniyyətə və maddi-mədəniyyət abidələrinə mənsub olması və bu ittifaqda digər türk tayfalarının iştirakı məsələlərinə də aydınlıq gətirir (Yenə orada. s.109).

Şirak və sarmat tayfalarının türk tayfaları olması, onlardakı çar və şəxs adlarının etimologiyasını vermiş M.Seyidov, Q.Qeybullayev bu sahədə geniş tədqiqat apardıqlarından biz təkrar məlumata ehtiyac görmürük.

İndi isə sarmat, şirak, sak/saq türk tayfa adlarının etimoloji yozumlarına və tarixdəki zamanların, onların mövcud olduğu əsrləri göstərən əsərlərin doğru olub-olmaması məsələsinə diqqət yetirməyi lazım bilirik.

Şirak tayfa adının «şir» tərkibi etnos adı olmaqla qədim türk inancına, mifik təfəkkürünə söykənən müqəddəs işıq və şüa, «parıltı» sözündən mayalanır. Şor, Saqay, Uyğur və digər türklərin dilində şir, sır, çır, çar «ışığı», «şüa» mənası bu gün də işlənməkdədir (170, s. 103). Azərbaycan dilində həliyədə işlətdiyimiz «çıraq», «çartıltı ilə yanmaq» yəni işıq verə-verə yanmaq kimi sözlərdəki «çar» tərkibi şübhəsiz ümumtürk arealında yayılmış «ışığı» sözüdür. Türk dillərindəki eyni sözün ç ≈ ş ≈ s ≈ y ≈ t və s. paralelliklərlə ifadəsi (164, s. 2006, 2011 və s.) yakut, türkmən, azərbaycan, osmanlı türklərinin də dillərində mövcuddur (77, s. 41-42,47). Sözün «ak» tərkibi isə orta yüzilliklərə qədər «uca», «ucalmaq» mənalarında işlənmiş və Nəsimi əsərlərində də ağdın «ucaldın» formasında müşahidə olunmuşdur (1, s. 277). Deməli «şir» sözü ilə «aq» tərkibi «uca işığı» anlamındadır və qədim inaclarımla əlaqəlidir. Olsun ki, bu inancın təməli e.ə. VI-IV minillikdə yaşamış şumerlərdən gəlir. Çünki biz şumerlərdə də Şar tanrı adı ilə qarşılaşırıq (36, s. 54).

Sarmat türk tayfa adının etimologiyası da çox maraqlı və gərəkli elmi nəticələr ortalığa çıxarır. «Sar» tərkibinin yəqin ki, ilk baxışdan şir/sır tərkibi ilə eyni kök olması məsələsinin sübuta ehtiyacı yoxdur. Sözün «bat» - ikinci hissəsinə gəldikdə isə, bu tərkib bir çox yer adlarına qoşularaq (Ulan-Bator, Aşqabad, Ordubad, Astabad və s.) «ölkə», «məkan», «yer» mənalarında işlənib. Q.Qeybullayev öz tədqiqatında «bat» komponentini «ölkə» mənasında qəbul etsə də, sözün dil mənsubiyyətinin naməlum olduğunu qeyd edir (38, s. 63).

Bu da məlum həqiqətdir ki, dilimizi və etnik tərkibimizi tez-tez ya iran mənşəli, ya Şimali Qafqaz dilli, ya da tam anlaşılmayan bir quruma sıramaq meylləri tədqiqat əsərlərinə də yol tapıb. Sarmatların slavyan olması ideyası N.Nadejdinin, K.Neymanın, F.R.Şipiglin, V.Millerin, Y.A.Manandyanın və b. (149, s. 113, 119 və s.) iranmənşəli olması İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovskinin əsərlərində ciddi-cəhdlə təsdiq olunmağa istiqamətləndirilir, gah da onu osetin dili ilə əlaqələndirməyə çalışmaqla, mənşəyini dolaşdırmağa səy edirlər. Sarmatlar haqqında V.İ. Abayevin də fikri məhz bu ideologiyaya xidmət yönündə qurulub. O, sarmat türk tayfa adının iranmənşəli kökdən gəldiyini və mənasının «qara əlli, rəqs edən» olduğunu qeyd edir. Ən əvvəl onun bu fikrinə alman tədqiqatçısı R.Fray etiraz edərək bu etimologiyanı mübahsəli hesab edir (186, s. 217). Bizim fikrimizcə Frayın qənaəti doğrudur və fars dilində «sari» «gedən», «hərəkət edən», «yoluxucu» mənələrindədir (24, s. 541). «Səri» sözü isə «sürətli» «tez» mənələrini daşıyır (yənə orada s. 555). «Mat» tərkibinə gəldikdə belə söz ərəb-fars dili lüğətində yoxdur, çünki bu tərkib lüğətdə olmamaqla bərabər iranmənşəli deyil. Q.Qeybullayev qeyd edir ki, bəzi tədqiqatçılar da bu sözü türk soyu hesab edib «sarı» (sifət) sözü ilə əlaqələndirirlər və «mat» bu tərkibdə şəkilçi funksiyasını daşıyır (109, s. 334). Akademik İ.Əliyev də öz tədqiqatlarında bat/pate sözünü «ölkə» mənasında qəbul etmiş, lakin qəribə də olsa bu sözü «iranmənşəli» hesab edərək, kökün Şumer və Elamlardan gəldiyini hesab etmişdir (84, s. 94). Təəssüflər olsun ki, dilimizi və mənşəyimizi həmişə özgələrə sıramağa çalışanların fikirləri ilə İ.Əliyevin də fikirləri üst-üstə düşmüş, hörmətli tarixçimiz bu dəfə də yanlışlığa yol vermiş, nədənsə şumer və elamların daha çox türk xalqlarına uyğun dövlətləri olduğunu, farsların bu dövlətlərdən (e.ə. VI-IV minillik) çox sonra yarandığını (137, s. 34) və tarix səhnəsinə 5 min ildən sonra (e.ə. IX əsr) gəldiklərini nəzərə almamışdır. Lakin biz bilirik ki, Aral ətrafı bölgələrdə kumat (178, s. 44), qırğızlarda sermat, kasmət, dosmat (82, s.112, 116, 135), Altay və oyratlarda almat, sarı-almat, kara-almat, başqırlarda

yurmat (109, s. 334), digər türklərdə tumat (128, s. 138) kimi tayfa adları ilə qarşılaşırıq. Nümunə üçün hər bir sözə qoşulan «mat» tərkibində «m» hərfinin türk dillərində müşahidə olunan «b» hərfi ilə paralel işlənməsi baxımından yanaşsaq bu komponent bat «*ölkə*» sözü ilə eyni mənaya malik olcaqdır. Fikrimizcə «bat» sözünün ilkin forması «*obat*» şiklində olmuş, daha sonra sözdən «o» saitinin səsdüşümü baş vermiş və söz «*bat*» şəklinə düşmüşdür. Qədim türk dillərində «at», «t» hərflərinin cəmlik ifadə etdiklərini bildiyimizdən «*obat*» sözü «*obalar*» mənasında türk dilindədir. Bu gün də biz «*abat*», «*abadanlıq*» sözlərini işlətdikdə *evlər*, *binalar* olan yerləri, insanların məskənini nəzərdə tuturuq (F.R). İndi isə göstərilən nümunələrin etimologiyasına diqqət yetirək.

Sarmat. E.ə VII əsrdən bu ada sarmat, savromat kimi rast gəlirik və qaynaq məlumatlarında tayfa kimi göstərilən bu etnosun Midiya və skif türkləri ilə qohumluğu Herodotun (e.ə.VI-V əsr), Skilak Kariandinin (e.ə. IV əsr), Ovidya Nazon (e.ə. I əsrin sonu və eramızın I əsrinin əvvəli) və başqa antik müəllflərin əsərlərində dəfələrlə qeydə alınaraq onların türk tayfası olduğu göstərilir (109, s. 329). Bütün bunları nəzərə alaraq belə qənaətdəyik ki, «Sarmat» sözü Şir türk tayfa adından və mat/bat «*ölkə*» sözündən formalaşmış «Şirlərin ölkəsi» mənasını verir. *Sirlər*, *şirlər*, *şiraklar* eyni sözün fərqli yazılışlarıdır və etnos adıdır.

Kumat. Sözün «ku» tərkibi türk dillərində «şanlı», «şöhrətli» mənasını verir (185, s. 341). Söz bat/mat tərkibi ilə birləşərək «Şanlı, şöhrətli ölkə» anlamı daşıyır.

Kasmat. Eradan əvvəl II minillikdə Assur mənbələrində, Ön Asiya və Midiyada, Urmiya gölünün ətraf ərazilərində kaş, kaşşu kimi adı çəkilmiş (122, s. 120) tarixşünaslıqda «kassit», «kaspi», «xəzər» kimi tarix səhnəsində uzun müddət yaşamış (ən azı e.ə. IV minillikdən eramızın IX əsrinə və ola bilsin son dövrlərədək) köklü türk-azərbaycan tayfası adından və bat/mat tərkibindən formalaşaraq *kas ölkəsi* adını daşımışdır.

Sırmət. Tərkib $a \approx i$ fonetik paralelliyi ilə işlənmiş, sarmat etnos adı ilə eyni tərkibli leksik vahidlərlə (sar-mat/sır-mat) formalaşmış qırğızlarda etnos kimi mövcud olmuşdur.

Yurmat. Sarmat sözünün başqırt, yakut türklərinin dil qrupuna məxsus $y \approx s$ paralelliyi ilə yazılması fikrindəyik. Haliyədə dilimizdə işlənən «ışığı» sözü başqırt və yakutlarda *sıraq-yıraq yaruq, saruq* şəklində, «yay» (fəsil) sözümüz *say*, və s. şəkillərdə işlənməklə lüğət tərkibimizdəki «çıraq» sözü ilə eynilik təşkil edir. Deməli «yurmat» sözü Sarmat türk etnosu adının bu dillərdə yazılış forması da ola bilər.

Almat. Altay və oryotlarda türk tayfa adıdır. Bu türk tayfasının adı mənbələrdə Alan adlanmışdır. Burada -an «məxsusluq» şəkilçisidir və söz «Alblara məxsus», «Alplara məxsus» ifadəsindədir, *qazan, şirvan* kimi sözlərlə müqayisə oluna bilər. (Bax. T.Əhmədovun «Azərbaycan toponimikasının əsasları» kitabına s. 160) A.Bakıxanovun fikrincə alanlar hunlarla qohum qəbilədən idi (93, s.18). Əgər bunları nəzərə alsaq Alan-Hun ittifaqının mövcudluğu şübhə doğurmur. Beləliklə Almat «Al ölkəsi» mənasında işlənilib və bu gün Ələt Altay, Alatava kimi adlarda qorunmaqdadır.

Tumat. «Tu» qədim şumerlərdə və türk dillərində *tau/tu* şəklində geniş yayılmış, müqəddəsləşdirilərək «tos-tau»- «başlanğıc dağ» adlanmış (167, s. 148), Azərbaycan toponimikasında *Tulay, Tuğa, Tovuz, Şərur* rayonunda isə *Tumaslı, Zərnətün* kimi yer adlarında qorunmaqdadır. Bu sözdə *ta/tau-«dağ»*, *mat/bat* isə «ölkə» anlamında olmaqla «*Dağlıq ölkə*» kimi mənalar daşıyır.

Göstərilən misallardan aydın görünür ki, *bat/mat* tərkibi türk dilində istər qədim istər müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış (Ordubad, Aşqabat, Astabat və s.) toponimlərimizdə «ölkə» mənasında işlənmiş və naməlum kökdən deyil, türk dilinə məxsus bir sözdən formalaşmışdır.

İndi isə oxucuların diqqətini bir məqama yönəltmək istədik. Yuxarıda sak tayfaları haqqında məlumat verərkən bildirdik ki, onlar tarix səhnəsində e.ə. II minillikdən fəaliyyət göstər-

mişlər. Poliyenin qeydə aldığı hadisənin məntiqi nəticəsini ortalığa qoyan M.Seyidov haqlı olaraq Sak-Şirak ittifaqından bəhs edir və bu türk tayfalarının birgə yaşamından söhbət açır (52, s. 47). Lakin bizə maraqlı görünən şiraklarla bağlı tarixdir. Əgər şiraklar sakların içərisində yaşayırlarsa, tarixi məlumatdan göründüyü kimi həmvətəndlərsə onda Poliyenin göstərdiyi şiraklar e.ə. IV əsrdə deyil, saklar tarix səhnəsində fəaliyyət göstərdikləri dövrlərdən, ən azı e.ə. II minilliyin sonlarından sak-şirak ittifaqında birləşmişlər. Digər bir tərəfdən yuxarıda qeyd etdik ki, sarmat türk tayfaları elə şirak türk tayfalarıdır və V.B.Vinoqradov da bunu təsdiqləyərək onların eyni maddi-mədəniyyət abidələrinə malik olmalarını qazıntı nəticəsində əldə olunmuş dəlil-sübutlarla ortalığa qoyur. Bəs onda Şirak türk tayfalarının Naxçıvan ərazisinə, o cümlədən Şərur elinə «gəlməsi» hansı dövrlərə aid edilməlidir?

Bu məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün bir daha qaynaq məlumatlarını nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

V.B.Vinoqradov öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, şiraklar/siraklar e.ə. II yüzillikdə (ola bilsin ki, ondan da qabaq) elliklə Qafqaza doğru axışdılar (106, s. 108).

Q.Qeybullayev erməni yazıçısı K.P.Patkonovun yazılarında sirakların İrəvan əyalətinə gəlişinin eramızın IV əsrindən başladığını qeyd edir (109, s. 336). N.V.Arutyunyan Şirakan əyalətini erməni ərazisi hesab etmir və göstərir ki, bu ərazi Urartu yazılarında Eriaxi adlanırdı (91, s. 116). Lakin yer adları üzərində geniş tədqiqat aparan Q.Qeybullayev sirakların Qafqaza gəlişini eradan əvvələ aid edir və dəqiq tarix göstərmir. Ümumiyyətlə Alban yer adları haqqında «Şərur» düzü adını çəkən Alban tarixçiləri Eqişe və M.Xorenlinin də məlumatlarını nəzərə alsaq (147, s. 269), şirakların ərazilərimizdəki məskunlaşma tarixi və Naxçıvan ərazilərinə köçü eramızın II yüzilliyindən hesab edilər.

Biz yuxarıda sak/saq türk tayfaları haqqında məlumat verərkən Fedorovun Naxçıvanın Qızılwəng ərazisində apardığı qazıntılardan, ordan aşkarlanan maddi-mədəniyyət abidələrinin

dən, bu əşyaların saklara aid olub e.ə. II minillikdə mövcudluğundan və vəng- «bəngü» daşlardan bəhs etdik.

Şirak-sak ittifaqına gəldikdə isə əgər qaynaq məlumatlarına istnaq etsək, həm tarixçilər tərəfindən, həm də tədqiqatların nəticələrindən sak-şirak birliyi birmənalı olaraq təsdiqlənir. O zaman Naxçıvan ərazisində, eyni zamanda Şərur elində sak-sirak ittifaqı ən azı e.ə. I minilysin başlanğıcında - IX əsrdə aparıcı qüvvəyə malik olan köklü, yerli sakinlər idi. Bunu Şərur elində bu tayfa ittifaqının adlarını özündə daşıyan çoxsaylı məntəqə adları da təsdiq edir ki, biz aşağıda onların etimoloji təhlillərini, türk dilləri ilə müqayisələrini də verəcəyik. Hələlik isə belə bir məntiqi sual ortalığa çıxa bilər ki, əgər mənbələr şirakları eramızın II yüzilliyində qəbul edirsə, bəs e.ə. IV əsrdə Dara ordusunu məğlub edən şirak kim idi?

Bu suala cavab vermək üçün şiraklarla bağlı ərazilərə diqqət yetirək. Şirak imperiyasının ana şəhəri Uspa olmaqla Orta Asiyadan Etil-İtil çayına qədər uzanırdı və məhz bu ərazidə olan Sirak Dara qoşununa qarşı durmuşdur. Bundan başqa Şirak türk tayfaları şak-şirak, şirak-sarmat ittifaqında təkcə Orta Asiyada deyil Ön Kubanda, Aşağı Volqa - İtil sahillərində, Şimali Qafqazdan tutmuş Labıdan qərbə Sinçinin şərqinə qədər, Albaniya ərazisində, İrəvan əyalətində (Atropatenanın cənubunda) İberiyada (Şirak düzü, Gürcüstanda), Azərbaycanın bir çox rayonlarında (ətraflı bax, Qeybullayevin və Seyidovun göstərilən əsərlərinə), Özbəkstan və Türkmənstanda (181, s.9-10) tarix səhnəsində fəaliyyət göstərərək minlərlə yer adı yaratmışlar.. Göstərilən hər bir ərazidə bütöv Qafqazda, minlərlə yer adları, Cənub Azərbaycanda Şurkan Suracetli, Çıraqqı, Sarbanlar (Meşkində), Sarıderg (Xalxal yaxınlığında), Şoradel (Sərabda) Cerceli (Əhər), Cerlu, Cerzehun (Təbriz) (195, s. 168-172) və nəhayət Qərb bölgəmiz İrəvan xanlığı ərazilərində Yar (İrəvan nah) Şirvan yaylağı (Karbi nah,) kimi oykonimlər və çıraq etnonimlərindən yaranmış saysız toponimlərin (34, s. 159-172) yaranmasında nə qədər şirak tayfası gərək idi? Bütün bunlar sadəcə böyük bir türk tayfa ittifaqından- sak-şirak, şirak-sarmat,

bunların içərsində mövcud olan arsaqlar, varsaqlar, basillər, bulğarlar, koman və kollar, peçeneq və oğuzlar beləcə eyni dildə danışan türk boy birləşməsindən ibarət idi.

Son dövrlər bir çox erməni iddiaçı alimləri Şirkan, Şirqovan, Şüragel kimi yer adlarındakı «kan», «van», komponentlərinə görə bu adları ermənimənşəli toponim kimi qəbul etməklə, yerli əhalinin, yəni bu yaşayış məntəqəsi sakinlərinin qədim erməni olduqları iddiasından çıxış edirlər. Halbuki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi K.P.Patkonov şirakların eramızın IV əsrində ərziyə gəlmə olduqlarını yazdığından bəhs etmişik. Bəzən bunu türk araşdırıcılarının əsərlərinə «istinad» etməklə öz uydurma fikirlərini əsaslandırmağa çalışan ermənilər, «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında Uşun qoca oğlu Səkərəkın boyundakı «Şərkun elindən» ifadəsini əsas götürürlər (46, s. 110). Bu ifadəni M.Erginin «Şirakuben» şəklində oxuması (197, s. 225), F.Qırzioğlunun «Şirqovan» şəklində qeyd etməsi (199, s. 110), N.Q.Adons, V.A.Parsamyan kimi ermənilərin başabaş cəfəngiyatlarına meydan açmışdır. N.Q.Adons qeyd edir ki, tarxi Şirak əyaləti Ermənistanın Axuryan çayı vadisindədir (83, s. 225-226). V.A. Parsamyan isə öz uydurmalarını bir qədər də genişləndirərək «Erməni xalqının tarixi» kitabında bir-birini təkzib edən fikirlər söyləməklə yanaşı «kan», «van» tərkiblərinə də açıqlama verdiyi «kitabdan» hadisələri olduğu kimi oxuculara təqdim etmək istədik. «Şirak erməni əhlisinin dəvəti ilə ruslar Şirakı tutdular» (163, s. 22). Söhbət XIX əsrin əvvəllərində rusların İrəvan xanlığını işğalından gedir. Müəllif daha sonra yazır: «Şuragel sultanlığı ləğv olundu, erməni rayonu olan Şirak da Rusiyaya birləşdirildi (Göstərilən əsər, s, 28). 1829-cu ildə 2500 ailə- Kars erməni ailəsi Şiraka, (Gömrüyə) köçürüldü (İfadəyə diqqət edin. Yenə orada s. 66) Şirak kəndi Pambak-Şüragel nahiyəsində idi. Bu kəndin əvvəlki adı Gömrü, Gömrünün isə əvvəlki adı əhalisi ermənilərdən ibarət olmaqla Aleksandrapol idi (Yenə orada, s. 114). Əgər oxucu nümunələrin hər birinə diqqət etsə bu yazılarda söylənilən fikirlərin bir-birini açıqca təkzib etməsinin şahidi olar. Ən əvvəl Şirakda «erməni» əhalisi yaşayır, yerli

sakinlər «ermənidir», sonra isə bura Karsdan 2500 erməni ailəsi köçürülür. Bəyəm bu kənd hansı böyüklükdə idi? Əgər bu kənd uğrunda ruslarla «yerli türklər» vuruşurlarsa o zaman əhali necə erməni ola bilərdi? Digər bir tərəfdən Şiragel erməni əyalətidirsə nəyə görə burada sultanlıq mövcuddur ki, onu da ruslar ləğv edirlər? Axı ruslar elə bu ərazidə ermənilərə dövlət yaratmaq üçün vuruşurlar. Və nəhayət əgər Şirakin əvvəlki adı Gömrüdürsə onda bu məntəqə adı kimmer türk tayfa adındandır və bu tayfalar ərazidə e.ə. VIII əsrdə qeydə alınırırlar (137, s. 36). O zaman e.ə. VI əsrdə bu əraziyə gəldiklərini iddia edən ermənilərin (136, s. 163) özlərindən əvvəl Aleksandrapolları haradan peyda olmuşdur?

Misallardan aydın görünür ki, Suragel türk-azərbaycan nahiyəsi idi və bu ərazidə sultanlıq mövcud idi ki, Şirak türk kəndi də bu nahiyənin tabeliyində olmaqla buranın qədim əhalisi kimmerlərlə birlikdə yaşayırdılar. Burada əgər xristianlıq mövcud idisə bu ilkin Tenqrianlıq dinində qalan «xristian» qıpcaq türkləri idi. Bunu Parsamyanın özü də qondardığı kitabında təsdiq edir. O, yazır ki, Şirak Gömrü uğrunda 30 may 1807-ci ildə rus və türk orduları qızgın vuruşurdular (Bax. Yenə orada, s. 24).

Sözlərdəki «*kan*», «*van*» tərkiblərinə gəldikdə isə, biz Göytürk yazılı abidələrində Kadırkan yış, Xinqan, Kan ıduk, Kara Yotulkan (Altun yışın təpələrindən biri), Ötükən/kan (41, s. 30, 33, 38, 39.), Tuvada Xayrakan, Altaylarda kayrakan (158, s. 161) türk dillərində kurıkan (xalq adı), kan (ata), Kara kan (böyük xan) və s. bu kimi toponim, etnonim, antroponimlərlə rastlaşırıq (69, s. 365-366, 369 və s.). Burada «kan» tərkibi «*xan*», «*ata*», «*baş*», «*böyük*» mənalarında (160, s. 20-24., 159, s. 24), bəzən şəkilçi kimi, kazıkan - «qazanan», (Ə.Rəcəbovun göstərilən əsəri s. 367) mənalarında çıxış edir. Bütün bunlardan sonra belə bir sual ortalığa çıxır. Nə olub? Yoxsa ermənilər Altay, Yakut, Sibir, Ötükən və s. ərazilərin də yerli sakinləri idilər? Cavab isə belədir. Bu erməni sərsəmləmələri, xəstəliyi və azgınlığından irəli gələn tarixi zorakılıqdır.

İndi isə şirakların qədim Şərur elində yaratdığı yer adlarının tarixinə və etimologiyasına nəzər salaq.

Şərurun yaşayış məntəqəsi kimi formalaşmasına dair məlumatlar o qədər də zəngin deyil. Lakin Şərur rayonuna daxil olan çoxsaylı yaşayış məntəqə adları - oykonimlərdə hələ də öz izini qoruyub saxlayan türkdilli etnosların adları, bu adlara qoşulan paleoleksik komponentlər və türk dilləri ilə müqayisədə ortalığa çıxan mənalar, tarixi keçmişimiz, etnogenez problemlərimiz, dil qanunlarımız üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan zəngin material mənbəyidir.

Şərur coğrafi adına eramızın V əsrində yaşamış erməni tarixçiləri Eqişe və Moisey Xorenlinin yazılarında və Alban yer adları ilə bağlı məlumatlarda rast gəlirik. Burada bir sıra coğrafi adlarla yanaşı Xalxal, Bərdə, Naxçıvan, Xark və Şərur düzü adları da qeyd olunur (147, s. 269). Bundan əlavə Şərur yer adı formasında «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da çəkilir. Bu da eramızın VII əsrinə aiddir (6, s. 84-133). Şərur sözünə antik qaynaqlardan başqa əsasən ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində rast gəlinə də, yalnız düz, ərazi kimi qeydə alınır. 1780-1790-cı il Naxçıvan xanlığı ilə bağlı məlumatlarda isə Şərur yaşayış məntəqə adı kimi qeyd olunur (22, s. 34).

Z.Bünyadov və H.Məmmədovu «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri kitabında» bu adın tarixi haqqında müəyyən bir bilgi verilə biləcəyi halda 1727-ci illərə aid Naxçıvan ərazisini əhatə etmiş Əlincə, Qışlağat, Dərələyəz, Sisiyan, Qarabağ və s. nahiyələrdə bu ada rast gəlmirik (62, s. 29-35). Lakin kitabın sonunda Şərur nahiyə adı kimi göstərilmiş, yaşayış məntəqəsi olaraq isə Yuxarı və Aşağı Noreşin kəndləri qeyd edilmişdir. Ola bilsin ki, o dövrdə coğrafi ad yalnız oronim -*düz* kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin 1924-28-ci illərin sənədlərində Şərur coğrafi adı artıq oykonim, qəsəbə, qəza, rayon mərkəzi kimi qeydə alınır (61, s. 1-4, 16-17).

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, bu adın qaynaqlarda mövcudluğu tarixi 1500 ildən artıqdır. Buna görə də

ərazidəki oykonimlərin kimlərə məxsusluğunu dəqiqləşdirmək üçün oykonimlərin etimologiyasına diqqət etmək yerinə düşərdi.

Şərur. Etnooykonimi təşkil edən komponentlər müasir leksikonumuza daxil olan sözlərlə izah edilmədiyindən sözün mənası anlaşılmır. Lakin müasir türk dilləri ilə müqayisədə Şərur sözünün mənası haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Ən əvvəl onu qeyd edək ki, yerli şərurlular arasında coğrafi ad «Şəril», sənədlərdə isə, «Şərur» kimi işlənir. Birinci tələffüz formasında sözün ikinci tərkibində «il» leksik vahidi ilə rastlaşırıq. Bu tərkibin qədim türk dillərində və dilimizdə «el», «yurd», «vətən» anlamlarında yazılı dastanımız «Öğuznamə»də qeyd alındığını yuxarıda qeyd etdik (28, s. 14).

Qaynaqlarda öz əksini tapan ikinci Şərur vairantında isə, sözün ikinci «ur» komponenti qədim türk dillərində «tikmək», «bina etmək» «qəbilə», şumerlərdə isə bir çox mənaya malik olaraq «ağ ciyər», «artmaq» və s. mənalarını verir (173, s. 474-475, 635., 48, s. 9). Bəzən tərkibə coğrafi adlarda «qala», «səngər» mənasında da rast gəlirik (173, s. 599). Buna misal olaraq müasir dövrümüzdə gəlib çatan Ural, Uraş yer adlarını, Midiya dövlətinin toponimlərində isə Urikaş və Uraş coğrafi adlarını göstərmək olar (159, s. 415).

Ümumiyyətlə, istər Şərur, istərsə də Şəril variantlarında coğrafi adın ikinci «ur», «il» komponentləri qədim və müasir türk sözü olan «el», «yurd» sözləri ilə səsleşir. Müasir türk dillərində bu məsələ ilə bağlı daha maraqlı bir faktor da mövcuddur. Sonor-burun samitləri l, m, n, r çox hallarda sözlərin tərkibində bir-birini əvəzləyə də bilirlər. Türk dialektində $n \approx m$ əvəzlənməsi Qazax, Muğan ərazilərində *qurğuşun-qurğuşum*, *afərin-afərim* kimi, $r \approx l$ əvəzlənməsi Naxçıvan ərazisində *xəncər-xəncəl*, Qazaxda *xəncər-xəncəl*, Bakı, Şəki, Muğan zonalarında *əncir-əncil* kimi haliyədə də müşahidə olunur. O zaman belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, «ur» tərkibi elə «el», «il» tərkibi ilə eynidir və bunu qədim türk dillərində «ur» *qurmaq*, *tikmək*, *bina etmək* sözləri də təsdiq edir. Çünki bina etmək, yurd salmaq vətən-el yaratmaq sinonimliyi olub elin, yurdun başlanğıcıdır.

Coğrafi adın çox maraqlı, bəlkə də mübahisəli tərəfi onun birinci Şər tərkibidir. Bu tərkibin mənasını qədim şəhərsalma, binəqurma adətimize rəğmən türkdilli etnosların adında axtarmağı daha doğru təhlil forması hesab edirik. Odur ki, sözün etimologiyası zamanı Naxçıvan ərazisində, eləcə də bu qədim diyara yaxın bölgələrdə eradan əvvəl və sonrakı dövrlər təşəkkülümüzdə xüsusi rolu olmuş kas, sak, kol, kəngər, pasian-peçenek, şirak, kaspi, hun, muğ və b. türkdilli etnosların Şərrur coğrafi adı ilə əlaqəsinin mümkünlüyü məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Məhz bu baxımdan yuxarıda adları sadalanan etnoslardan Şirak tayfasının «şir» tərkibi, «şər» tərkibi ilə uyğunluq təşkil edir.

Sirakların Qafqazda e.ə. II yüzillikdə «Sirak düzənliyi» var idi (119, s. 34-35). Əgər diqqət etsək M.Xorenlinin Alban toponimlərində adını çəkdiyi «Şərrur düzü» coğrafi adının «Sirak düzənliyi» adı ilə eyni tarixi dövrə (e.ə. II əsr), eyni coğrafi ada və etnos kökünə mənsubluğu təsdiq olunur. Lakin bizə belə gəlir ki, buradakı tarix bir qədər yanlışdır. Belə ki, şirakların Qafqazda e.ə. III yüzillikdə Önqafqazın ətəklərindən qərbə və cənuba doğru mövcudluğu və məskunlaşması qeyd olunur (106, s.108). Tarixi qaynaqlar göstərir ki, şirakların hərbi qüdrəti və böyük fəaliyyəti erməni və gürcü hakimlərini narahat edirdi (106, s. 61-70). V.Vinoqradovdan gətirdiyimiz nümunə bir neçə məsələyə aydınlıq gətirməyə kömək edir. Ən əvvəl şiraqlar Qafqazda böyük ərazi və hakimiyyətə malikdirlər və onların ərazisi erməni və gürcülərdən böyükdür. İkinci şiraklar say etibarı ilə Qafqazda çoxluq təşkil edirlər və hərbi üstünlüyə malikdirlər. Nəhayət, son olaraq sak tayfa birləşmələrinin içində yaşayırlar, erməni və gürcülər şiraklardan ayrı xalq kimi göstərilirlər. Bu ərazidə onların türk dövləti Arsakdır yəni dövlət Arşakidlərə mənsubdur. Bu isə ermənilərin uydurduğu erməni dövləti deyil. V.Vinoqrodov Şirak qəbrlərindən əldə olunan əşyaların türklərə aid olduğunu söyləyərək onları türk mədəniyyətinin qalıqları kimi elmi ədəbiyyatlara daxil etmişdir.

Şərrur 1890-cı ilə qədər «Şərrur», 1890-cı ildən sonra «Noraşen», «Baş Noraşen» kimi göstərilərsə də, Dərələyəz -«Şərrur ma-

halı» kimi (1828-1900-cü illər), 1964-cü ildən «İliç», 1991-ci ildən isə «Şərur» sözü özünə qaytarılmaqla qeydə alınmışdır (bax. 1991-ci il protokol № 4, maddə 73, Nax. MR İnzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Nax. MR Ali Məclsinin qərarı).

Alışar. Şərur rayonu ərazisinə daxil olan bu oykonim 1590-1603-cü ilin məlumatlarında «Əlişar» kimi göstərilir (34, s. 168). 1728-ci ilə aid qaynaq məlumatlarında bu ad Yuxarı Əlişar kimi mənbələrə düşsədə Aşağı Əlişar haqqında heç bir məlumat verilmir, bu oykonimin həm də «Maxta» adlandığı göstərilir (34, s. 73). Lakin 1800-1890-cı ilə aid sənədlər Maxta və Alışar kəndlərini ayrı-ayrılıqda qeyd edir və Alışar kəndi burada Sisyan nahiyəsinə daxildir (162, s. 160, 177). Sonrakı dövrlər bu məntəqə günümüzə qədər Şərur rayonu ərazisində fəaliyyət göstərmişdir və hazırda Yengicə inzibati ərazisinə daxildir.

Oykonimin «al» tərkibi «uca», «ali» mənalarını özündə birləşdirməklə Şir tayfa adına qoşulub. Bu gün dilimizdə işlətdiyimiz «alqış», «alın», «altun» və s. sözlərdə ucalıq mənası qismən özünü qorumuşdur. Söz «uca şirlər» mənası ilə açıqlanır. Düzdür bəzi mənbələrdə bu tərkib «şirak», «şir» paralelliyi ilə işlənmiş, özünə qoşduğu komponentlər hesabına «şir» sözü qalmaqla müxtəlif mənalar daşmışdır. Ərazi arxeoloji tədqiqata cəlb olunmayıb.

Sərxanlı. Oykonimi əmələ gətirən komponentləri ərəb-fars mənşəli sözlərlə izah etməyə çalışırlar. Lakin ərəb dilində sər «baş», «zirvə», «təpə», «kəllə» (24, s. 552) sözləri türk leksik komponenti «xan» tərkibi ilə birləşib yeni kənd adı yaratması ağlabatan deyildir. Bu adların tərkibindəki arxaik türk leksik komponentləri al «qırmızı», «uca», xan «tanrı» (Bax. «Yaradılış» dastanında Qara xan «Böyük Tanrı»), ac (aq) ağ «ucalmaq» feli və s. coğrafi adların türk tayfaları tərəfindən yaradıldığını təsdiq edən dil vahidləridir. Ad şir tayfaları ilə bağlıdır. Məntəqə adı ilk dəfə 1828-ci il məlumatlarında Şərur mahalında qeydə alınır (162, s. 177). Sonrakı dövr məlumatlarında (1900-2004-cü il) hər dəfə Sərxanlı

kənd kimi Şərur, Baş Noraşen, İliç və yenidən Şərur rayon, sahə daxilində göstərilir (60, 13 list., 56, 11 səh., 61, 8 səh., 59, 28 list). Şir tayfa adından yərənən bu məntəqə adı özünə qədim «kan, xan» titulu bildirən komponentini birləşdirərək müasir -lı mənsubluq ifadə edən şəkilçi qoşmaqla (son dövrlər qoşulduğu ehtimal olunur) «şir xanları» mənasını özündə birləşdirir. Hazırda məntəqə Qarxun kənd inzibati ərazisində fəaliyyət göstərir. Ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparılmayıb.

Şəhriyar. Oykonimin ərəb-fars sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və fikrimizcə «h» burada artırmadır, söz «şir» və «yar» komponentlərindən təşkil olunmaqla tayfa adı ilə «yar»-«işıq» qədim türk sözlərindən formalaşmışdır. Biz yuxarıda yakut, uygur, şor və s. dillərdə «yır», «yıraq», «çıraq» sözlərinin «işıq» anlamından bəhs etmişdik. Oykonim «işıqlı şirlər» mənasını daşıyır.

Ad ilk dəfə 1590-1603-cü illərin məlumatında Şərur nahiyəsində (34, s. 168), 1680-1728-ci illərdə Yuxarı və Aşağı Şəhriyar kəndləri kimi yenə Şərur nahiyəsində, bundan sonra isə İrəvan xanlığına aid materiallarda bir kənd adı kimi Dərələyəz qəzasının Şərur nahiyəsinə daxil edilmişdir (162, s. 160-177). 1890-1924-cü il və bundan sonra 2004-cü ilə qədər məntəqə adı Baş Noraşen sahəsində, Noraşen rayonunda, İliç rayonu və sonda yenidən Şərur rayonunda fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda inzibati ərazi dairəsi olmaqla özündə Muğanlı, Qorçulu, Kürkənd, Kürçülü kəndlərini birləşdirir.

Saraçlı. Məntəqə adı 1828-ci ilin məlumatlarında Naxçıvan xanlığı ilə bağlı sənədlərdə qeydə alınır (162, s. 165, 170). Sonrakı dövrlərdə isə Saraçlı kənd adı son dəfə Şərurun digər oykonimlərinin rast gəlinməsi 1835-1860-cı illərin mənbələrində göstərilir. Ad, Şir tayfa adından, ak-«uca» felindən və müasir mənsubluq bildirən -lı şəkilçi sindən ibarətdir. Məntəqə hazırda mövcud deyil.

Yuxarıda adı çəkilən bütün yaşayış məntəqə adları, o cümlədən, Naxçıvanda Sirab sürməlik (Babək rayonu), Disər, Sürü-

cü, Sərxu (Ordbad rayonu), 3 Anzır, Caracur, Yuxarı Sürəmərək (Culfa rayonu), Gecəzur, Xinzirək, Zirnel, Zərnətün (Şahbuz rayonu) və s. eləcə də Azərbaycanımızın qərb bölgəsi olan indki Ermənistan ərzisindəki Zəər (Qırxbulaq mahalı), Çarpaq, Şirabad, Sarvanlar, Sarıclar (Zəngibasar mahalı), Kolasar, Şirboğan (Qarnibasr mahalı), Sar Abdal (Dərəkənd mahalı), Assar (Saadlı mahalı), Şirak-qala, Sarab-qala (Aparan mahalı) Sirancab, Şaris-Şahris (Dərəçiçək mahalı) və s. yer adları sır /zir/ cir/ fonetik paralellikləri ilə mövcud olan, şir tayfa adından formalaşmış ən qədim yaşayış məntəqə adlarımızdır. Bu qədər böyük ərazidə məskunlaşma «şir»-«ışığı, od» tayfalarının dövlətçiliyindən xəbər verir. Bu fikrimiz antk müəllif Taksitində yazılarında öz təsdiqini tapır. O, şirakların bir çarının adının qaynaqlarda Zorsun olduğunu göstərir. Bu məsələyə diqqət yetirən Q.Qeybullayev bu adı «Çorsin» kimi qəbul edərək «çor» tərkibini tayfa adı kimi açıqlayır (38, s. 105). Göründüyü kimi Şərur sözü iki sözün Şər/ur birləşməsindən əmələ gəlib «Şir yurdu» və ya «Şirlər qurduğu el» mənasındadır. Qədim şiraklar - şirlər isə türkdilli tayfalar olmaqla Azərbaycan ərazilərində külli miqdarda milli mədəniyyət abidələri və yer adları yaradan (e.ə. IV əsr) etnoslarımızdan biridir.

Fikrimizi təsdiq edən bəzi tarixi məlumatlara, diqqətinizi çəkməklə şiraklar haqqında fikrimizi tamamlamaq istərdik.

Monqolların «Canqar» qəhrəmanlıq dastanında Şara Gürgü və Şargülü adlarına rast gəlirik. Bu səpkidən olan adlar əsasən kalmıklarda və Qərb Monqolların türk əhalisi arasında təsadüf olunur (153, s. 373). Şara və Şargülü komponentlərindəki şar tərkib etibarını ilə şir «ışığı» komponentini təkrarlayır. Sözlər «Kiçik şirlər» (Şara) və «Şirəq eli» (Şargülü) mənalarında izah olunmaqla Sibir türklərinin dillərindəki şir, sir, sır «ışığı» sözü ilə bir kökdəndir. Əski dövrlərə söykənən bu dastan antroponimlərinin şir (şor) tərkibi qədim şumerlərin Tanrı adlarında da təkrarlanmaqla «ışığı» anlamını əks etdirmişdir. Onların Umma şəhər tanrısı Şar, od Tanrısı İştər adında da işığı mənası qorunmaqdadır. Bu gün müxtəlif səşəvəzlənmələrlə türk tuvalarda «iziq»,

azərbaycanlılarda «ışığı», altaylarda «üzü», uyğurlarda «uzuk», azərbaycanlılarda «iştı», qədim Şumerlərdə «izi» (iştı), türklərdə «ısı», türkmənlərdə «issi», uyğurlarda «issik» komponentinin müxtəlif şəkilləri günəş, od, işıqla bağlı olmaqla, eyni məna ifadə etmişdir (206, s. 356-357. 36, s. 77). Manna ərazisində İzzibia şəhər adını (e.ə. III əsr) tədqiqatçılar «İsti sular» yeri adlandırdılar (126, s. 50, 86, 290). Bu etimologiya Manna, Midiya toponimlərində, Şurikaş, İzirta, Şurta, Axşeru, kimi yaşayış məntəqə adları, Astasirar, Nanaşirika, Şarsin kimi şəxs adları və bu tərkibdəki şir /sır/izir/sur komponentləri ilə də təsdiq olunur.

Manna dövlətində İzirta şəhər adını E.M.Murzayev türkcə uzır-«aşırım», tay-«tərəf» kimi izah etsə də (159, s. 203), biz «ta», «tau» tərkiblərinin «dağ» mənasında şumerlərdə, eləcə də Midiya toponimlərində Kintau - «qala dağ», Zakruti- «möhkəmləndirilmiş yer», Taduriti- «dağ-burnu», və s. kimi adlarda təsadüf etmişik (120, s. 211). Əgər sözü izi- «isti», «ışığı» anlamı ilə işlətsək o zaman söz «ışıqlı dağ» və ya «günəşli dağ» mənasını verəcəkdir. Bizə belə gəlir ki, sözün etimologiyasını bu cür də qəbul edə bilərik. Bütün bunlarla bərabər şumerlərin «Bilqamis» dastanındakı «Uruq» şəhər, qala adının «ur»-«tikmək» mənası «Şərur» sözünün ikinci «ur» tərkibi ilə eyni mənaya söykənmirmi?

Oykonimin bu qədər geniş təhlili, Şumer, Manna, Midiya toponim və antroponimlərdən yuxarıda gətirdiyimiz xeyli misallarla müqayisədə məqsədimiz «şərur» sözünün təsadüfi olmadığını, onun bir türk sözü olmasını təsdiq etməkdən ibarətdir. Şir türk tayfalarının (şirakların) haqqında olan məlumatlar və Şərur rayon toponimlərinin etimoloji təhlilərdən əldə olunan elmi nəticələr bu tayfaların həqiqətəndə qədim türk-Azərbaycan xalqına mənsubluğunu qeyd-şərtsiz sübut etməklə bərabər, onların e.ə. IV əsrdə bu ərzilərdə mövcudluğunu da təsdiq edir.

PEÇENEQ TÜRKLƏRİ

Böyük türk tayfalarından biri olan peçeneqlərin eramızın lap ilk dövrlərində Şimali Qafqazda yaşaması bir çox antik coğrafiyaşünasların, eləcə də son dövr tədqiqatçı alimlərin əsərlərində dönə-dönə təsdiqlənmişdir. I əsr yunan coğrafiyaçısı Strabon Şimali Qafqazda Xəzər dənizi və Azov arasında Panksan adlı tayfaların yaşadığını qeyd edir. Bundan başqa biz bu tayfa adına uyğun Pazkanak nahiyyə adını M.Kalankaytuklu və M.Qoşun VII əsr erməni coğrafiyası və alban tarixinə dair məlumatlarından da oxuyuruq. Burada əhalinin xristianlığı qəbul edərək «Tanrıya qovuşmaları»ndan bəhs olunur (54, s. 64). Bəzi məlumatlarda isə peçeneqlərin 24 Oğuz birliyindən birinə daxil olduqlarından bəhs olunaraq, eramızın V yüzilliyində Moğolistandan çıxaraq Tuna və Volqa höndəvarına yayılıb burada dövlət qurduqlarından söhbət açılır. Bu sözün meydana gəlmə tarixi və etimoloji yozumu, oğuz boyunun Beçene adlı tayfa adından gəlməsi məlumatına Fuzuli Bayatın yazılarında rast gəlirik (207, s. 91). Toponimist alimlərin və tarixçilərin yekdil fikri bu adların peçeneqlərlə bağlılığını təsdiq edir. Əgər xristianlığın Qafqazda, o cümlədən Albaniyada eramızın 43-cü ilindən yayılmağa başladığını, daha sonra isə 270-ci ildə çar Urnayrın dövründə bərpa olunaraq dövlət dini adlanmasını nəzərə alsaq, hər hansı tayfa birliyinin oturuq həyat keçirməklə böyük bir nahiyyə forması almasının başlanğıcı ən azı e.ə. VII-VI əsrlərə təsadüf etməlidir. Albaniyanın Arsak əyalətində Pazkanak-peçeneq nahiyyəsinin mövcudluğu (49, s. 215) və bundan düz 273 il sonra, yəni 313-cü ildə «Ermənistanda» xristianlığın yayılması iki məlum həqiqəti ortalığa çıxarır. Birinci Albniya ayrıca türk dövlətidir və burada ermənilərin bu gün iddia etdikləri kimi onlar yaşamırdılar və ərazi türklərə mənsub idi. Məsələyə bir qədər geniş aspektən yanaşsaq bu fikir antik yunan və alban tarixçilərinin əsərlərində də təsdiqlənir. Onlar hələ e.ə. VI əsrdəki tarixi hadisələrin içində «basian» və «pasian» adlı tayfaların fəal iştirakını da qeyd edirdilər.

Bütün bu sahənin geniş tədqiqatçılarından olan məşhur türk tədqiqatçısı F.Kırzioğlu Kars tarixi haqqında geniş tədqiqat apararaq peçeneqlərin indiki qondarma Ermənistan, eləcə də Türkiyənin indiki Qars, Sarıqamış, Qaqızman, Arpaçay və Sürməli ərazilərində məskun olduqlarını qeyd edir. O, Yunan müəllifi Ksenfontunda bu barədəki məlumatlarını açıqlayaraq yunanların dilində əskilərdən «ç» səsinin olmadığını və müəllifin yazılında «pasian», «pasan», «pesen» komponentlərini «paçian», «peçen» və «paçen» kimi oxumağı da tövsiyə edir. Onu da qeyd edək ki, müəllif daha bir məlumatında peçeneqlərin e.ə. VII əsrdə yaşamış saklarla qohumluğunu və ya sakların bir qolu olduğunu da ehtimal edir (202, s. 86-88).

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, F.Kırzioğlunun göstərdiyi Türkiyə ərazilərində hələ də türklər yaşamaqla yanaşı, burada qədim türk tayfaları olan kaslarla bağlı Qars, Qaqızman (Bu adın *qaqız* tərkibi Xakas türk tayfa adı ilə eynidir), Bus tayfa adı ilə bağlı Muşlu-Buslu, Məzrə, Beşirli, Kol tayfa adı ilə bağlı Gölə-Kola və s. yaşayış məntəqə adları hələ də mövcuddur və əhalisi osmanlı və azəri türklərindən ibarətdir (F.R.). Yaşayış məntəqələrinin biri-birinə yaxın ərazilərdə fəaliyyəti tarixi mənbələrdə bu tayfaların birgə yaşaması ehtimallarını da təsdiq edir. Kol tayfası isə peçeneqlərin bir qolu olan türk tayfasıdır. Tədqiqatçılardan Mroveli Leonti ilə A.Caferoğlunun məlumatlarında peçeneqlərin gürcülərlə birlikdə eramızın 70-ci ilində Ermənistanı hücumlarından bəhs olunur (37, s. 85). Bu məlumat bir qədər real görünür. Çünki erməni tarix qondarmaçılarının özləri etiraf edirlər ki, II Tiqranın süqutundan sonra, e.ə. 69-66-cı ildə «Ermənistanda» hakimiyyət Arşakidlərin əlinə keçmişdir (149, s. 69). Bundan sonra düz 289 il, yəni eramızın 224-cü ilinə qədər ərazi Arşakidlərin hakimiyyəti altında olmuşdur (131, s. 20). Deməli, Ermənistan mövcud deyildi və peçeneqlər Ermənistanı deyil, qardaş tayfanın ərazisinə hücum etmişlər. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, peçeneqləri sak tayfalarının qollarından biri hesab edirlər və Arşakidlər dövlətini yaradanlar da saklar idi. Bunu deməyə bir neçə əsasımız var. Ən əvvəl sülalənin çarı (e.ə. 247-212)

Arsak adı türkcədir və ər- «*kişi*» leksik vahidindən, eləcə də sak etnosunun adından formlaşıb «*sak əri*» mənasındadır. Alban tarixçisi M.Xorenlinin «Erməni tarixi» əsərində biz Alban çarının «erməni çarı» Trdata xristianlığı yaymaq üçün gənc Qriqorisi ermənistana ərazisinə göndərməyi məsləhət gördüyünün şahidi oluruq. O, bildirir ki, Qriqoris Sanatürk Arşakidin nəvəsidir (147, s. 51). Burada Sanatürk antroponimi «*şanlı türk*» mənasındadır və bu gün də biz «*ad-san*» sözündə ikinci «san» komponentinin «*şanlı*» anlamı ilə rastlaşırıq. «Arşakid» sözünə gəldikdə isə qeyd etdiyimiz kimi ər-«*kişi*», sak-etnos adı olmaqla at-«*cəmlək*» şəkil çisindən və ya «yer, məkan» ifadələrindən (173, s. 284) yaranaraq «*Sak yurdunun şanlı türkü*» mənasındadır. İkinci bu dövrdə ərazinin dini icması zərdüştlük idi və Arşakidlərin cəddə babalarının sitayiş etdiyi günəşə və aya inanırdılar. Ərazidə pəhləvi dilində danışılırdı və bu dilin hansı dil olması hələ də müəyyən edilməmiş qalır (Yenə orada s. 21). Üçüncü Arşakidlər Çinlilərlə yaxın ünsiyyətdə idi və o dövrdə əraziyə türklər nəzarət edirdi. Bizə məlumdur ki, e.ə. III əsrin sonunda syunnu tayfalarının başında duran Maodun-Mete Çinin şimalında güclü tayfa ittifaqı yaratmış və syunnular Çinin daxilində yaranmış Xan imperatorluğuna nəzarət edir, onlardan hədiyyələr alırdılar (79, s. 449-451). Bu təsir arabir zəifləsə də eramızın V əsrinə qədər jujanların xanlığı bu təsiri 424-cü ilin müharibəsinə qədər, yəni Daranın 60 minlik ordusu Çinə daxil olana qədər qorumuş və sonra Teleut xanlığı-Qaoqyuy dövlətçiliyində də (492-500) bu təsir gücdən düşməmişdir (44, s. 23-25). Deməli Arşakidlər-Sak ərləri bu gücü və təsiri görür öz qohum tayfaları ilə əlaqəni qoruyurdular. Daha maraqlı və gərəkli bir faktı da nəzərinizə çatdırmaq istərdim. E. ə. 53-cü ildə parfiyalı sərkərdə Suran (Şiran-Şir tayfa adı və -an məxsusluq şəkilçisidir. Şirak olduğunu güman edirik. Şirvan etnotoponimi ilə müqayisə oluna bilər-F.R.) Roma qoşunlarını öz ərazilərinin dərinliklərinə buraxaraq onları tamamilə məhv etmişdir (Yenə orada s. 22). Bu döyüş üsulu isə yalnız türklərə məxsusdur və tarixdə «Turan taktikası» adlanır. Daha sonra Ermənilərin qondarma tarixçiləri

ərazinin Arşakidlər tərəfindən işğalını da müxtəlif tarixlərə aid edirlər. Əgər Manandyan 69-66-cı illərdə süqutdan danışarsa, Q.A.Kapançyan onu 65-ci il olaraq göstərir (136, s. 163). Bundan başqa bütün antik müəlliflərin, eləcə də Favst Buzəndin, Mxitar Qoşun, M.Kalankaytuklunun öz yazılarında o dövr «ermənistən» adlandırdıqları ərazilərdə türk kaslar, saklar, şiraklar, sarmatlar, kimmerlər, peçeneqlər, kollar və s. yaşayırdılar. Onda türklər yaşayan ərazidə hansı erməni dövlətçiliyindən söhbət gedə bilərdi? Əgər doğrudan da dövlət erməni dövləti idisə nəyə görə onlara türk çarları rəhbərlik edirdi? Biz bunu Kapançyanın öz yazılarından oxuyuruq. O, ilk erməni çarı Paruyurun sak, Skaordonun oğlu olduğunu söyləyir. Kapançyan Ervan, Tiqran, Sabar və b. çarların adını qeyd edir ki, bunlar da türk adlarıdır. Onun qeydlərindəki, Hayasa adlı əyalətə ermənilər e.ə. VII əsrdə gəlirlər (yenə orada s. 160). Lakin e.ə. II minillikdə bu ərazidə saklar, VII əsrdə kollar, kimmerlər, oğuzlar, VI-IV əsrlərdə hun, peçençeq, kəngər daha sonra isə bu tayfa qollarından olan savir, onoqur, orus və digər türk tayfaları yerli sakinlər idi. Bunu necə başa düşmək olar ki, əhali və çarlar türklərdir, dövlət isə ermənilərindir? Göründüyü kimi bütün bunlar uydurmadan başqa bir şey deyil. Məsələ bundadır ki, istər ermənilərin saxta tarix yaratma xəstəliyini, istərsə də türk dövlətləri içərisində bufer xristian dövləti yaratma xəstəliyinə tutulmuş rusların qeyri-real siyasəti tariximizi elə bir dolaşıqlığa salıb ki, bütün bunları aydınlaşdırmaq böyük tarixi tədqiqatın vəzifəsi kimi hələ də qallmaqdadır. Bu başqa bir mövzu olduğundan biz yenə də peçeneqlərlə bağlı məlumatlara qayıdaq.

Öz tədqiqatlarında peçeneq türklərinin də yaşadığı ərazilərə toxunan Q.Qeybullayev orta əsrlərdə Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Göyçə gölündən axan Zəngiçay sahilində (əslində bu ad türk dillərinə məxsus-nq-səgirnun işarəsi ilə işlənmiş və «sanq çay» - Saq çay kimi oxunmalıdır. Hidronim sak türk tayfa adı ilə yaranıb- F.R.) Peçni-Beçni adlı qalanın mövcud olduğunu qeyd edir ki, (38, s. 130) bu da bir daha sak-peçeneq birliyinin təkzibolunmaz sübutudur. Bundan başqa biz «Kitabi-Dədə

Qorqud» dastanında Bay Becan şəxs adına da təsadüf edirik. Becan-Beçen-Beçenq «beçenq bəyi» anlamını ifadə edən bu antroponim yenə də saklarla peçeneqlərin birgə fəaliyyətini təsdiq edir. Dastanda peçeneq, sak və oğuzların birliyinin də araşdırılması günümüzün aktual problemlərindən olaraq qalmaqdadır. Çünki dastanda biz Pasunik toponimi ilə də rastlaşırıq ki, bu da peçeneqlərlə bağlı bir onomastik vahiddir.

Başqa bir mənbə 826-cı ildə xilafət əleyhinə üsyan qaldırmış azərbaycanlıların üsyanını yatırmaq üçün peçeneqlərin Amu-Dəryadan gəldiklərini söyləyir və bu tayfalardan qopan varislərin peçeneq-kəncgərl olduğunu qeyd edir. Bu məlumatla yanaşı peçeneq sözünün etimologiyasına toxunan M.Vəliyev (Baharlı) onun Qeok xanın ikinci oğlu Becenenin adından götürülməsi əfsanəsini qeyd edərək sözü maldarlıq əv köçəriliklə bağlı «biçənək» leksik vahidi ilə izah edir (51, s. 37,38). Bu fikir dolayısı ilə Nəbi Əsgərovun «Apeal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» kitabında da öz əksini tapmışdır (Göstərilən əsər. B., 2005, s. 128).

Əbül Qazi Bahadur xana istinad edən müəllif peçeneqlərin Volqa çayını keçərək Donu tutduqlarını və kəngərlərdən-kanqarlardan ayrıldıqlarını söyləyir (Yenə orada. S. 77-78). Peçeneqlər haqqında məlumatlara F.M.Əsədovun «Erkən orta əsrlərdə ərəb mənbələri türklər haqqında» kitabında da rast gəlirik. Burada türk ölkələri haqqında məlumat verilir və peçeneqlər ölkəsinin də adı çəkilir. Maraqlı cəhətlərdən biri də peçeneqlərin o dövrdə belə (VIII əsr) ərəblər tərəfindən «saqarlar» və «quzquzlar» adlandıraraq onların eramızın I-III əsrlərindən mövcud olduqlarını göstərmişdir (92, s. 44, 125). Biz bu məlumatlardan sonra bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Antik müəlliflərin qeydlərinə əsasən peçeneqlər e.ə. VII-VI əsrlər də ərəzilərimizdə (Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərəzilərinə), Albaniya və Anadolu, Kiçik Asiyada mövcud idilər. Onlar eramızın IV-VII əsrlərində ərəzilərimizdə mövcud olmaqla bərabər, IX əsrdə yeni bir axınla Donu tutaraq Orta Asiyadan Qafqaza gəlirlər. Bunu necə başa düşmək olar? Deməli peçeneqlər ilkin olaraq ərəzilərimizin

avtohton sakinləri olmuş, şimala doğru yayılmış və yenidən əzəli torpaqlarına qayıtmışlar. Bu isə uzun bir tarixi prosesin və yerdəyişmələrin mövcud olmalarının məntiqi nəticəsidir.

Peçeneqlərin türk tayfası olmasının daha bir əlamətini diqqətinizə çatdırmaq istərdik. Türk dilində «*beçeneq*», ermənilərdə «*paçinak*», gürcülərdə «*paçanik*», vizintiyalılarda «*paçinaq*», ruslarda «*peçeneq*» kimi müxtəlif səsəvəzlənmələrlə qeydə alınaraq mənbələrə düşən bu adın «ak» komponenti yalnız türk tayfa adlarında təsadüf olunur. Eyni dilə, adətə, dünyagörüşə mənsub sak, şirak, kasaq, kimak və s. türk tayfa adlarının quruluşu dediklərimizə canlı subutlardır. Digər bir tərəfdən tayfa adlarına qoşulan «ak» tərkibi müxtəlif mənə çalarlarına malik olsa da («kiçiltmə mənasında», «cəmlük şəkilçisi» və s.) türk dilinə aid olan söz-şəkilçidir. Əsl vətəndaş, tədqiqatçı alim Q.Qeybullayev onu sözün önünə keçirərək «cəmlük» şəkilçisi olduğunu qeyd edir və skif tayfa adlarında akasar, akaser, axvat etnonimlərini buna misal olaraq göstərir (109, s. 54).

Əgər diqqət edərixsə göstərilən türk tayfa adlarından «ak» tərkibini götürsək *asar*, *aser*, *vat* tərkibləri bir qədər anlaşılmaqlıq təsiri bağışlayır və «vat» tərkibində bat-«*ölkə*» anlamını (Ordubad, Astabad və s.) *aser*, *asar* tərkiblərində isə *as/es*-«*zəka*», «*ağıl*», (120, s. 191) *er* - «*kişi*» mənaları türk dilləri ilə müqayisədə ortaliğa çıxır. Sözü başlanğıc sait «a» olmadan qəbul etsək biz qədim Şumerlərin yenə də Şar/Sar Tanrı adı ilə rastlaşırıq (126, s. 94). Bütün bu variantlarda «ak» komponenti özünü cəmlük şəkilçisi kimi təsdiq etmir. Digər bir tərəfdən iltisacı dillər qrupuna daxil olan türk dillərində ön şəkilçisinin işlənməsi qeyri-real görünür. Bizə belə gəlir ki, «ak» tərkibi əski dilimizin ağ, ağmaq-«*ucalmaq*» və «*uca*» kimi mənalarını özündə qorumaqla fel və sifət kimi işlənə bilər. Bu zaman beçenek tayfa adı «*uca, ulu, beçenq*» şəklində oxunur. Əgər tayfa adının birinci «be» tərkibini əski türk dillərində geniş yayılmış «bəy» sözü kimi qəbul etsək (48, s. 19), o zaman «çenq» sözünün mənasını araşdırmalıyıq. Onu da qeyd edək ki, «be» tərkibi Şumer dilində «*cənab*», «*hökmdar*», qədim türkcə *bi*, *biy*-«*bəy*» mənalarında olub (173, s. 97), bu gün dili-

mizdə işlənən «bəy» sözü ilə eyni anlamda səslənmiş və səslən-
məkdədir. Tayfa adının «çenq» tərkibinə gəldikdə isə bizə belə
gəlir ki, bu söz təhrifə uğramış və «nq» qovuşuq samiti ilə
işlənmiş saq etnos adından yaranmışdır. Biz indi də bir çox türk
dillərində *dəniz-dənqiz, teniz-tenqiz* kimi (187, s 5-17). Qovuşuq
-nq samiti ilə işlənməsini yuxarıda qeyd etdik yazılışlara təsadüf
edirik Sak türk tayfa adını M.Seyidov «sa» tərkibini «yay»,
«oq» komponentini isə «ox» anlamı ilə izah etmişdir (52, s. 4).
Burada bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək istərdik. Əski
şumer, kas, kuti, lulubi türklərində adlar və tayfa adları, əsasən
tanrıların adları ilə adlanmış teofor adlar idi. Bu sahəyə xüsusi
diqqət yetirən Q.Qeybullayev Şumer tanrılarında Utunun adı
ilə formalaşan Utu-man-sum, Nanna adı ilə formalaşan Nan
na-qat-il, Suen adından Amar-Suen, Annunun adından *Anna-bi-*
duq və s. xeyli antroponimə diqqət yetirmişdir (36, s. 51). ***Bizə***
belə gəlir ki, əski türk tayfa adları da türkün mifik təfəkkürünün
nəticəsi olaraq yaratdıqları tanrıların adı ilə adlanmışdır. Ola
bilsin ki, bizim bu fikirlə razılaşmayanlar olsun, lakin bir neçə
nümunəni diqqətinizə çatdırmaq istərdik. Türk şumerlər e.ə VI-IV
minilliklərdə yaşayırdılar və o dövr Kuti-Utu tanrı adı ilə
həmahəng Kuti türk tayfa adı e.ə. III minillikdə mövcud olmuşdur.
İli tanrı adında lulublərin-lulubəylərin adı, şumerlərin Uma
şəhərinin allahı Şarın adından Şir-Şirak tayfalarının, türk kas-
ların Kaşşu tanrı adından kasların (Assur mənbələrində kasların
ilk adlarının «kaşu» olması), Şumer tanrılarında Sin adından e.ə.
II minillikdə Sinq-Şiq-Sak türk tayfa adı yəqin ki, təsadüfi
deyildir. Bununla bərabər qədim türk çarlarının adları Sarqo,
Şar tanrı adından (e.ə. 2369-2314), Harbe kassitlərdə tanrı adı,
Harbe, Harbaşibak (e.ə. II minillikdə), Kudur-Enlil kaslarda çar
adları (122, s. 134), Enlil, Şumerlərdə və türklərdə tanrı eləcə də
digərləri də təsadüfi ola bilməzdi. Əgər bu gün biz neçə min il
öncə şumerlərdən başlayaraq Altay, Voloqaboyu, Qafqaz,
Bütöv Azərbaycan və başqa ərazilərə qədər yayılmış mifik
təfəkkürümüzdən qaynaqlanan Tenqir-Tanrı adı ilə *Tanrıverdi,*
Tanrıtay, Tanrıqulu, Tanrıtay kimi yüzlərlə adları yaşadıırıqsa, o

zaman hələ min il ötməmiş Sin, Şar, Şir, Utu, Ulu, Anu və b. türk Tanrı adlarından da etnonim və antroponimlərin əmələ gəlməsi təsadüfi deyil, əski adətlərimizin qanunauyğunluğu idi.

Məhz bu amilləri nəzərə alaraq beçeneq tayfa adının «Uca sanq-saq bəyləri» anlamına üstünlük verir, Saq/sak tayfa adının da Sanq/sin tanrı adından törədiyi qənaətində dayanırıq. Bu sözün mənə yozumuna gəldikdə isə, fikrimizcə şumerlərdə Sien, Luən (Günəş allahı), akkadlarda «Sin» kimi yazılan tanrı adı qədim türk dillərində geniş işlənmiş ezen - «sağlam», «qüvvətli», «qüdrətli» və s. sözündən meydana gəlmiş Tanrı adı idi və qüdrət sahibi olmaqla günəşlə bağlı yaranmışdır. Sonralardan Şumer-Akkad çarlarından Şusin, İbisin, Varadsin, Bir Suen, Amar Süen və b. adlarda işlənən bu tərkib (124, s. 257) sonralar Manna, Midiya çarlarının adında Musasin, Şarsin, Şulisin, Erisin kimi adlarda özünü qorumuşdur. Görkəmli tədqiqatçı Q.Qeybullayev sadalanan çarların hakimiyyətdə olduqları illəri də göstərməyi lazım bilmişdir (36, s. 51, 53, 75, 79 və s.). Sonralar bu tərkib orta əsr Uyğur türklərində Sunn Ayak (180, s. 174, 178), monqollarda Timurçin, Sankli-Sin (bəlkə də saklı sin-«şanlı sak yurdu»-F.R) və bu gün antroponimlərimizdə Elçin («*Sin eli*» və ya «*elin sini*» mənasında), Yalçın və başqa adlarda həliyədə də işlənməkdədir.

Beləliklə beçeneq adının Tanrı adından yaranması qənaətində dayanmaqla bildirmək istərdik ki, 8 boydan ibarət olub özündə **Yavdırdim, Kabuqşin Gula, Suru Kulbey, Kuerçi Çur, Kara bay, Yazı Kapan, Boru Tolmaç və Bula Çaban** türk tayfa adlarını birləşdirən beçenlər erkən Hun tayfalarından ayrılmış bir türk boyu olmuşdur. Onların dil məsələsinə gəldikdə isə, F.Bayat peçeneqlərin Hun ləhcəsində danışmasını vurğulayır (207, s. 92). Bu tayfaların Hun qolundan olması beçenlərin e.ə. yüzilliklərdən tarix səhnəsində iştirakını bir daha sübut edir. İndi isə bu tayfa adının Şərur ərazisində və ətraf bölgələrdə izlərini axtarmaq istərdik.

Yuxarıda qeyd etdik ki, erməni mənbələri Arazın sol sahilində Pazkanak əyalət adını göstərir. Y.B.Yusifov bu adın

təhrif olunduğunu-erməniləşdirildiyini və beçeneqlə bağlılığı fikrini irəli sürür (188, s. 79).

1728-ci ilin məlumatlarında Əlinçə nahiyəsində Betevas, Biçənək dağı Naxçıvan sancağına daxil olan Benis, Püsyən, Vahsini, Əsni və s. kənd adları (34, s. 35, 324), Qırxbulaq nahiyəsində Beçni kəndi, Karbi nahiyəsində Aşağı parçı (kəndin başqa adı Vayxırdır), Yuxarı Parçı, Maku nahiyəsində Bürkan kəndi (əhalisi Dümbüllü camaatındandır), Sisiyan nahiyəsində Pexin (burada x ≈ ç səsəvəzlənməsi olmuşdur və ad Beçin oxunmalıdır. F.R.), Dərəşahbuz nahiyəsində Biçənək kəndi, Şərur nahiyəsində Parçı, Pekan (Beçen), Ağcaqala nahiyəsində Pəkran, Bece kəndləri, karni nahiyəsində Bicav kəndi adları qeydə alınır. Əgər türk dillərinə məxsus səsəvəzlənmələr nəzərə alınarsa göstərilən bütün bu adlarda (34, s. 36-37, 40, 151, 167, 169 və s.) istər sait, istərsə də samit səslərdə paralelliklərin bərpası beçen tayfalarının bu kənd adlarını yaratdığına şübhə yeri qoymur. Onu da qeyd etmək istərdik ki, o dövr istər xaraba, istərsə də fəaliyyətdə olan kənd adlarında beçeneqlərə məxsus 8 tayfa adları ilə də bağlı yer adlarına rast gəlirik. Bunlara Kierçi Çur tayfa adı ilə bağlı Çərəçur, İmadi-Çur (Qırxbulaq nahiyəsi), Carcur (Şuragel-Şirak eli nahiyəsi), Bulla Çoban tayfa adı ilə bağlı Buluğun (Xinzirək nahiyəsi). Bulğan, Bulaçı (Qarabağ nahiyəsində). Bilöv (Azədcirən nahiyəsində), Bulqan (Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində), Bulalı (Ağsaqlı nahiyəsində), Çobanlı (Ərmus nahiyəsində), Boru Tolmaç tayfa adı ilə bağlı Toğmaç (Tolmaç olmalı, Abnik nahiyəsində), Kara bay tayfa adı ilə bağlı bu günkü Qarabba, Kulu bay tayfa adı ilə bağlı Qulubəy dizə kənd adları və yüzlərlə belə adlar misal ola bilər (34, s. 36, 45, 144, 169, 176 və s.) Biz beçeneqlərlə bağlı tayfa adlarından formalaşmış oykonim və oronimlərlə Cənubi Azərbaycan ərazisində də Beçenurd, Bircand («r» burada artırılmadır F.R.) şəklində rast gəlirik (131, s. 468 xəritədə). Halbuki bu cür adların xeyli hissəsi farslaşdırılaraq dəyişdirilmişdir.

Beçeneqlərin çox geniş bir ərazidə məskunlaşması və 8 tayfa birliyində mövcudluğu Orxon-Yenisey yazılarında, Bolçu, Bu-

luk, Kara Buluk, Togla və s. coğrafi adlarında, Bala Çor, Beniçor, Külü çor, Kara Buluk, Karagan Kağan. Börü və b. antononimlərinə, Kabay, Talmaç, Tanut və s. tayfa adlarında da özünü qorumuşdur (69, s. 382-384, 387, 389). Bütün bu misallar və mənbə məlumatları beçeneqlərin geniş coğrafi göstəricilərinin danılmaz sübutlarıdır.

1832-ci ilin məlumatlarında İrəvan xanlığının ərazisində beçeneq etnonimi ilə bağlı adlar hələ də mövcud idi. Qarnibasar mahalında Basni adı (sonralardan Basin-Əli yazılmışdır), Veditbasar mahalında Basni (Sonralar Asni şəklində verilib) belə adlardır.

O dövr Şərur mahalında biz bir neçə bu tərkibdə ada rast gəlirik. Parçi, Parçines, Yuxarı və Aşağı Parçi, parçines qala adı, parçines xaraba kənd və s. beçeneqlərlə bağlı adlardır. Bu adlardakı «es» tərkibinin «ağıl», «zəka» türk sözü olduğunu qeyd edən İ.L.Jukovskaya bu sözün əski uyğur, monqol, yakut dillərində də geniş işləndiyini qeyd edir (129, s. 13). 1590-cı ilin məlumatlarında Şərur ərazisində Parçi, Pekan-Püsyən, Yuxarı Parçi, Aşağı Parçi adları qeyd olunur və Şərur nahiyə olaraq göstərilir (34, s. 167-168). 1728-ci ilin məlumatlarında bu ərazilər Karbi nahiyəsinin tərkibində göstərilərək, Parçi-Vayxır, Aşığı Parçi (bu adda iki kənd. Yenə orada s. 37-38). Bundan cəmi 2 il sonra 1730-cu ildə ərazinin bir qurup kəndi Sisyan nahiyəsində göstərilir və burada Parçi-Pexin, Püsyən isə Püsyak kimi verilir (Yenə orada s. 150). Sonrakı illərdə və Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivinin sənədlərində bu Tumaslı, Baş Noraşın sahələrində Püsyən, Aralıqbəy sahəsində Parçi kimi verilir (60, 16 list). 1936-cı ilin sənədlərində isə Şəvəli kənd sovetliyinə daxil olan Parçi məntəqə adı «Başki» kimi göstərilir. Xanlıqlar kənd sovetliyində isə digər bir Parçi kənd adı göstərilir, Püsyən isə ayrıca sovetlik kimi qeyd olunur (57, s. 6-8). Beləliklə bu ərazidə 2004-cü ilin məlumatına əsasən Püsyən və Parçi adları fəaliyyət göstərir. İndi isə bu adların etimologiyasına diqqət yetirək.

Püsyən. Bu oykonimin «basian» yazılışı haqqında məlumatı ilk dəfə e.ə. IV əsr yunan müəllifi Ksenofontun yazılarında

rast gəlirik. Təbii ki, bu peçeneq-beçeneq adının basian-pasian formasında yazılışdır. Söz təhrif olunaraq Püsyən şəklinə düşmüşdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi «becenq» sözündən düzələn Püsyən «sak bəyi» mənasında çox qədim türk etnos adından yaranıb və Elbəyi, Dağbəyi kimi adlarla müqayisə oluna bilər. Əski tayfa adlarından kəsp, subı adları ilə quruluşca eynidir. Kəndin cənub-şərqində yerləşən Püsyən nekropolunu tədqiq edən V. Baxşəliyev buradan tapılan maddi mədəniyyət abidələrinin qalıqlarından əldə etdiyi elmi nəticəyə görə əşyaları e.ə. II-I yüzilliklərə aid edir. Bu fakt da göstərdiyimiz tarixi dövrü təsdiqləyir (65, s. 80-81). Burada həmin dövrə (e.ə. II yüzillik) aid qədim yaşayış yeri də mövcuddur. Məntəqə ilk dəfə 1590-cı ilin məlumatında Pekan-Püsyən şəklində (34, s. 164) qışlaq kimi Şərur nahiyəsində, daha sonra 1728-ci ildə Yuxarı Parçı adında (yenə orada, s. 73), bundan sonra isə 1780-1828-ci il sənədlərində yenə Püsyən şəklində (162, s. 166) qeydə alınır. Naxçıvan Mərkəzi Dövlət arxivinin sənədlərində (1890-1924, 1925-1936 və s.) məntəqə adı Püsyən şəklində bu mənbələrə düşmüşdür. Hazırda məntəqə inzibati ərazi dairəsidir. Kəndin peçeneqlərlə bağlı olduğunu arxeoloji qazıntılar və Püsyən nekropolu da sübut edir. Arxeoloqlar bu kəndi eradan əvvəl IV-I əsrlərə aid edirlər (65, s. 177).

Parçı. Qənaətimizə görə türk dillərinə məxsus $b \approx p$ fonetik paralelliyi mövcuddur və «r» hərfi artırılmalıdır. Söz Beçi/beçi şəklində oxunmalıdır və bizə belə gəlir ki, dilimiz üçün xarakterik səsdüşümü-eleziya hadisəsindən «n» samiti düşmüşdür və məntəqə peçenq tayfa adındandır. Parçı kəndindəki nekropolun materiallarına əsasən onu eramızın VIII-XVII əsrlərinə aid edirlər (65, s. 96). Bizə belə gəlir ki, arxeoloji qazıntılar aparılırsa burada e.ə. aid yüzilliklərin əşyaları tapıla bilər. Çünki ad e.ə. IV-III yüzilliklərin qaynaq məlumatlarından bizə tanışdır. Ad qeyd etdiyimiz kimi ilk dəfə bütün oykonimlərin rast gəlinədiyi tarixi qaynaqların məlumatlarında 1590-cı ildə Parçı, 1728-ci ildə Yuxarı Parçı, Aşağı Parçı (bir ad Vayxır kimi göstərilir), Parçı-Vayxır kimi üç adda qeydə alınır. Artıq 1800-cü ilin məlumatlarında biz bu ada Parçı, Aşağı Parçı, Yuxarı Parçı kimi yenə üç

məntəqə adında görürük. 1890-1924-cü illərdə Naxçıvanın arxiv sənədlərində bu ad Parçı, 1925-36-cı illərdə yenə Parçı şəklində qeydə alınır. Ad Peçeneq sözünün təhrif olunmuş formasıdır. 1965-ci il 29 yanvar, protokol № 24 və 21-ci maddə ilə Parçı kəndi artıq mövcud olmadığı üçün yaşayış məntəqələri siyahısından çıxarılmışdır.

Beləliklə gəldiyimiz elmi nəticələr və tədqiq olunan adların tarixi dəlilləri bu tayfanın *parçian*, *pasian*, *püsyar*, *peçen*, *beçen*, *parçı*, *parçinq* formalarında ta qədimdən mövcud olduğunu və beçeneq tayfa adından yarandığını təsdiq edir.

OĞUZ TÜRKLƏRİ

Naxçıvan ərzisində məskunlaşma tarixi, maddi-mədəniyyət abidələrinin yaranma dövrü və yayılma arealı mübahisəli olan türk tayfalarından biri də oğuz türkləridir. Bu ərazinin Şərur bölgəsində Z.Bünyadov və H.Məmmədovun məlumatlarına istinad etsək Okuzbatır, Oğuzdaş, keçmiş Azərbaycan torpaqları olan Maku, Karni, İğdır, Vedi və Azadcirən nahiyələrində isə Qaqauz, Doqquz (Oğuz sözü düşübdür), Əngiz, Okuzlu yer adlarına rast gəlirik. Tarixi məlumatlarda e.ə. II yüzillikdən başlayaraq (149-cu il) V, VII, IX, XI əsrlərdə tarix səhnəsinə çıxan, özünün dövlət qurumlarını yaradan bu tayfalar tarixçilər tərəfindən «iç oğuz», «dış oğuz», «doqquz oğuz», «səlcuq oğuzları» və s. adlarla adlanmış, Türkmənistan, İran, Türkiyə, İrak, Azərbaycan ərazilərində mövcudolma səbəbləri miqrasiyalarla əlaqələndirilmişdir. «Nədənsə» bütün türk xalqları ərazilərində öz mədəniyyət abidələrini yaratmış, bu abidələrin tarixi e.ə. III minilliyə və ondan da o yana getmiş, bu mədəniyyət nümunələri türklərə aid edilmiş, amma bu türk tayfaları «demə» ərazilərə yenidən «miqrasiyalarla» gəlmişdir. Dünya tarixşünaslığına yol tapmış göstərilən iyrenc konsepsiyanın mahiyyəti bu ideyaya xidmət edir.

Bəs onda bu türklərin əsl vətəni hara idi? Onlar göydən səbətəmi düşmüşlər? Təəssüf ki, bu yanlış konsepsiyalar istər rus istərsə iran, istərsə də torpaqlarımızdan bu gün də yararlanmağa çalışan üzdənirəq erməni, gürcü «tarixçilərinin» tədqiqat əsərlərində yüzlərlədir.

Tarixinə, mədəniyyətinə yamaq vurulmuş belə türk tayfalarından olan oğuz türklərinin taleyi digər türk tayfalarından heç də fərqli deyildir.

Halbuki müasir tarixşünaslığın əlində Fəzlullah Rəşidəddinin, Əbül-Qazinin, eləcə də Uyğur variantının «Oğuznamə»ləri durmaqdadır. Məhz bu «Oğuznamə»lərdə əski tariximiz, inanclarımız öz tədqiqatçıların yolunu gözləməkdədir. Yenə «nədənsə» bu ədəbi abidənin ilk tərcüməsi və tədqiqi əcnəbi alimləri

F.Dits (bir boyunu tərcümə etmişdir), V.V.Radlov, V.V.Bartold, P.Pellyo, V.Banq, A.M.Şerbak, A.N.Kononovdan sonra türk tədqiqatçıları A.N.Orkunu (1935-də), Eraslan Kemalı (1976) maraqlandırır. Düzdür «Oğuznamə»lər haqqında biz sonralardan M.Seyidovun, M.F.Köpürlünün, S.Əlizadənin, Ə.B. Ərcilasunun, B.Ögəlin, K.Vəliyevin. K.V.Nərimanoğlunun, F.Uğurlunun və b. tədqiqatçılarımızın kitablarında da rastlaşırıq, lakin onların tarixinin və coğrafiyasının tədqiqi məsələləri (təbii ki, sistemli şəkildə) hələ də öz həllini gözləməkdədir.

Oğuzların tarixi haqqında bir fikrimizi də açıqlamaq istədik. «Oğuznamə»nin uyğur variantını dilimizə çevirən K.V.Nərimanoğlu və Fəxri Uğurlunun fikirlərinə istinad edərək söyləmək olar ki, istər F.Rəşidəddinin, Əbülqazinin istərsə də «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının hadisələrini verən müəlliflər bu türk əsatirlərinin (olmuş hadisələrin) üzünü köçürməzdən islami qanunlara uyğunlaşdırmış, az qala onların islamdan sonra yarandığını formalaşdırmışlar. Lakin «Oğuznamə»nin uyğur variantında bu «ənənə» pozulmuş, islamaqədərki dövr forması müəllif tərəfindən qorunmuşdur. Deməli, «Oğuznamə» islamdan xeyli əvvəlki türk yazılı dastanıdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bir neçə məqama diqqət yetirmək istədik.

«Oğuznamə»nin Uyğur variantında Tanrı insana bənzərdir və insani vərdişlərə malikdir. O, insan kimi ağlayır və gülür. Əsərdə «...Oşul kız andağ görüklük erdi Kim külsə kök tenri külə tutur, y (1) ğlasa, kök tenri y (1) ğlaya tutur» (67, s. 13) ifadəsi dediyimizi təsdiq edir. İfadənin tərcüməsi belədir: «*o qız o qədər gözəldir ki, gülsə göy tanrısı gülür, ağlasa göy tanrısı ağlayır*». Digər bir ifadədə yerin, göyün, günəşin, ayın, ulduzun, dənizin yaranması Tanrı tərəfindən deyil Oğuzun qadınının övlad doğması ilə yaranır və bunlar hamısı oğlan mifində, surətində dünyanı bütövləşdirirlər. Oğuzun birinci arvadı «üç erkək oğulnu toğırdı. Birinçisiqə Kün at, ikincisiqə Ay at, üçüncüsüqə Yıldız at koydılar...» ikinci arvadı «... üç erkək oğulnu toğurdu. Birinçisiqə Kök at, ikincisiqə Tağ at, üçünçüsüqə Teniz at koydılar» (Göst. Əsər. 8,10 s. 14-16) ifadələrində kainatı forma-

laşdıran oğlanlar doğulur və bundan sonra Oğuz kağan dünyaya hakim olmaq istəyir. Əlavə olaraq Tanrının Oğuz kağana «böyük iş tapşırmağı», gəlib-nazil olub «torpaqları törəmələrinə qismət etməsi» (67, s. 31) bütövlükdə islam qanunlarında Tanrının məkansızlığı, bənzərsizliyi, isim, cism olmaması prinsiplərinə ziddir. Bütün bunlar «Oğuz namə»nin islamdan çox-çox əvvəl yazıldığına sübutdur. Bu cür elementlərlə biz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da rastlaşırıq. Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyda Sarı çobanın su üstünə gələn pəri ilə izdivacı və müqəddəs mələyin bəşəriləşməsi, eləcə də Dəli Domrulun gözüne Əzrail mələyinin görünməsi-bəşəriləşməsi və s. də dastanın islamdan qabaq, bəzən isə e.ə. mövcud olan inam və adətlərlə uyğunluğunu ortalığa çıxarır (46, s. 79-85, 98-104). Bunlar tamamilə tədqiq olunmalı və oğuznamələrimizin tarixi ilə yanaşı öz tariximizin əski dövrləri də müəyyənləşdirilməlidir. Bunlar başqa bir mövzuya aid məsələ olduğundan biz oğuz türklərinin ərazilərimizdə məskunlaşma tarixinə diqqət yetirəcəyik.

Görkəmli türk tədqiqatçısı Fəxrəddin Kırzioğlu apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq özünün «Dede-Korkut oğuznamələri» kitabında oğuzların e. ə. İsgəndərdən qabaq Cenasdan-Doğu Türküstandan gələrək Azərbaycanın qərb bölgəsində (indiki Gürcüstan) yerləşdiyini, türk tayfası cinlilərin-Orbelilərin oğuzlar olduğunu qeyd edir. O, bu əsərində Küçük Arşaklı-Arşakuni dövlətinin oğuzların Salvur boyu xanədanına aid olması qənaətində dayanır (199, s. 1). Oğuzla bağlı yeni versiyadan çıxış edən M.Vəliyev (Baharlı) özünün «Azərbaycan» kitabında (1993) «peçenek» sözünün izahını verərkən bu adın Qeok xanın ikinci oğlu Beçenedən gəldiyini, Qeokun isə Oğuz xanın dördüncü oğlu olduğunu söyləyir (51, s. 38). Bu məsələyə toxunan A.N.Bernştam «oğuz Kağan haqqında tarixi əfsanə» (rus dilində) yazısında F.Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərinə istinad edərək Şərqi tarixi prosesinin beş dövrü haqqında danışır və bu dövrləri «patriarxal münasibətlərin təşkili», «sınıf münasibətlərin formalaşması», «Hun, Mode-Mete dövrü», «VI-VIII əsrlər», «IX-XII əsrlər peçenek-qıpçaq dövrləri» kimi müəyyənləşdirir

(98, s. 33, 42, 43). Son iki müəllifin (M.Vəliyev, A.N Bernştam) məlumatlarından göründüyü kimi peçeneqlər oğuz qoludur və 24 oğuz boyundan birinə daxildir. Biz isə peçeneqlərin e.ə. III-II yüzillikdən də əvvəl mövcud olduqlarını yuxarıda söylədik.

Oğuzlar haqqında F.Kırzioğluna istinadən fikrini açıqlayan mərhum tədqiqatçı alim Q.Qeybullayev oğuzların XI əsrin ortalarından Orta Asiyadan çıxmış Səlcuq oğuzları kimi Azərbaycana miqrasiyalarından bəhs edir (38, s. 126). Daha sonra müəllif başqa bir kitabında peçeneqlər haqqında geniş söhbət açsa da, onların oğuzlarla bağlılığı məsələsinə, eləcə də oğuzlara dair hər hansı bir məlumata toxunmur (37, s. 186-190). O, oğuzların Naxçıvan və İrəvan ərazisinə gəlişini XI əsrə aid etsə də (38, s. 126), peçeneqlərdən əlavə məlumat verən müəllif eramızın 70-ci illərində onların gürcü ordusu ilə Ermənistana hücumundan da bəhs edərək onların 24 oğuz boyundan olduğunu söyləyir (109, s. 105). Bundan başqa İskidlərin-İşquzların-İç Oğuzlar olduğunu qeyd edən müəllif Bibliyada Skif-Sak çarlığının Aşkenaza adlanmasını oğuzlarla bağlayır, lakin etimoloji mənasını izah etmir (36, s. 150-151). Deməli Sak-Oğuz türkləri çarlıq qurulmasında birgə iştirak edirdilər və bu e.ə. VII-VI əsrləri əhatə edirdi.

Oğuzlar haqqında maraqlı məlumatlardan biri də Fizuli Bayatın «Türk Dili tarixi» kitabında peçeneqlərlə bağlı fikirləridir. Müəllif peçeneqlərin miladdan sonra V yüzillikdə Moğolustandan çıxaraq Tuna və Volqa boyunca yayılmalarını qeyd edərək, onların 24 oğuz boyundan olduqlarını söyləyir (207, s. 91)

Oğuzlar haqqında Oktay Aslanapanın fikirləri də diqqəti cəkir. O, türk sənətindən danışarkən göytürklərin yaranmasında «təməl unsurunun təşkilində» oğuzların böyük rolundan bəhs edir və onların müsəlman olmazdan öncə «türkmən» adlandıqlarını yazır (203, s. 59).

Bu tayfaların tarixdə düşdükləri vəziyyətə öz yazılarında geniş yer ayıran Qumilyev oğuzları tayfa kimi yox, icma, qurum kimi təqdim edir. 709-cu ildə Göytürk kağanı Moçur xaqanın

Tonyuquqa istinadən işlətdiyi «...türklər əzilmiş vəziyyətdədir, oğuzlar isə o, dedi, -səpələnmişdir» ifadəsi, bir başqa məlumatda isə müəllifin 716-cı ildə Bilgə xaqanın «doqquz oğuz xalqı mənim öz xalqımdır» ifadəsini misal göstərərək öz fikrini əsaslandırmaq istəməsi (44, s. 76, 347) bizə belə gəlir ki, yanlış fikirlərdir. Belə ki, Bilgə xaqanın ifadəsində oğuzların xalq olduğu açıq söylənilir və onlar nə «icma», nə də kiçik qurum deyillər. Buna baxmayaraq müəllif kiçik türk icmalarının «oğuz» adlandığını qeyd edərək «doqquz oğuzlar-uyğurlar, üç oğuzlar-karluklar»ın belə icmalar olduğunu vurğulayır (Yenə orada s. 78-80). Qumilyovun bu məlumatından sonra haqlı olaraq belə bir sual da ortalığa çıxır. Bəs onda 622-də və ondan da qabaq fəaliyyətdə olan Dədə-Qorqud oğuzları kimlər idi? Göründüyü kimi bu məsələdə müəllifin fikirləri özünü təsdiq etmir və oğuzların mövcud olduğu, ilk dəfə tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr, onların «oğuz» adlanma səbəbi və mənası yenə də dəqiqləşdirilmir.

Oğuzlar haqqında özünəməxsus geniş tədqiqat aparən A.Məmmədov tarixi, təkamülümüzdə mühüm rolu olan və e.ə. VII əsrdə (665-ci ildə) tarix səhnəsində görünərək «işquza» adlanan iç oğuzların sonradan «iskid», «skif» adlandırılaraq qeyri-millətlərin kökünə sığınması məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir (47, s. 15-18).

Xeyli tarixi, elmi müqayisələrin nəticəsi olan «Oğuz səltənəti» əsərində müəllif oğuzların ilkin «skif»-«iskid»,-«işquz»-«oğuz» deyimlərini geniş tədqiqat obyektinə çevirərək M.İ.Arta-manov, O.Süleymanov, N.A.Baskakov, L.N.Qumilyov, M.V.Aq-bunov və onlarca əcnəbi və Azərbaycan tədqiqatçı alimlərin oğuzlar haqqındakı yazılarını araşdırmış, skif-iskid paralellərinə diqqət yetirmiş, skif-iskidləri irandilli hesab etməyə səy göstərən xeyli tədqiqatçı «mühavizəkarların» yanlış konsepsiyalarını tutarlı elmi dəlillərlə təkzib etmişdir. Nəticədə skif-iskid-işquz,-quz sözlərinin elə oğuz olduğunu söyləyən müəllif onların tarix səhnəsinə gəlişini e.ə. VII əsrə aid etmişdir. Müəllif «oğuz» sözünü özünü adlandırma qəbul edərək etimologiyasına toxunmamışdır (yenə orada, s. 58, 63, 67, 117 və s.).

Mənbələr göstərir ki, hələ «tarixin atası» Herodotdan qabaq (e.ə. V əsr) assur və yəhudi mənbələrində oğuzların «skit», «iskit», «skif» adı «işquza» şəklində qeydə alınmışdır və bu iç oğuzların tarixinin, o cümlədən, oğuz tarixinin çox qədimlərə (ən azı e.ə. I minilliyin ilkillərinə) aidliyini sübut edir. Herodot yazılarında göstərir ki, Midiya çarı Kiaksar assuriyalıların Nineviya şəhərini mühasirəyə alarkən bura böyük iskid qoşunu gəldi. Qoşuna Protofun oğlu Madi başçılıq edirdi. Midiyalılar İskidlərlə döyüşdə məğlub olaraq Asiyaya Hökmranlıq etmək imtiyazlarını (33, s. 804) iskitlərə-işquzlara verdilər. İ.M.Dyakonov isə işquzların Midiya ərazisinə gəlişini İspakanın dövrünə aid etməklə bu gəlişin başında da İspakanın özünün durduğunu qeyd edir. Döyüşün baş verdiyi tarixi isə İspakanın nəvəsi Madinin dövrünə aid edir (122, s. 229). Hər iki məlumatın ümumi nəticəsi belədir ki, hadisələr e.ə. VIII-VII əsrlərə aiddir və işquzlar (iç oğuzlar) Midiyaya gəlmədir.

Türk mədəniyyəti tarixindən bəhs edən türk yazarı Emel Esin öz yazılarında Səlcuq oğuzlarının Orta Asiyadan gələrək (təbii ki, X əsr nəzərdə tutulur. F.R) bir ağac kimi budaqlanıb Türkiyə olduğunu-dövlətə çevrildiyini qeyd edir və oğuzları «Türkiyə Türklerinin ataları» adlandırır (196, s. 22,30). Müəllif burada oğuzların tarixi məsələsinə və sözün etimologiyasına toxunmur. Daha bir türk yazarı Fizuli Bayat isə peçeneqlərin eramızın V əsrində Moğolstandan çıxaraq Tuna və Volqa boyuna yayıldıqlarını, onların 24 oğuz boyundan olduqlarını qeyd edir (207, s. 91). F.Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərinə gəldikdə isə bu eramızın X əsri ilə səsleşsə də, əsərdəki tarixi məqamlar əsərin, eləcə də hadisələrin çox qədimdən mövcudluğunu söyləyir.

Oxucuların nəzərini bir məsələyə də cəlb etmək istərdik. Nədənsə F.Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərində bir məlumat istər tarixçi alimlərimizin, istərsə də oğuzşünaslarımızın nəzərindən yayınmışdır. Tərəfimizdən aparılmış araşdırmanın nəticəsi olaraq ilk dəfə bir tarixi məlumatı oxucularımızla bölüşmək istərdik.

Əsərdən məlumdur ki, Oğuz əmiləri Kuz xanın, Kür xanın və Qara xanın qızlarına nişanlanmaqla sonuncu ilə evlənir. Yəqin ki, bu evlilik yaşı ən azı 16-17 yaş arası olmalı idi. Bundan sonra atası və əmiləri ilə vuruşub onlara qalib gəlir, sonra isə 75 il aramsız əmilərinin qəbilələri ilə vuruşur. Bundan sonra o, Hindistanı, Çin, Maçın, -Nankiyası (Çin və Manzi) 7 il ərzində tutur. Daha sonra bir neçə ərazi ilə bərabər Kıl-Barakı tutub 19 il burada qalan Oğuz (28,s. 16-17) səhra ölkəsinə gedir və 3 il orada qalır. Xəzər Dərbəndini və Gürcüstanı, Şamaxı, Muğan və s. əraziləri 2 ilə tutub 3 il Kürdüstan dağlarında qaldıqdan (s. 23-24) sonra, Oğuz 1 il 6 aya Dəclə, Şam, Antakiya, Rum və Firəngi tutmaqla yenə 3 il Qüds ətrafında qalır. 4 il isə Bağdad, Bəsrə, İsfahanı tutaraq orada qalmaqla (s. 33). Fars, Kirman, İraqi-Əcəmi, və s. ərziləri 1 il 6 aya tutub (s. 34-36) öz yurduna qayıdır. Bu dövrdə artıq 50 il keçmişdi (s. 37) və əsərdə Oğuzun min il ömür sürdüyü qeyd olunur (s. 38).

Bundan sonra Oğuzun oğlu Gün xan 70 yaşında xanlığa keçib 70 il hakim olur (cəmi 140 il s. 38). Gün xandan sonra Dib Yavqu bir müddət, Kurs Yavquy 30 il, Koru Yasaq Yavquy 90 il, İnal Yavquy 120 il, İnal Sır Yavquy 7 il, Kayı İnal xan uzun müddət hakimiyyətdə olur və onun dövründə İslam dininin təlimi başlanır və xan Dədə-Qorqudu Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) yanına göndərib bu təlimin mahiyyətini öyrənməyə çalışır (622-ci ildə).

Əgər göstərilən tarixləri cəmləsək və yaşadığı zamanlar göstərilməyən şahlıqları da bura əlavə etsək (təqribən 15 il) 1402 il edir. Bu tarixdən 622-i çıxsaq oğuzların meydana gəlməsi Oğuz kağandan başlanıqla e.ə. 780-cı ilə (VIII əsr) təsadüf edir. Bu isə iskitlərin-işquz-iç oğuzların e.ə. VIII əsrdə tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrlə eynidir.

Oğuznamədə bu məlumatla yanaşı digər bir məlumat da tarix baxımından çox önəmlidir. Əsərdə göstərilir ki, Kayı İnalın ölümündən sonra oğlu Tuman 41 il, onun oğlu Kayı Yavqu 90 il, sonra oğlu Uladmur 75 il (s. 46-49), onun oğurlanmış qardaşı Qara Alp 22 il (s. 49) hakimiyyətdə olur. Bununla da bu-

rada Yavqu nəslinin hakimiyyəti sona çatır. Bundan sonra Qara xanın oğlu Buğra 107 il, onun oğlu Qoru təkin 75 il, (s. 53) qohumu Oyunaq 7 il, oğlu Kara Asraq 75 il, əmoğlusu Osman xan 15 il, onun ölümündən sonra Əsli xan 3 il, Şaban xan 22 il, oğlu Buran 18 il oğlu Əli 20 il (s. 55) sonra çadır tikən Toksurmuş İçinin oğlu Toğrul hakimiyyətə gəlməklə sultan olur və qardaşı Arslanı Ruma göndərir. O, burada 20 il Məhəmmədin (s.ə.s.) peyğəmbərliyinə qədər (622-ci ilə qədər, s. 58) xan olur.

Burada tarix bir qədər qarışdırılır. Çünki Kayı İnal dövründə peyğəmbər din yaymağa başlayırsa ardıcıl göstərilən xanların xanlıq dövrləri 663 il edir və yenə peyğəmbər Məhəmməd(s.ə.s.) dövrü başlanır. Təbii ki, burada tarix qarışdırılmış, nəticədə müəmmalı tapmaca ortalığa çıxmışdır. Əgər bu sonuncu tarixi qəbul etsək onda oğuzların tarix səhnəsində mövcudluğu e.ə. 1443-cü ilə (XV əsrə), yəni II minilliyə təsadüf edir. Burada biz Oğuzun min il ömr etməsi məlumatına da öz mülahizələrimizi bildirmək istərdik. Ən əvvəl Dədə Kerənçikin sonradan Dədə Qorqud «ulu, qüvvətli od» adlanması, yəni «dədə» sözünün «ululuq» ifadə etməsi və uluların isə işıqlı uzaqqörən olması «Dədə Qorqud» adının titul olması ehtimalını söyləməyə əsas verir. Bizə belə gəlir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının hər boyu özünəməxsus idrak sahibinin ağsaqqallığı, vəzirliyi və ya eldə tutduğu yüksək mərtəbə onun ilkin adından «Dədə Qorqud» adına keçməsi ilə nəticələnib və «Kitabi-Dədə Qorqud» təkcə eramızın VII əsrinin deyil e.ə. dövrlərin də boylarını özündə cəmləşdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi buna misal olaraq Təpəgözün meydanagəlmə təsviri, Dəli Domrulun Əzrayılı görməsi versiyası, Bayburanın insan qanı ilə gözünün açılması, su pərisinin bəşəriləşdirilməsi məsələləri və s. İslam dinindən çox qabağın söyləmələridir.

Mülahizəmizə görə bu motiv F.Rəşidəddin, Əbül Qazi və Uyğur variantında qələmə alınmış «Oğuznamə»lərdə də mövcuddur. Yəqin ki, oğuzun 1000 il yaşaması (28, s. 38) məlumatını fərd ilə bağlamaq oxuculara da inandırıcı görünməz. Bizə

belə gəlir ki, «oğuz» adı altında bir soyun hakimiyyəti nəzərdə tutulmuş və bir neçə «oğuz xandan» sonra sonuncu Oğuzun oğlu Gün xan hakimiyyətə keçmişdir. Əgər yadımıza salsaq ki, Hun imperatorluğunda imperator soy ilə deyil «yabqu»- böyük xaqan titulu ilə işlənmişdir, «oğuz» sözünün də soy olması ehtimalı real görünür.

F.Rəşidəddinin, Əbül-Qazinin və Uyğur variantının oğuznamələrində müəyyən tarixi araşdırmalar, inancların İslam dinindən öncə olan dövrlərlə səsleşməsi, eləcə də müəyyən deyimlərin analitik təhlili oğuz tayfalarının e.ə. 763-cü ilə aidliyini və ondan da qabaqkı dövrləri əhatə etdiyini söyləməyə əsas verir. E.ə. VIII əsr oğuzlarının tarixdə adı çəkilən iskitlərlə (iç oğuzlarla) eyni ərazi və eyni kökə malik olması qənaəti bu ərazilərdə oğuzların ən azı e.ə. I minilliyin ilk ilinə (960-940) aidliyini və bu torpaqlardakı türk dövlətlərində (Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya) avtohton sakinlər olduğunu sübut edir. Naxçıvan MR ərazisinin Atropatena Midiyasının qüdrətli əyaləti olması tarixi faktı da 1603-1726-cı illər İstanbul Başqanlıq arxivinin sənədlərində adı çəkilən Okuzbatr (Öküzbatr da yazılır), Oğuzdaş, Qaqauz, Tokuz (Doqquz da yazılır), Okuzlu kimi oykonimlərin e.ə. VIII-IV əsrlərdən bu ərazilərimizdə mövcud olmuş oğuz türkləri tərəfindən yarandığını sübut edir.

Oykonimlərin tərkibində okuz/quz/oğuz etnonimindən başqa bat- «ölkə», irlur «qurmaq», «tikmək» (Oğuzbatr), ka «şan-şöhrət» (qaqauz) və ya «qaf oğuzu» (dağ oğuzları), -lı «mənsubluq» şəkilçisi kimi türk leksik komponentlərinin mövcudluğu da gəldiyimiz elmi nəticənin doğruluğunu sübut edir. «Oğuznamə»lərin geniş tədqiqinin tariximiz, dilimiz və etnogenez problemlərimizin həllində mühüm rol oynayacağına əminik. İndi isə «oğuz» sözünün mənalari haqqındakı tədqiqatlara nəzər salaq.

Türk tədqiqatçısı R.Özdəkdə oğuzlarla bağlı belə bir məlumata rast gəlirik. Müəllif «oğuz» sözünün mənasını «oxlar» kimi açıqlayaraq bu sözün Oğuz xanın idarəsi altında «siyasi qurum» - türk boylarının birliyi olduğunu qeyd edir. Asiya Hun imperatorluğundan sonra (e.ə. III-I əsr) bütün türk dövlətlərinin

ümumi adına çevrilmiş «oğuz» sözünə misal olaraq Üç, Altı, Doqquz, Otuz oğuzları göstərməklə rus, ərəb mənbələrində onların «türki», «quz», «uz» şəkillərində qeydə alındığını vurğulamışdır. Oğuzların yayılma arealına diqqət yetirən müəllifin fikrincə, oğuzlar eramızın I əsrində tarix səhnəsində görünmüşlər (68, s. 41-43).

Azərbaycan xalqının etnogenezi və formalaşmasının tədqiqi istiqamətində böyük xidmətləri olan M.Seyidov «Oğuz» adının günəşlə bağlı olduğunu, hətta onun yarım tanrı ucalıqda qəbul edildiyini, bu sözün ilkin variantının isə «quz» şəklində olub bəlkə də «baş tanrı» olduğunu ehtimal edir. Oğuznamənin yaranma tarixinə toxunan görkəmli tədqiqatçı onun çox qədimlərdə yazıldığı, sonradan isə müasirləşdirildiyi (bəlkə də qəsdən) qənaitinə gəlsə də dəqiq tarixi və ya hər hansı bir yüzilliyi göstərmir (52, s. 139, 155, 209 və s.).

Bütün sadalanan və sadalanmayan mənbələrin ümumi elmi nəticəsi oğuzların tarixi və etimologiyası haqqında yekdil rəydən çıxış etmir və müxtəlif versiyalar oğuzları müxtəlif yəndən izah etməyə çalışır. Bütün bunları nəzərə alaraq «oğuz» sözünün «skif», «iskid», «işquz», «oğuz», «quz», «uz» variantlarındakı səslənmələrə diqqət çəkərək sözün etimologiyası haqqında fikirimizi açıqlamaq istərdik. Mənbələrdə «skif», «iskid», «işquz», «oğuz», sözlərinin geniş təhlilini nəzərə alıb biz yalnız «uz», «quz» tərkibi haqqında danışacağıq.

Türk dillərində çox geniş yayılmış a~u, e~u, o~u, ı~u və s. fonetik səsvəzləməni nəzərə alsaq «uz» tərkibinə biz Orxon-Yenisey abidələrində «az» şəklində etnonimdə, oğuz qoluna daxil olan «izgil» tayfa adında, yenə oğuz qəbilə adında, «ediz» şəklində Uz Bilgə Çası, Uz, Özin, Özüt Oğdi kimi onlarla antroponimlərdə (69, s. 387, 389), «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanında Aruz, Uruz, Dəli Dondaz kimi antroponim və Şirakuz toponimində (46, s. 166, 175) Azərbaycan toponimikasında müasir dövrdə Azıx, Tovuz, Tulus və s., Naxçıvan toponimik sistemində Aza, Uzunoba, Araz, Payız (Bəyuz) Unus, Urmuz, Dırnis, Külüs, Sələsüz və s., adlarda Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində

Aramus, Kosiz, Kirnauz, Yarcauz, Şahris, Axız (Axis da yazılır), Tavus (38, s. 68-72), Cənubi Azərbaycan toponimiyasında Təbriz, Şiraz, Zenuz (Mərəndə qəza) Əzlan oykonim və Horoz, Sakuz hidronim və s. yüzlərlə (195, s. 155, 171, 178) belə adlar da «uz» komponentinin türk tayfa adı olduğunu sübut edir. Əgər Azərbaycan toponimik sisteminin bütün laylarını (oronim, oykonim, hidronim və s.) araşdırsaq burada «uz» tərkibli minlərlə yer adının mövcud olduğunu görürük. Şübhə yoxdur ki, bu tərkib areal türk onomastikasında tarixi bir amillə bağlı olmuş və özünəməxsus mənə xüsusiyyəti daşmasıdır. Təzkib olunmaz faktdır ki, bütövlükdə «uz» komponenti canlı isimlərlə işlənir və ona qoşulan tərkiblər də birbaşa «uz»un canlı olmasını sübut etməklə onu izah edir. Dediklərimizə «özbək» sözündə «bəy», «uzman/azman» sözündə man-«ulu», «Aruz» sözündə ər-«kişi» və s. komponentləri misal göstərə bilərik. Odur ki, biz bu tərkib haqqında fikir söyləməzdən əvvəl tədqiqatçı alimlərin bu istiqamətdə araşdırmalarını diqqətinizə çatdırmaq istərdik.

Soykökümüzlə bağlı bir çox elmi kitabların müəllifi professor M.Seyidov «uz» tərkibinin yaranmasında mühüm amillərdən olan ictimai şərait və mifoloji mühitə diqqət yetirmiş, komponentin «ozan», «uzan» sözlərindəki daşdığı mənaların izahına çalışmaqla xeyli elmi nəticələr əldə etmişdir. A.N.Somoyloviç, Fuad Köpürlü, Pavet de Ortelli, V.V.Bartold, V.Minorski və digərlərinin araşdırmalarına söykənən M.Seyidov «ozan», «uzan» sözünün eyni olduğunu və «el dərdinin, el sevincinin dostu» mənasını verdiyini söyləmişdir (52, s. 464, 467). Türklərdə geniş yayılmış «ozan» sözünün ermənimənşəli «qusan» sözündən yarıldığını iddia edən V.A.Qordilevskiyə elmi dəlillərlə təzkib verən müəllif V.B.Jirmunskinin, V.Bartold və A.P.Samoyloviçin, eləcə də H.Araslı və b. ondan yuxarı tədqiqatçıların əsərlərindən nümunələr gətirərək bu sözün 25-ə qədər rus, türk, gürcü müəlliflərinin də yazılarında türklərlə bağlılığının təsdiq olunduğunu qeyd etmişdir (yenə orada, s. 475). Bundan başqa Ağdam, Lənkəran, Şamaxı və onlarla rayonlarımızın dialekt və şivələrində sözün «uzunçu», «çoxdanışan», türklərdə «uzundai»-

«çənəsi düşük», İbn Mühənnanın lüğətində «qoşuda gələn»-ozğan, «ötən», «ozuş» yazılışında «qurtuluş», onlarla araşdırıcıda «usta», «ötüb keçən», «qaçağan ata verilən ad», «qabaqlamaq» və s. mənalar daşdığına diqqət yetirmişdir (yenə orada, s. 474-476). Bütün bunlara diqqətlə nəzər yetirən mərhum tədqiqatçı sonda M.Kaşğaridən, «Mogilyan» xan abidəsindən nümunələr gətirmiş və Qazax dilindəki «anşi», «an+şi», «an» mahnı sözünə üstünlük verərək «ozan»ın «mahnıda yarışan», «mahnıda ötüb keçən» mənasını verdiyi qənaətində dayanmışdır (yenə orada, s. 485). Nümunələrdən görüldüyü kimi «uz» tərkibi türk dillərində əsasən «qabaqlayan» «ötüb keçən», «usta» (bəlkə də ustad) kimi mənalara malik olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu elmi nəticə böyük zəhmətin məhsulu olmaqla doğrudur və gərəkli araşdırmaadır.

Tərəfimizdən aparılmış tədqiqat nəticəsində biz «uz» komponentinin digər bir omonimlik xüsusiyyəti daşdığıının da şahidi oluruq və bu leksik vahidin əlavə mənə çalarına malikliyi də ortalığa çıxır. Ehtimalımızı söyləməzdən əvvəl bəzi məqamları da diqqətinizə çatdırmaq istərdik.

Bir qurup yer adlarında və antroponimlərdə «uz» komponenti sadalanan mənalarda özünü doğrultmaqla yanaşı yeni mənə çaları da daşıyır. Keçmiş ərazilərimizdən olan Sisyan nahiyəsində Uz, Tulus/Tuluz, Ağsaqlı nahiyəsində Uznuz, Məvazeyixatın nahiyəsində Şuranuz, XVIII əsr əski Şərur mənbələrində Azərku (62, s. 23, 33, 34, s. 164) və onlarla digər kənd adları, hazırda Uzunoba, Sələsüz, Kürədiz kimi məntəqə adları, Uruz, Aruz, Piruz, Oğuz və s. antroponimlər belə adlardandır. Yer adlarının formalaşmasında ilkin amil kimi tayfa adlarının iştirakını nəzərə alsaq göstərilən adların demək olar ki, hamısında «uz» tərkibi tayfa adı olaraq özünü doğruldur və «ozan» sözündəki ifadələr («qabaqlayıb keçən», «at adı», «mahir», «usta» və s.) bu mənalara uyğun gəlmir. Bununla bağlı bir məlumatı da diqqətinizə çatdırmaq istərdik. F.Köpürlü öz araşdırmalarında göstərir ki, Anadoluda bir çox kənd adları «Ozan» adlanırdı (200, s. 137). Maraqlıdır ki, eyni ad yaxınlara qədər əraziləri-

mizdən olan Dərəçiçək mahalında da mövcud idi. Bu ad Avazən, Avəzənlik kimi təhrif formasında mənbələrə də düşmüşdür (34, s.53). Təbii ki, «*mahnıda ötüşən*», «*mahnıda qabaqlayan*» ifadələri bir kəndə bütövlükdə şamil edilə bilməz və türk xalqlarına mənsub olan «uz» tərkibi şübhəsiz tayfa adı kimi olmuşdur. Digər bir tarixi məlumatda göstərilir ki, Süleyman şah Kurtuluş oğlu Türkiyə dövlətini yaratmaq üçün Anadolunu fəth edəndə Foça, Urla şəhərləri ilə yanaşı Sakuz (Sakız da yazılır) adasını da tutmuşdur (68, s. 79). Bu məlumatda maraqlı bir məqam diqqəti cəlb edir. Ən əvvəl Urla şəhər adı qədim türk dilləri ilə izah oluna bilər. Belə ki, «ur»-«*tikilmiş, qurulmuş*» mənasında Şumerlərdən üzün bəri türklərdə də işlənmişdir. Şumerlərdə Uruk şəhər adı, Alban dövlətində Urnayr çar adı, Alban çarı Əsən Cəlalın anasının Oris adlanması, Oroys e.ə. I əsrdə Alban çarı (36, s. 177, 178). Ur-Enqur Şumerlərdə şəxs adı (En/Anu «Göy allahı», qur- «*izin verdi*», Ur-«*tikmək*» komponentləri «*Göy tanrısı tikməyə izin verdi*» -F.R) və s. bu kimi sözlərdə «ur» tərkibi «*tikmək*», «*qurmaq*» anlamından çıxış etməklə yanaşı «*qəbilə*», «*nəsil*» mənalərini də bildirmişdir. (173,s. 635). O zaman Urla şəhəri Ur qəbiləsinin şəhəridir və bu gün Urla «-uca Urlar» şəhər adında da qorunur. İkinci Sakuz adı da Sak və Uz tayfalarının adındandır. ***Bu adlar isə sübut edir ki, Türkiyə dövləti yaranmamışdan qabaq da, e.ə. II minillikdən bu ərazilərdə türklər yaşamış, XI əsrdə isə yenidən öz dövlətçiliklərini bərpa etmişlər.***

Uzların türk tayfa birliyi olması bir çox mənbələrdə öz əksini tapmışdır. T.Hacıyev Azərbaycan ərazisində lullubey, kadusi, sak, kaspı, bus, struxat və s. türk tayfalarından bəhs etməklə «oğuz» sözünün tərkibindəki «uz» komponentinin az, uz/us/iz/is və s. fonetik şəkillərinə diqqət yetirmiş tərkibi etnos kimi qəbul edərək $r \approx z$ fonetik paralelliyini də misal göstərərək (büzüşmək, bürüşmək) «ur» tərkibinin də elə «uz» olduğunu, türk tayfası adı kimi işləndiyini «uyğur» sözünün elə *uqur* \approx *uzur* olub «oğuz» ifadə etdiyini qeyd edir (32, s. 126-127).

Bu tərkibin tayfa adı olduğunu «us», «es», «as» kimi ifadələrin «uz» komponenti ilə eyni olduğunu göstərən R.H.Eyvazov tərkibi tayfa adı kimi qəbul edərək (19, s. 244) sözü «şadlıq», «gözəl əlamət» kimi açıqlayır. Q.Gültəkin Uskülü Mehdinin araşdırmalarına istinad edərək göstərir ki, Urartu kitabəsində çar Arqışti «Men Buştu torpaqlarına keçdim, Aşkaya valisini yakaladım (indiki Üşkaya-Üskü e.ə. 714)» ifadəsini işlətməmişdir və «Üzkü» adı burada uzlarla bağlıdır (195, s. 111).

«Uz» komponentinin tayfa adı ilə yanaşı başqa mənalar da daşdığını (yuxarıda göstərilən mənəlrədən başqa) bir qrup misallarla açıqlamaq istərdik. E.A.Qrantovski demək olar ki, türk dilinə aid nə qədər qədim söz varsa irandilli hesablamqdan özgə yol «axtapmaq» istəmir. Qeyd edək ki, bu dəfə də o, adətinin əksinə getməmiş, Avesta dilində «*hörmət etmək*», «*saymaq*» sözünü «uz» ilə bağlamışdır (113, s. 237). Lakin biz şumerlərdə uzu-«*gələcəkdən xəbər verən*». Qədim türklərdə uz-«bacarıqlı», «mahir» (173, s. 306-307), A.N.Samoyloviçdə «uz» ozan sözünün tərkibində «hadisələri qabaqlayan», «qabaqcadan xəbər verən» mənaları daşdığını söylədik. Bizə belə gəlir ki, «ozan» sözündəki «an» tərkibi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məxsusluq bildirir (21, s. 160-161) və söz «*uzlara məxsus*» olan mənasını ifadə edir ki, Anadolu və Dərəçiçəkdəki Ozan kənd adları da «*Uzlara məxsus*» anlamından kənar deyildir. Biz yazdıq ki, Sisyan nahiyəsində Uz ayrıca kənd adıdır və burada heç bir komponent sözə yardımcı deyil. Deməli «uz» tayfasının kəndidir. Haliyədə Dondar, Quşçu, Bayat və s. tayfa adları ilə bağlı oykonimlərlə də qarşılaşırıq. Lakin «uz» təkcə tayfa adına mənsub olmyıb həm də «*qabaqcadan xəbər verən*»dir, yəni yarım-tandır. Əski inancları nəzərə alsaq bir çox tayfa adlarının yaranmasında qədim türk tanrılarının adları da iştirak etmişdir. Biz e.ə. II minillikdə özlərinin çarlıqlarını yaratmış kassilərdə (kaslarda) bir qrup tanrı adı ilə qarşılaşırıq ki, bunlardan biri də Mirizir tanrı adıdır. Yuxarıda bu gün də tanrı adından şəxs və tayfa adlarının yaranması hallarını nümunə göstərdik. Mirizir tanrı adı İ.M.Dyakonovda on bir tanrı adının sonuncusudur

(122, s. 130-131). Q.Qeybullayev bu tanrı adının ildırım allahı olduğunu ehtimal edir və araşdırmalarında türk-monqollarda osir, oçir sözlərinin «ildırım qolu, ildırım şaxəsi» olduğunu yazır. Bundan başqa o, Midiya şəxs adlarında bir qrup sözlərin etimologiyası ilə yanaşı Uzmanda (714-cü il) şəxs adının da etimoloji təhlilini verərək sözü uz-«gələcəyi xəbər verən», «müdrük», man-«mən», da- «qərarı ilə» tərkiblərinə ayırmaqla «Mən müdrük allahın qərarı ilə» mənasında izah edir. Burada bütün tərkibləri göstərdiyi halda müəllif «allah» sözünü artıqdan əlavə etmişdir və müəllif Uzmanda şəxs adında hansı komponentin «allah» mənasında olduğunu göstərmir, lakin onu etimologiyaya daxil edir (36, s. 62, 105). Apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq bildirmək istərdik ki, Q.Qeybullayev «allah» sözünü haradan əlavə etdiyini açıqlamasa da bu tərkibdə tanrı adı var. Biz onu, yəni Tanrı adını «üz» komponentinin yeni yozumu hesab edirik və bu fikrimizin doğru olduğunu sözlərin etimoloji təhlilində görürük.

Mirizir tanrı adının mənasını açıqlayarkən Q.Qeybullayev sözün «izir» tərkibinin türk-monqollarda osir/oçir kimi fonetik paralelliklə «ildırım qolu, şaxəsi» mənasında işləndiyini yazır (göstərilən əsərə ətraflı bax). Biz Şumerlərdə «idi/ iz/izi» sözünün «od», «ışığı» mənasını verdiyini və türklərdə də bunun eyni anlamda işləndiyini bilirik (76, s. 202). Bütöv türk xalqlarının leksikonunda bu sözün z≈ş≈s fonetik paralelliyi ilə işləndiyini geniş şərh edən A.Məmmədov Azərbaycan, türkmən və qazax, başqırd, salar, özbəklərdə «issi», «izik» və s. formalarda «od», «ışığı» anlamını daşıyan sözlərin şumerlərin uz/uzu, iz/izi sözləri ilə eyni qəbildən olduğunu göstərir (48, s. 8). Bu mənalara nəzərə alaraq *Mirizir* tanrı adının mir/bir/bor «parılı»+iz-«od»+ir/ər-«kişi», «igid» sözlərindən formalaşdığını və «Parıldayan od ər» və ya «İşıqlı od kişi»mənalarda olduğunu qəbul edirik. Onu da qeyd edək ki bütün dünya xalqlarının mifologiyasında allah, tanrı kişi cinsinə daxil edilir. Tanrıça Şala (hürritlərdə), Artemida (yunan) və s. istisna olmaqla qədim ərəblərdə Aarra, avarların, darqin və saxurların miflərində Abdal, hindlilərin mifo-

logiyasında Avatara, dağlıq indoneziyalılarda Ayedu, türklərdə Tenqr, Allah, Xuday, qədim yunanlarda Zevs və yüzlərlə tanrı miflər məhz kişi cinsində nəzərdə tutulur (153, s. 21-23, 48-49, 619, t. II s. 463 və s.). Kassilərin Mirizir tanrı adında *İr -ər* «kişi» komponentinin olması fikrimizcə təsadüfi deyil və bu tərkibin «Od tanrısı-əri» olması qənaətindəyik. Onu da qeyd edək ki, Şumer allahları içərisində İşkur tanrısı (yenə orada s. 39) «*işıq*» və «ur» komponentindən formalşmış tanrıdır və ildırım allahı idi. Burada «ur» komponenti qədim türklərdə və şumerlərdə «*yaratmaq*», «*qurmaq*» mənalarında işlənməklə əu fonetik hadisəsini nəzərə alsaq həm də *ər* -«*kişi*» anlamı verirdi. İşkur tanrısı demək olar ki, kassilərin Mirizir tanrısı ilə eyni kökə malikdir. Nümunələrdən göründüyü kimi «uz» tərkibi birmənalı olaraq «*işıq*», «*od*» anlamında geniş işlənmişdir. O zaman haqlı olaraq belə bir sual ortalığa çıxma bilər. Bəs onda ok/oğ tərkibi nə ilə bağlı olub və necə izah olunur?

Biz «ağ» tərkibinin M.Kaşğaridə «*uca*» anlamı ilə də qarşılaşırıq (194, s. 9). O zaman «oğuz» sözü əski etimologiyalara əsasən «*uca ötüb keçən*» və ya «*ötüb keçən ox*» mənalarını verir ki, bu da göründüyü kimi tayfa adı baxımından özünü doğrultmur. Bizə belə gəlir ki, «üz» həm türklərdə, həm də şumer-türklərdə «*od*» mənası ifadə etmiş və Tanrı adından bir həyat başlanğıcı kimi müqəddəsləşmişdir. Çünki ok/oğ/ağ tərkibinin «*ox*», «*uca*» anlamlarından başqa digər bir mənadaşması qənaətimizin doğruluğunu təsdiq edir.

M.Seyidov «qazaq» sözünün izahını verərkən «oq» tərkibinin türk dillərində «*ailə*», «*birlik*» mənası verdiyini, eyni zamanda «*ox*» mənasını daşdığı qeyd edir (52, s. 115).

E.V.Sevortyana istinad edən A.M.Məmmədov Şumer dilində uk/uku/uqu/oğ/ok tərkibinin «*nəsil*», «*tayfa*» mənasını verdiyini geniş təhlil edərək bu tərkibin türk dillərində də uq/ok/oğ şəklində «*xalq*», «*tayfa*» bildirdiyini qeyd edir. Bundan başqa oğul sözündə və oğlan sözündəki «oğ» tərkibinə diqqət yetirən müəllif şumer-türk paralelləri ilə tərkibin məhz «*nəsil*, *tayfa*, *tirə*» mənaları verdiyini sübut edir. Deməli «oğuz» sözünü «*od*»

və «*tayfa*», «*nəsil*», «*övlad*» kimi də qəbul etmək olar ki, bu halda oğuz-«*od övladı*» mənasında işlənir və e.ə. minilliklərlə səsləşir. Əgər oğuzlar doğrudan da e.ə. minilliklərdə fəaliyyət göstərmiş bir türk tayfa birliyidirsə, onların hər hansı bir izi tarixdə hökmən qorunmalı idi. Məsələ burasındadır ki, tarixdə belə bir məlumat mövcuddur və tariximizi nə qədər danılsa da onu tamamilə gizlədə, izini itirə bilməmişlər.

İ.M.Dyakonov özünün «Midiya tarixi» əsərində kassitlərdə bir tayfa adının (təbii ki, bu bir türk tayfası idi) karzi Yabku olduğunu qeyd edir. (122, s. 137). Yuxarıda qeyd etdik ki, Hun imperatorluğunda «yabku» sözü «hökmdar» mənası ifadə edirdi. Q.Qeybullayev «Karzi Yabku» tayfa adının təhlilini verərək onun türklərlə bağlı «*ağsaqqal*», «*hökmdar*», «*başçı*» mənalarından bəhs etmiş və F.Rəşiddənin «Oğuznamə»sindən yabkular nəslinin bir neçə nümayəndəsinin adını çəkmişdir (36, s. 63). Biz əlavə olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, oğuz hökmdarlarından Div, Kurs, Koru Yasaq, İnal, İnal Sır, Kayı Tuman, Uladmur kimi şəxs adlarına «yavqu/yavquy» sözü *hökmdar* mənasında qoşulmuş və bu ad altında xaqanlıq 600 ilə qədər davam etmişdir (28, s. 38, 40, 46, 48 və s.). Bu məlumata əsaslanıb söyləmək olar ki, türk tayfalarından biri olan oğuz yavkular e.ə. III minillikdən başlayaraq kassitlərin, albanların sonra hunların, göytürklərin və sonda azərbaycanlıların son dövr hakimiyyətlərinə qədər gəlmiş «od tanrısı»nın övladları olmuş və bu ad altında Səlcuq hakimiyyəti dövrünə qədər gəlib çataraq yenə də öz imperiyalarını yaratmışlar. İndi isə Şərur ərazisində oğuzlarla bağlı Okuzbatr, Oğuzdaş və s. oykonimlərin etimologiyasına diqqət yetirək.

Okuzbatr. Oykonim «*Od tanrısının övladı*» və omonimlik xarakteri olan bat-«*ölkə*», bəzən də «*igid*» sözündən formalaşaraq «i, ə» saitinin düşümü nəticəsində «ər» leksik vahidi ilə «Od tanrısının igid ərləri» mənasını bildiren teofor ad-Tanrı adından formalaşmış. Müasir dilimizin I növ təyini söz birləşməsinə uyğundur. Ulanbator şəhər adında biz bu tərkiblə rastlaşırıq. Alban çarlığında Mate-Batı, Monqol xanı Çingizin nəvəsi Batu,

Midiyaya gələn skiflərin başçısı Matu/Batu, Hun xaqanı (e.ə. III əsr) Made/Mate/Mete adlarında bat «igid» mənasındadır və dilimizdəki Bahadır, Bahadır kimi şəxs adı və ümumi isimlə eyni kökdəndir. Monqolustanın şimalında Suxe-Bator, Taldı-Kurqanda Matay, Qazaxıstanda Matay, İrkutskidə Baday və s. şəhər adları «bat» tərkibi ilə eyni kökə malikdir. Kəndin adı ilk dəfə 1724-cü ildə «Öküzbatır» şəklində (34, s. 73) Şərur, eyni adda 1728-ci ildə Sədərək nahiyəsində qeydə alınır və əhalisinin Dünbülü əşirətindən olduğu göstərilir (62, s. 325). Oykonim sonrakı dövrlərdə fəaliyyətini dayandırmışdır. Məntəqə eyni soydan gələn Bəy və Nağıcan kəndləri arasında göstərilərsə də, lakin yerini lokalizə edə bilmədik.

Oğuzdaş. Oykonim «Dış oğuzlar» mənasındadır. Biz tarixi qaynaqlarda «iç oğuz», «dış oğuz» ifadələrinə çox rast gəlirik. Belə deyimlərlə qəhrəmanlıq dastanımız «Kitabi- Dədə Qorqud» da da dəfələrlə qarşılaşırıq. Bizə belə gəlir ki, oykonimin formalaşmasında tarixi proses, yəni oğuz ittifaqının daxilində və xaricində eyni tayfaların fəaliyyəti əsas rol oynamış və əski dövrlərdə yaranmış kənd adıdır. «Uz» tayfaları ilə bağlı əksər oykonimlərlə müqayisə oluna bilər. Söz dilimizin I növ ismi birləşməsinə uyğundur. Etimoloji təhlillərdən ortalığa çıxan mənələrə və ehtimalımıza görə kəndlərin ətrafında əski oğuz qəbirələrinin olması və Tenqrianlıqla bağlı işarə və əşyaların tapılması mümkündür. Kəndin adı ilk dəfə 1724-cü ildə, sonra 1728-ci illərdə Şərur nahiyəsində (34, s. 73., 62, s. 326), daha sonra isə 1740-1828-ci illərdə yenə Şərur nahiyəsində qeydə alınır. Naxçıvan xanlığına dair sənədlərdə və MR arxiv sənədlərinin 1830-1890-cı ilin məlumatlarında bu kənd adı sonuncu dəfə qeydə alınır (162, s. 266).

Mahmud kənd. Oğuz türklərindən olan bu kənd adı Səlcuq oğuzlarının Şahsevənlər qolundan olub Poladbəy nəsilli tayfa adındandır. XIII-XIV əsr ərazilərimizdə yerli türklərə qaynayıb qarışan bu tayfalar Naxçıvan ərazisindən başqa «Əhmədli», «Mahmudlu» adları ilə keçmiş Göyçay qəzasında Lalə Əh-

mədli, Əhmədli, Cəbrayıl qəzasında iki Əhmədli, Bakı şəhərində Əhmədli və yaxud Mahmudlu, Cavanşir qəzasında Mahmudlu, Şuşa qəzasında Polad Mahmudlu və s. yayılmışlar (51, s. 24).

Etnooykonimin tarixi mənbələrdə ilk dəfə Naxçıvan sancağının Sisyan nahiyəsində Püsyən, Qıvraq, kəndləri ilə birgə «Mahrus» şəklində, 1727-ci ilə aid sənədlərdə qeydə alınmışdır (62, s. 33). Bundan sonra 1874-cü ilin sənədlərində isə Mahmudkənd adı ilə Şərur mahalında göstərilir (58, s. 11). 1924-28-ci illər Baş Noraşın sahəsinə, 1936-cı ildə isə Noraşen rayonuna daxil olan Mahmudkənd bu günə qədər Şərur rayon Cəlilkənd inzibati ərazisində mövcuddur. İnsan adından formalaşan və tayfa adını bildirən oykonim toponimik sistemdə etnoantropnim qrupuna daxildir. Kəndin sahəsi arxeoloji tədqiqata cəlb olunmayıb.

Çomaxtur. Oykonim 1590-cı ilin məlumatlarında iki adla, Yengicə-Çomaxtur adı ilə sənədlərə daxil edilib (34, s. 170). Ərəb-Yengicə və Yengicə kənd adlarının formalaşmasından danışarkən biz sözün tərkibində $s \approx y$ fonetik hadisəsindən bəhs etməklə buna dair misallar göstərdik və bir çox türk dilinə dair komponentləri əyani olaraq diqqətinizə çatdırdıq. Bu paralellikdən sonra oykonimin Sak türk tayfaları ilə bağlı olması faktını açıqlayaraq onun «*işıqlı saklar*» və ya «*od sakları*» anlamında olub qədim türklərin oda inancı ilə bağlılığını demişdik. Sözün sonradan «Çomaxtur» şəklinə düşməsinə gəldikdə isə bizim fikrimizcə müəyyən dövrdən sonra burada Oğuz Kağanın Gök xan oğlundan törəyən, yəni onun oğlu olan Cəpni/Çebni xanın yaşadığı ərazi olması fikrindəyik (68, s. 24). Bu ad sonralar peçeneq tayfa birliklərində Bulla Çoban (207, s. 91), Oğuz oğullarından olan Kayı-Qayı nəslində isə Çebnə, Çebin şəkillərində mövcud olmuş (XIII əsr) və Qacar, Əfşar, Zülqədərlərlə bərabər ərazilərimizdə geniş yayılmışdır. Onu da qeyd edək ki, kailər «Ağ hun qolunda da mövcud idilər (51, s. 23-28, 31-34). Bu fikrə gəlməyimizin əsas səbəbi Çomaxtur sözündə tur «düşərgə» (36, s. 75) sözünün (müasir dilimizdə dur, duracaq bu tərkibdəndir) olması və Çomax-Çebak tərkibində

«k» samitinin əsasən nq-qovuşuq samit səsləri ilə işlənməsidir. O zaman söz Çomanq/Çebanq şəklinə düşür. Bundan başqa düşərgə sözü insanlara aid olduğunda şübhəsiz «çebanq» tayfa adıdır. Mənəbələrdə «tür», «tör» sözünün «oğul», «varis» anlamı ilə də qarşılaşırıq (yenə orada, s. 83) və bizə belə gəlir ki, müasir «törəmək» sözü bu qəbilədən olan sözdür. Lakin tür-«düşərgə» sözü coğrafi nomen göstəricisi olduğundan biz birinci variantı üstünlük veririk. Etnooykonim 1590-cı ildən bu günkü günədək Şərur rayon ərazisində fəaliyyət göstərmiş və hazırda ayrıca inzibati ərazi dairəsinə mənsubdur.

Axura. Yaşayış məntəqəsi eradan əvvəl III və eramızın I əsrinə aid edilir. Ərazidə V.Baxşəliyev və Ə.Novruzlu tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntıdan əldə olunmuş saxsı qab qırıqları, tədqiq edilmiş iki kişi qəbri və s. göstərilən tarixləri təsdiq edir (65, s. 19). Oykonim adı oğuz tayfaları ilə bağlıdır. Türk dillərinə xas olan o≈a, q≈x fonetik hadisəsini nəzərə alsaq sözün kökü «oqura» şəklindədir və biz bu tərkibə onoqur, hoturqır, hunqar və s. oğuz hun tayfa birliklərinin adlarında rastlaşırıq. A.Baskakov «başkır» sözünün izahını verərək tərkibin «beş oqur», yəni «beş oğuz» olduğunu söyləyir (96, s. 13-17). Biz etnooykonimin axur/oqur/oğuz tərkibindən başqa -a komponenti ilə də qarşılaşırıq ki, bu tərkib bir çox türk dillərində «kiçiltmə» mənalı şəkilçi kimi işlənmiş və bu gün Azərbaycan dilində oba (ob - «ev», «a» saiti ilə kiçik ev), ana (Annu- «Göy tanrısı», «yardan» ana «kiçik tanrı», «tanrıça»-F.R.) kimi sözlərdə qorunmaqdadır. Etnooykonim «kiçik oğuzlar» mənasında dilimizin I növ ismi birləşməsinə uyğundur. Yaşayış məskəni kimi adı 1590-cı ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində qeydə alınır (34, s. 177). Onu da qeyd edək ki, Axura adında kənd həm də, Vədi nahiyəsində (göstərilən əsər, s. 173) mövcud idi. Daha sonra Axura kəndi 1603-1728-ci illərdə Dərələyəz, Xinzirək nahiyələrinə 1890-1924-cü illərdə isə Şərur mahlına Baş Noraşen sahəsinə, İliç rayonu (Şərur) və s. adlarla demək olar ki, eyni əraziyə daxil olmuşdur (60, 16 list). Haliyədə məntəqə inzibati ərazi dairəsidir.

Yalqızağac. 1590-1603-cü illərin sənədlərində adı çəkilən bu məntəqənin topoonym kimi formalaşması üç komponentdən; il-«yurd», «el», quz-«oğuz» və aqa/aka/əkə-«böyük qardaş», «qardaş», «oğul» tərkiblərindən törəmişdir. Bu gün osmanlı türklərində il, ilçə «bölgə», «ərazi» mənalarında hələ də işlənməkdədir. «Əkə» tərkibi isə qazax, özbək, türkmən dillərində *əkə, aka, akay* formalarında ümumişlək sözdür. Yalqızağac kənd adı 1860-90-cı illərdə ilkin İlquz-Aqay şəklində bərpa olunmuş və belə də tarixi sənədlərə düşmüşdür. Tam olaraq «Oğuz oğullarının yurdu» mənasında bütün il-«yurd», quz-«etnos» (oğuz), aqay-«oğul» komponentləri ilə eyni kökə malik olub səsəvəzlənmələrə belə uğramamışdır. Lakin 1861-cı ildən 1924-cü ilə qədər bu şəkildə gələn kənd adı 1924-cü ildə sovet ideologiyasına uyğun təhrif olunaraq sənədlərdə «Yalquzaq» şəklində qeydə alınmışdır (60, iş № 87, 13 listdə). Oykonim 26-28-ci illərin sənədlərinə yenidən Yalqızağac şəklinə düşmüşdür (61, 28 list). Ərazinin ətrafı və özündə arxeoloji qazıntılar aparılmamış və tarixi müəyyənləşdirilməmişdir. Oykonimləri əmələ gətirən qədim türk komponentləri ərazinin e.ə. IV-III yüzilliklərdən mövcud olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Tərkiblərndəki leksik vahidlərdə aqa/aka- «oğul», «övlad» Midiya şəxs adı Dayaukku (e.ə. 715-ci il), Maşdayakku (e.ə. 714-cü il) adlarında, «il» komponenti isə Yaqut-əl Həməvidə Cənubi Azərbaycanda Muşil (orta əsr) yer adında (*bus eli*), müasir dövrlərdəki İlişu çay adında Şuragel nahiyə adında, eləcə də orta əsrlərdə İlər, Ərkil, Cəbəcil, Keçil, Gəncil, Zebil və s. onlarla yer adlarında sadalanmış və müasir toponimik adların tərkibində daşınmaqdadır. Kənd 1590-cı ildən Şərur nahiyəsinə daxil olmuş, 1926-1928-ci illərdə Qıvraq rayonunda fəaliyyət göstərmiş, sonralardan fəaliyyətini dayandırmışdır.

Qaraburc. Oğuz boyundan olan bu kənd adını yaratmış Qarabörk türk oğuz tayfası Oğuz xanın oğlu Qeok-Gök xan, onun oğlu Beçene (bu nəsil Peçeneq boyunu əmələ gətirmişdir) və beçene-peçeneq nəslindən olan Qarabark tayfasıdır. Belə de-

mək mümkünsə Oğuzdan törəyən bu IV nəsil Oğuzun nəticəsi hesab olunur. Kəndin adı 1590-cı ilin məlumatından bu günə qədər Qarabürc şəklində gəlmiş, yalnız ö~ü, k~c paralelliyi ilə işlənmişdir. Bizə belə gəlir ki, söz qara-«böyük», börü-«qurd» və ya berd-«qala» (36, s. 184) türk sözlərindən formalaşaraq «Böyük qurdlar», «Böyük qala» mənələrindədir. Lakin birinci mənanı daha doğru hesab edirik. Belə ki, börü-«qurd» sözündən sonra qalan «k» samiti fikrimizcə «u» saitinin eleziyası nəticəsində baş vermiş uk-«varis», «oğul» sözüdür və şumerlərdə də bu söz eyni mənaya malik olmuşdur. O zaman oykonim «Böyük qurd oğulları» mənasında türk-oğuzun qurd mifi ilə uyğundur. Oykonimi peçeneq türk tayfaları içərisində Karabay (207, s. 91), oğuzlarda Qara avul (69, s. 339) etnos adları və Naxçıvan MR Babək rayonunun Qarabba etnonimi ilə müqayisə etmək olar. Bu ad bu gün Qazax rayonunda Qarapapaq şəklində də mövcuddür. Kəndin adı 1928-ci illər sənədində Qara kənd (59, 28 list), 1936-cı ildə isə yenidən Qarabürc adlanmqla Baş Noraşın ərazisinə, (1924) Ər-Əhməd sahəsi nə (1924), Qıvraq rayonuna (1925, 192, 1936-cı illər), Noraşen-Stalin rayonuna (57, s. 48), 1946-cı ildə İliç (Noraşen) rayonuna 1991-ci ildə işə, Şərur rayonuna daxil edilmişdir (Naxçıvan MR inzibati ərazi bölgüsünə qismən dəyişiklik edilməsi haqqında protokol № 4, maddə 73, 28. I. 1991-ci il Nax. MR Ali Məclisinin qərarına bax.). Hazırda məntəqə Maxta inzibati ərazisinə daxildir.

Daşarx. Əmətli, Əxi Əhməd, Ərəhməd adları ilə sənədlərə düşən bu kənd adı 1590-cı ilin sənədlərində Daşarx-Əmətli kimi qeyd olunur (İƏİD s. 167). 1603-cü ildən bu günə qədər isə Daşarx kimi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. «Əmətli» sözü təhrif formasına düşmüş və bu ad Səlcuq oğuz tayfalarından olan Ayrum, Şamlı, Bəydilli, İnnalı, Təklə, Qaramanlı, İmirli, Duxər (Dögər) tayfaları sırasında Əhmədli oğuz tayfasından olmaqla antroponimik etnonimdir (Tayfa adlarına bax. 51, s. 40). Bu tayfaların ərazimizdə mövcudluğu IX-X əsrlərə təsadüf edir. Tayfa adlarından Dögər/dogər, Bəydilli, İmirli-Eymurlu oğuzları Oğuz xanın oğulları Ay xan, Dağ xan, Dəniz xan

nəsillərindən törəyiblər. (68, s. 184 I kitab). Bunları nəzərə alıb yuxarıda qeyd etdiyimiz tarix ilə ərazilərimizdə onların yayılma dövrünü müqayisə etsək bu e.ə. VII əsrə təsadüf edir. Ərazidə bu adla bağlı bir etnooykonimə diqqət yetirək.

Axamət. 1590-cı ildə eyni adla Əxi Əhməd məntəqə adı qeydə alınır ki, bu adın tərkibindəki «əxi» sözü XII-XIII əsrdə xüsusi siyasi cərəyan olaraq «qardaşlıq» ifadə etmiş, qədim şəhərimiz Gəncə və Naxçıvan, o cümlədən XIII-XIV əsrlərdə qardaş Türkiyə ərazilərində yayılmışdır (20, s. 10., 205, s.263). Ola bilsin ki, yaşayış məntəqəsi ərazisində bu cərəyanın daşıyıcıları olmuş və oğuz tayfası olan Əhmədli tayfa adından yaranmış məntəqə adının önünə «əxi» komponenti, yəni bu cərəyanın adı əlavə olunmuşdur. Axamed-Ərəhməd kəndi ətrafında eləcə də Daşarx-Əmətli sahəsində aparılmış arxeoloji qazıntılardan tapılmış gil piyalə, parç tipli qab, kasa növləri, gil saxsı qablar və s. ərazinin çox qədim bir dövrdən, e.ə. I minilliyin ilk və orta dövrlərindən mövcud olduğunu sübut edir (65, 77, 176). Məntəqə adlarının ikili adla işlənməsindən asılı olmayaraq hər iki formada onlar türk oğuz tayfa adından və türk leksik vahidlərindən (daş, arx) əmələ gəlmişdir. Bu tayfa Bakı şəhərində qəsəbə, Zəngəzur, Gəncə qəzalarında, Goranboy, Cəbrayıl, Culfa rayonlarında, keçmiş Quba (2), Göyçay, Cavad (2), Cavanşir (2) qəzalarında məntəqələr yartmış və onlara öz adlarını vermişlər. Göründüyü kimi ulu oğuz türk boyu bütün ərazilərimizdə mövcud idilər və hazırda da mövcudurlar. Adlar qaynaqlarda 1590,1603,1728,1833-cü illərdən ta bu günümüzə qədər *Daşarx-Əmətli, Əmətli Daşarx, Yuxarı Daşarx, Əxi-Əhməd, Axamed, Ağa Əhməd, Ağəmməd, Ər-Əhməd* formalarında təhriflərlə qeydə alınmış və hər dəfə Şərur nahiyəsi, Baş Nəraşen Təlimat Sahəsi, Şərur, İliç rayonları daxilində, göstərilmişdir (34, s. 168; 55, 11 list; 57, 48 list; 60, 13 list, 162, s. 160-177 və s.). Maxta kənd inzibati ərazisində fəaliyyət göstərən Axamət məntəqəsi hazırda Şərur rayonuna daxildir.

Tənənəm. Yaşayış məntəqə adı qədim oğuzların Tona və ya mənbələrdə qeydə alınan Tonra qolundan olan oğuz türk

tayfalarına mənsub yer adıdır. Əgər oğuz dillərində qovuşuq «nq» səsini nəzərə alsaq (Tonqa) oykonim 1590-cı ilin məlumatında «Tanğa», «Tənəgə» kimi qeydə alınır. Bu oğuz boyu Tanut, Tonra adı ilə Orxon-Yenisey abidələrində də çəkilir (69, s. 339). Məmmədhüseyn Baharlı (Vəliyev) onların Hun tayfaları içərisində olduğunu vurğulayır (51, s. 36). İlk məlumatlarda (1603-1728-ci illər) məntəqə adı həm *Tənağa*, həm də *Tənənəm* kimi verilir (34, s. 168). 1733-cü ildə oykonim yenə də Yuxarı Parçı kəndi yaxınlığında *Tanağa* kimi Karbi nahiyəsinə daxil edilir (yenə orada, s.38). 1890-cı ilin məlumatında Şərur bölgəsində iki adla, *Tənənəm-Tənəşən* şəklində qeydə alınmaqla 1924-cü ilə qədər gəlir (160, 13 list) və Baş Noraşen sahəsində göstərilir. 1926-28-ci ildə Qıvraq rayonuna (56, 11 səhifə), bundan sonra isə 1935-ci ildən Baş Noraşin sahəsi, 1954- 1964-cü illərdə Noraşen rayonu, 1964-cü ildə İliç, 1991-ci ildən isə Şərur rayonu daxilində qeydə alınıb. (Naxçıvan MR inzibati ərazi bölgüsünə qismən dəyişiklik edilməsi haqqında qərar. 28.II 1991, Protokol 4, maddə 73).

Sözün kökü «tanğa» etnonim – tayfa adı olmaqla (Tənənəm, Tənəşən adın təhrif formalarıdır) qədim türk dillərində «sırğa», «Tamğa, tamğa» mənələrindən götürüldüyünü, oğuz möhürü, «damğası» mənasında tayfa adı olduğunu ehtimal edirik. Hazırda kənd Şərur rayonunda inzibati ərazidir.

Dəmirçi. Dəmirli türk tayfa adına X əsr şahsevənlərə məxsus tayfa adları içərisində rast gəlirik və bunlar Səlcuq oğuzlarının bir qolunu təşkil edirdilər. Şahsevənli tayfası əslində ayrımların bir hissəsi idi. Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (XVI) saraya yaxın olan bir qisim ayrımlar «şahsevən» adlanmışlar (51, s. 42). Ayrımların ən nüfuzlu sərkərdəsi Kurbay oğlu Dəmir bəyin nəslə isə sonralar «Dəmirli» tayfa adı kimi ərazilərimizdə çoxsaylı məntəqə adlarında öz izlərini qorumuşlar. Mənbələr Dəmirli tayfalarının Azərbaycanda yayılmasını XVI əsrə aid edir (yenə orada, s. 40). Lakin «dəmirli», «dəmirçi» adlarından -lı, -çı şəkilçilərini götürdükdə qalan «dəmir» tərkibinə biz səsevəzlənmə ilə e. ə. V əsrdə Tomris çar adında (burada

-is yunan şəkilçisi də ola bilər) türk dillərində is- «zəka», «ağıl» mənalarında sonluqla rast gəlirik (173, s. 607). O zaman söz «*Müdrük Tomir*» şəklində təhlil olunur. Bundan başqa «tomir» tərkibi Teymur, Temurçin, Tamerlan antroponimlərində, Yaku-tiyada Taymur (göl, ada, rayon), Kemerova və Karaqanda vilayətlərində, Temurtau, Temir oronim və hidronimlərində də təsadüf olunur. Bu adlanmalar isə XV əsrdən çox qabaqlara gedir. Onu da qeyd etmək ki, «*dəmir*», «*temir*» sözlərinin müasir «dəmir» anlamı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Deməli söz həm qədim, həm də başqa mənə çalarına malik olmuşdur. Türk dillərində sonor samitlərin əvəzlənməsini (m, n, l, r) nəzərə alsaq (pambıq-panbıq, sümbül-sünbül və s.) «temir» sözünü «*tenir*» kimi də oxuya bilərik ki, bu söz qırğız türklərində Tanrı-Tenir adını da izah edir (206, s. 848). Bizə belə gəlir ki, «dəmirli» tayfa adı m. q VIII-VII əsrlərdə Oğuz tayfalarının inancından yaranmış teofor ad olmaqla sonrakı yüzilliklərdə də təkrarlanmışdır. Çünki Oğuz kağanının Gün xan oğlunun Kayı qolu (199, s. 39) sonralar Göytürk tayfaları içərisində Kay (41, s. 100-110), Ağhun tayfaları içərisində (XIII əsr) Kai şəklində də təkrarlanmışdır. Bunu oğuzların Döyər (Dügər) və Yıva tayfalarına da aid etmək olar. Dəmirçi kəndi yaxınlığındakı arxeoloji qazıntılardan tapılan maddi-mədəniyyət əşyaları da bunu sübut edir və e. ə. III-II minilliyə aiddirlər (65, s. 177). Beləliklə «Dəmirçi» kənd adının qədim oğuzların inancı ilə yaranmış «tenir» tayfa adı ilə bağlılığı fikrindəyik və sözün etimologiyasının «Tanrıya mənsub» şəklindəki izahına üstünlük veririk. Məntəqə adı ilk dəfə Xanlıqlar dövrü sənədlərində (1728-1828), daha sonra isə Naxçıvana dair rus zabıt və səyyahlarının əsərlərində (1828-1900) rast gəlinir. Daha sonra Naxçıvan MR Dövlət Arxivinin sənədləri bu kəndi hər dəfə Şərur rayonu ərazisində göstərir. Kənd həliyədə inzibati ərazi dairəsidir.

Billəva. Yaşayış məntəqəsi 1728-ci ildə Qarabağ nahiyəsinə Piləçi şəklində daxil edilmiş (62, s. 29) sonralar 1800-1890-cı illərdə isə Billəva şəklində Şərur nahiyəsinə daxil olmuşdur. Oykonimin «billə» tərkibi oğuzların beçene qolundan

(sonralar peçeneqlər adlanmışlar) qopan peçeneq türklərində Bulla Çoban tayfa adından yarandığı fikrindəyik. Billəva-«Bulla oba», yəni «Bulla tayfasının obası» mənasındadır. Oğuz-peçeneqlərin e.ə. IV əsr mənbələrində qeydə alınmasını (207, s. 91) əsas götürərək bu yer adının m.ç. mövcud olması fikrini doğru hesab edirik. Tədqiqatlar bu ərazini IX əsrə aid etsələr də (65, s. 176) orada geniş tədqiqat aparılarsa nəticədə qədim (eradan əvvəlki dövrlərə aid) mədəniyyət əşyalarının tapılacağına inanırıq. «Bula» sözünün etimologiyasına gəldikdə isə «bilə» tərkibini tədqiqatçılar «düzən yer» mənasında təhlil etmişlər (38, s. 17-19). Lakin Ordubad rayonuna daxil olan Biləv, eləcə də Billəva oykonimlərində əv «ev» insan məskəni olduğundan, eləcə də «ava», «əva» tərkibi «ova» anlamı ilə insana mənsub mənə daşdığından bizə belə gəlir ki, bu sözün «düzən»lə heç bir əlaqəsi yoxdur və «bil» tayfa adı bildirən sözdür. Biz *mulat* tayfa adında da -at «cəmlək» şəkilçisindən sonra «mul» tərkibi ilə rastlaşırıq və söz «mullar» şəklində tayfa adı bildirir. Buradakı «mul» tərkibi «bul/bil» komponenti Azərbaycanın *Mil düzü yer adı ilə* (əlavə olaraq bax, min-«bin», kimi-«kibi» və s.) eyni kökdəndir. Bəs onda «bulla/bul» tərkibi türklərdə hansı mənəni daşımışdır? Qədim şumerlərdə «bul» həm «azad etmək», həm də «vermək» mənasında işlənmişdir (48, s. 16). Bu gün osmanlı türklərində bulmaq -«tapmaq», «əldə etmək» anlamını daşıyan feldir. Tapmaq, əldə etmək eyni zamanda kimdənsə almaq yəni kiminsə verməyi kimi anlaşılır. Mənbələr göstərir ki, qədim türk kas tayfalarında Kamulda tanrı adı mövcud idi (122, s. 130-131). Əgər bu ada diqqət etsək sözün birinci «ka» tərkibi a~u paralleliyi ilə «ku» şəklində «qismət», «pay», «şan-şöhrət» mənalarını daşımışdır. Türk dillərində «da» tərkibi «Allahın qərarı ilə» (36, s. 105) mənasını verir. Əgər bu tərkibləri nəzərə alsaq o zaman Kamulda tanrı adı «şöhrətli tanrının qərarı ilə verilən qismət» mənasını verməklə teofor addır və türk oğuzların inancı ilə bağlıdır. Kassitlərin iskit, işquz, işquzai yəni oğuz olduqları da fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir. Kənd 1965-ci ildə yaşayış

məntəqəsi kimi ləğv edilmişdir (1965-ci il Nax. MSSR-in fərmanı. Protokol №24, maddə 21).

Qabılı. Məntəqə 1728-ci ilin məlumatında Qaibqulu Qarxın adı ilə siyahıya alınıb (34, s. 73). Lakin «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə adın «Qarxın» sözü olmadan qeydə alındığı cöstərilir (yenə orada). Onu da qeyd edək ki, həmin dövrdə Qarxın adı ilə 6 kənd (Yuxurı, Aşağı Qarxın, Qaxıcan, Qaibqulu, Babakı, Kültəpə) qeydə alınır. Sonrakı sənədlərdə məntəqə qeydə alınmır. Yalnız 1890-cı ilin məlumatlarında ad «Qabılı» kimi yenidən Baş Norşen Təlimt Sahəsində sənədlərə düşərək (60, 13 listdə), sonralar Qıvraq ryonu (56, 11 listdə), tərkibində «Qarabullu» formasında təhrif olunduğuna görə «Təhrif olunmuş ərazi vahidləri adlarının dəyişdirilməsi» haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1 mart 2003-cü il 423-II Q №-li qanununa əsasən «Qabılı» kimi bərpa olunmuşdur.

Məntəqə «Billəva» komponenti ilə eyni kökə mlik olub, peçeneq oğuzlarla **bağlı yer adıdır. Sözün birinci «qa/ka» tərkibi türk dillərində «şanlı, şöhrətli» «qismət», «pay», mənalarını daşıyır ki, biz bu barədə yuxarıda danışdıq. Fikrimizcə məntəqə adı «Şanlı bullar» mənasını daşımaqla oğuzlarla bağlı etnooykonimdir.**

Vayxır-Qışlaqabbas. Bu yaşayış məntəqə adları Şərur rayonunda iki kənd adında «Parçı-Vayxır» və «Vayxır» şəklində 1728-ci ilin məlumatlarında (34, s. 73) qeydə alınır. Onu da qeyd edək ki, Qışlaqabbas kənd adının həmin tarixdə bir adı da «Vayxır» idi. Göründüyü kimi ərazidə 3 kənd adında «Vayxır» tərkibi tarixi qaynaqlarda qeydə alınır. Əgər tərkibi $v \approx b$, $x \approx q$ əvəzlənmələri ilə bərpa etsək «bayqur/bay oqur», komponentləri ilə qarşılaşırıq. Burada bay/bəy tərkibinin türk dillərində titul ifadə etdiyini yuxarıda qeyd etmişdik. İkinci qur/oqur tərkibində isə «o» saitinin düşümü nəticəsində sözün təhrif olunduğunu görürük. N.A.Baskakovun «Başkır» etnoniminin mənşəyi haqqında» yazısında (96, s. 13-17) bu tərkibin «oğuz» ifadə

etdiyini Axura kənd adının izahında söylədik. Vayxır - «Bay oqur»- «oğuz bəyi» mənası adını çəkdiyimiz 3 kənd adında XVII-XVIII əsrlərə qədər qalan oğuzlarla bağlı ad-etnooykonimdir. Bu yaşayış məntəqə adı Hüseyn Bayqara, Bakır, Qurbay və s. adlarla-antroponimlərlə müqayisə oluna bilər. Kənd adının Vayxır, Parçı (peçeneq), Vayxır şəklində qaynaqlarda işlənməsi, «vayxır» adı ilə eyni kökdən gələn «Axura» tərkibinin «oqur»-«oğuz» ifadə etməsi, bu yaxınlarda Vayxır su dəryaçasının inşası zamanı kəndin ətrafından aşkarlanan və tərəfimizdən qeydə alınan 3 ədəd daş əşyanın e.ə. minilliklərə aidliyi (65, s. 19) də oğuz-peçeneq birliyinin Naxçıvan ərazisində e.ə. mövcud olduğunu sübut edir. Vayxır, Parçı-Vayxır, Qışlaqabbas-Vayxır kənd adları 1590-cı ilin məlumatlarından günümüzə qədər gəlmiş 1603-cü ildə Yuxarı və Aşağı Parçı-Vayxır adı ilə (2 kənd) Karbi nahiyəsinə (34, s. 37-38, 73), 1728-1860-cı illərdə «vayxır» sözünü itirərək Aşağı Parçı, Yuxarı Parçı, Vayxır və Qışlaqabbas şəkillərində Şərur nahiyəsinə, 1865-1924-cü illər yenə həmin adlarla (Parçı kəndləri ikisi bir kənd adı olaraq) Şərur nahiyəsində göstərilmişlər. Bundan sonra Baş Nuraşın, Nuraşın rayon ərazilərində Parçı (Xanlıqlar kənd sovetliyində), Qışlaqabbas, Vayxır (Püsyən kənd sovetliyin də) kimi qeydə alınır (57, s. 6-7)1936). 29 yanvar 1969-cu ildə Nax. MSSR-nin fərmanı ilə Parçı kəndi ləğv olunur (protokol № 24, maddə 21) qalan Qışlaqabbas və Vayxır kəndləri günümüzə qədər Şərur rayonunda mövcud olmaqla İbadulla kənd inzibati ərazi dairəsinə mənsubdurlar. Xanlıqlar ətrafındakı Parçı məntəqələrinin arxeoloji mədəniyyət nümunələri eramızın VIII əsrə aid edilmişdir (65, s. 96).

Şərur bölgəsində oğuzlar və onların yaratdığı yer adları haqqındakı fikirlərimizi yekunlaşdırıb nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, nədənsə tarixçilər türk tayfalarının Şimal və Cənubi Azərbaycan ərazilərində mövcudluğunu şübhə altına qoymaqdan ötəri hər dəfə güclü tayfa birlikləri olan və e.ə. VIII əsrdən qabaq Kiçik Asiyaya (Bura Frikiya, Paflaqoniya, Vifiniya, Eolid, İoniya, Lidiya, Misiya daxil idi.) Urartu ərazilərinə, Kappa-

dogiyaya hücumlar edib onların çarlıqlarını ləğv edən, sonra öz aralarında münaqişələr yaradan kimmer-skif (işquz) türklərini ancaq «köçəri», «gəlmə» adlandırırlar (122, s. 229, 234). Bu fikirlər İ.Əliyevin «Midiya tarixi» kitabında da az qala dəyişilmədən təkrarlanır. O, kimmer və İşquzların (iskidlərin) Manna, Midiya Kappadogiyaya «hücumlarını» e.ə. VIII əsrə aid edərək Kirmanşah vilayətindən tapılmış tunc dövrü kimmer-işquz mədəniyyət qalıqlarını hücumlarla əlaqələndirir. Herodota istinad edən müəllif onların Midiyalılarla qohumluğunu, müttəfiqliyini, assurlara qarşı birgə mübarizəsini, işquzların kök etibarını ilə kimmerlərin varisi olmasını sadalayır. Bundan sonra İ.Əliyev onların Midiya qonşuluğunda yaşamalarını və Assuriya mətnlərində bu tayfaların eyniliyini, e.ə. VII əsrdə (679-cu ildə) ittifaq birliyində Assuriyanın Xubuşuna əyalətini tutduqlarını və s. qeyd etməklə, onu tayfaları irandilli sayır (122, s. 222-223). İstər İ.M.Dyakonov, istər İ.Əliyev, istərsə də akademik Struve Assuriya mənbələrinə «istinadən» kimmerləri farsların əcdadları hesab edirlər (47, s. 23). Bu mülahizələrdən sonra istər-istəməz xeyli sual ortalığa çıxır.

Ən əvvəl necə olur ki, işquzlar və kimmerlər hər ikisi farsların əcdadlarıdır? Onlar «irandilli»dirlərsə nə zaman şimala-Qara dəniz ətrafına getmişdilər ki, e.ə. VIII əsrdə yenidən qayıtdılar? İkincisi farsların tarix səhnəsinə e.ə. IX əsrin sonlarında «parsua» adı ilə çıxdıqlarını qeyd etdik. Nə olub kimmerlər bu ərazilərə gəlməmiş farsları doğub törəmişlərimi? Və əgər burada zaman qarışıq səlınıbsa kimmerlər nəyə görə midiyalılarla birlikdə assur və urartuları məğlub etməklə yanaşı. Öz «varisləri»- farsları da məğlub edirdilər?

Bütün bu sualların cavabı təqribən belədir:

1. Oğuzların tarixi e.ə. III minillikdən kassitlərlə birgə başlanır və eramızın XVI-XVII əslərinə qədər hakimiyyətləri mövcud olmuşdur.

2. Tarixi qaynaqlarda iskid, skif, işkuz, uşquzay, oqur və s. kimi adı çəkilən türk tayfaları məhz oğuzlar idi.

3. «Oğuz» sözü əski inanclarımızdan yaranıb və bu başlanğıc ad qədim şumer, kassit türklərinin İşkur tanrı adından götürülərək «od», «ışığı» anlamını ifadə etmişdir.

4. Tarixi proseslərdə «tayfa birliyi», «nəsil» «ox» kimi mənalarlarını özündə cəmləşdirmişdir.

5. Bu tayfa birliyi Orta Asiyadan gəlmə deyil, Azərbaycanın cənub bölgəsində Midiya dövləti yaranmamışdan öncə avtoxton sakinlər olmuş, Babilistanda hakimiyyəti ələ almış, çarlıq yaratmış (e.ə. II minillik) kas tayfa birliyində aparıcı gücə malik olmuşdur (36, s. 58).

6. İşğallarla əlaqədar türklər yaşayan bütün ərazilərə yayılmış və dövlətlərin tərkibində döyüşən xalq və ordu kimi şöhrət qazanmışdır. VII-X əsrlərdə böyük gücə malik olan bu tayfalar bütöv oğuz səltənətinə hakim olmuşlar.

7. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə xüsusi, əhəmiyyətli rol oynamış və «Azərbaycan» sözündəki «az» komponenti uzlarla bağlı olmaqla «od», «ışığı» anlamları daşıyır. Ola bilsin ki, məhz bu nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan «Od ərlərinin bəyliyi»-«Odlar ölkəsi» adlanmışdır.

Bütövlükdə türk-azərbaycanlılar olan oğuzların tarixi geniş tədqiq olunmalı və sistemli şəkildə araşdırılmalıdır.

XƏLƏC TAYFASI

XƏLƏC. Naxçıvan MR Şərur rayonu oykonimləri içərisində rastlaşdığımız «xələc» məntəqə adı əski köklərlə bağlı qədim türk oğuz tayfalarından birinin adını daşımaqdadır. Oğuz kağanın Üçok adlandırdığı Deniz xan soyundan qopan xələclər Bü-

töv Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Orta Asiya, Volqaboyu ərazilərdə, eləcə də Şərq Avropa toponimlərində də öz izlərini qoruya bilmişdir. Bu ada 1590-cı ilin məlumatında «Xələc» yazılışı ilə Şərur nahiyyəsində, 1728-ci ildə isə Karbi nahiyyəsində 2 kənd olaraq «Xələc və Xəlicə» kimi Şərur nahiyyəsinin 30 kəndi ilə yanaşı göstərilir (34, s. 38, 168). Sonrakı bütün mənbələrdə ad bir məntəqə olaraq Şərur nahiyyəsində günümüzə qədər gəlir. Hazırda məntəqə Yengicə inzibati-ərazi dairəsinə daxildir və biz bu ad haqqında bir qədər geniş danışmaq istərdik.

F.Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərində Oğuz xaqanının ordudan geri qalan, gecikmiş bir soya bu adla müraciəti haqqında məlumat verən müəllif bununla bərabər onların ilkin olaraq «qallac» kimi daha sonra isə «xələc» şəklinə çevrilməsini də açıqlayır (28, s. 35). «Xələc» yer adını öz yazılarında qeyd edən Y.N.Buşuyev «Coğrafi terminlər sözlüyü və Azərbaycan toponimiyasında təsadüf olunan başqa sözlər» adlı kitabında sözün struktur-semantik xüsusiyyətlərinə toxunmuş, lakin onun tarixi, etimologiyası və ərazilərimizdə mövcudluğu səbəblərinə tam aydınlıq gətirməmişdir (göstərilən əsər, M., 1971, s. 144). XI əsr abidəsi olan M.Kaşğarının «Divani lüğəti-it-türk» əsərində ad bir türk tayfası olaraq göstərilə də burada etimoloji izah və ya bu tayfanın tarixi haqqında hər hansı bir bilgi verilmir (194, s. 840).

Bu qədim türk tayfası haqqında məlumata biz M.H.Vəliyevin yazılarında da rast gəlirik. Xələclərin çox qədimdən Xorasan və İraqda yaşadıklarını qeyd edən tədqiqatçı alim eramızın IV əsrində onların romalılar tərəfindən «xalatiye» adlandırıldıklarını və bu adın Göyçə, Cavad, Zəngəzur qəzalarında «kalaç», «xələc» yazılışları ilə beş yaşayış məntəqə adı olduğunu qeyd edir (51, s. 39-40). Oğuz qolu olan Xələc tayfasının tarixi haqqında məlumat V.İ.Savinanın da yazılarında oxuculara təqdim olunur. O, e.ə. XI əsrdə Türküstandan köçən xələclərin Kum və İrk əraziləri arasında məskunlaşaraq «Xələcistan» adlanan ərazi yaratdıqların xatırladır (190, s. 235).

N.Bəndəliyev və Ə.Əliyev öz tədqiqatlarında xələc tayfasının adından yaranmış Xalac və Kalaç yer adlarının Volqaboyunda və Türkmənistanın Corco vilayətində də təsadüf olduğunu qeyd edirlər (14, s. 121). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, xələc tayfa adlı toponimlər Qubadlı, Salyan, Ucar, Şamaxı, Sədərək və s. ərazilərdə həm yaşayış məntəqə adı-oykonim, həm də dağ, təpə adı-oronim kimi oroqrafik obyekt adlarına çevrilmişlər. Cənubi Azərbaycan ərazisində Başxələc (Təbriz), Xələc (Meşkin), Qədərxələc (mərkəzi İranda), Əlixələc (Bostanoba) kimi etnooykonimlər (195, s. 94) bu tayfa adı ilə yaranmış toponimlərin davamıdır.

İndi isə oğuzların qolu olan xələclərin tarixi və ərazilərimizdə yayılması dövrü haqqında öz fikrimizi oxucular və tədqiqatçılarla bölüşmək istərdik. Biz oğuzlardan danışarkən «Oğuznamə»dəki sadalanan tarixlərə istinadən onların hələ e.ə. XIII əsrdə mövcudluqları barədə yazmışdıq. Əgər xələclər mənbələrin göstərdiyi kimi Dəniz xan soyundandırlarsa o zaman bu tarix təqribən e.ə. VI əsrə söykənir. Lakin Oğuz xanın özü «kürreyi ərzi» işğal edərkən Tehranın şimalında Damavənd dağında yayılmaq üçün gedərkən bir soy geri qalmış və Oğuz onları «qalac» adlandırmışdır. Biz əsərdə bu sözün etimologiyası ilə rastlaşsaq da bu tarix e.ə. 780-ci illəri əhatə edir və bu hadisə Azərbaycanın Oğuz tərəfindən işğalından sonradır (28, s. 35). Əgər Dəniz xan soyu e.ə. VII əsrdən başlayarsa şübhəsiz I yüzdən sonra xələclər artıq tarix səhnəsində idilər. O zaman oğuz boyları olan Kayı, Bayat, Alkavarlı, Qaracuvul, Yazır, Salur, Eymur (70-dən yuxarı) və b. tayfalarla yanaşı xələclər də ərazilərimizdə ən azı e.ə. VI əsrdən mövcuddurlar. Bunu V.İ.Savinanın da məlumatı təsdiq edir. Bəs «xələc» sözünün əsl mənası nədir və bu sözün daşdığı mənə nə ilə bağlı olmuşdur?

«Xələc» sözünü «*quruca*», «*sisqa*» kimi təhlil etmiş N.Nəbiyevin fikirlərinə haqlı etiraz edən Nəbi Əsgərov, bu istiqamətdə tədqiqat aparən S.Ataniyazovanın «xələc» sözü haqqındakı «*buraxılmış*», «*köməksiz*» etimoloji fikirlərini qəbul edir (25, s 52-61) özü isə yeni fikir söyləmir.

Sözün son «ac»/az tərkibi Orxon-Yenisey yazılarında türk tayfa adı kimi qeydə alınır. Bu xalq adına Kül Tigin, Talas V abidələrində rast gəlinir. Ə.Quliyev komponentin «Az tutuk», «Az eltəbər» etnoantroponimlərində müşahidə edildiyini göstərməklə Az xalqının Kökmən dağlarında və onun ətrafında (indiki sayan dağları) yaşadığını qeyd edir. Tərkibin mənasını açıqlayan müəllif onu «güclü», «qüvvətli» yozumunda təqdim edir (41, s. 79)

M.Kalankaytuklu Ağas türk tayfasının qolu olan on ağ asları «qorxunc və qüdrətli hun tayfası» adlandırır. Cəfər Cəfərov bu tayfanın türklər olmaqla özlərinəməxsus «Osk» əlifbası olduğunu qeyd edərək onların çox böyük gücə malik olduqlarını Asiya, Azov, Astara, Astarxan, çuvaşlarda çuvaş, Eslər, Oslar, Aslar kimi çox geniş bir ərazidə yayıldıklarını göstərir (16, s. 99, 113, 114-115). Bu tayfanın izi Naxçıvan MR ərazisində Araz çay adında, Ələyəz, Əylis, Sas, Asti, Tinas, Osman, Talas kimi kənd adlarında XVI əsrə qədər mövcud olmuş (ətraflı bax, 34), bir qismi isə bu gün də oykonim kimi fəaliyyət göstərir.

Deməli «xalac» sözünün ikinci «as» komponenti qədim As türkləri ilə bağlıdır. «Xələc» sözünü əmələ gətirən xal/kal tərkibinə gəldikdə isə, qədim türk sözlüyündə bu kök «qall» formasında «böyük», «qoca», «ulu» mənalarında işlənmişdir (120, s. 410). Əgər osmanlı türklərində xanım/hanım, xəbər/haber və s. türk dillərinə xas olan $x \approx h$ fonetik əvəzləməni nəzərə alsaq, (77, s. 86) o zaman xal/hal tərkibi «güc», «qüvvət» anlamında azərbaycanlılarda hal, başkırdlarda kös kivat-güc-qüvvət, qırxızlarda hal kubat, özbəklərdə küc- kuvvat və s. yazılarla «güc-qüvvət» anlamı ifadə edir (206, s. 303). Araşdırmalar bu tərkiblərin «hal» şəklində «güc-qüvvət» və kal/qall şəklində isə, «böyük ulu» mənalarla işləndiyini ortalığa çıxarır. Bu gün leksikonumuzda işlənən «ağsaqqal» sözünün «qal» tərkibi bəlkə də bu mənanı daşımaqdadır. Bizə belə gəlir ki, tarixi kökü e.ə. VII əsrə dayanan xalacların daşdığı məna «ulu güc, qüvvət» olmuş və Tanrı ilə bağlılıq təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, «as» tərkibi türklərdə «ağıl», «zəka» mənalarında da işlənmişdir

(173, s. 191). Biz V əsrdə Alban çarı Asay, Xakas xaqanı Ajgo, Uyğur xaqanları Aço, oğuzlarda Azak antroponimlərində də bu tərkiblərlə qarşılaşırıq ki, bu adlarda da as/az «güc» mənasındadır. Güc-qüvvət isə əsasən insandan çox tanrıya xas olan xüsusiyyətdir və bizə belə gəlir ki, e.ə. III minillikdə mövcud olan kas türk tayfalarındakı suriaş tanrı adındakı as tərkibi də «*güclü işıq*» mənasında (sır burada «ışıq» deməkdir- F.R.) günəşlə bağlı Tanrı adıdır. Beləliklə fikrimizin yekunu olaraq «xalac» sözünün «ulu güc» etimoloji yozumu üzərində dayanır və adın Tanrı ilə bağlılığına üstünlük veririk. «Qalac» deyimi isə fikrimizcə xalq etimologiyasından gəlmə versiyadır

KƏNGƏRLƏR

Oğuzların bir qolu olan kəngərlər peçeneqlərlə bərabər tarix səhnəsinə çıxmış və şübhə yoxdur ki, onların ərazilərimizdə mövcudluğu oğuz tayfaları ilə birgə e.ə. I minilliyin əvvəllərinə söykənir. Lakin bu tayfa adı əyalət kimi S.Q.Klyaştorunun yazılarında 482-ci ildən göstərilir. Bu məlumatda erməni və gürcü qoşunlarının hərbi əməliyyat aparması üçün kəngərlərin torpağında toplandıqları qeyd olunur (138, s. 159). N.Q.Adonsun məlumatında isə Kəngər torpağı İberiya ilə Ermənistan arasında mövcud olmuşdur (83, s. 222). Tədqiqat əsərlərində e.ə. II yüzillikdə Ermənistan tərəfindən işğal olunan Kəngər əyalətinin e.ə. I yüzillikdə Gürcüstan torpağına qatılması, sonradan isə VII əsrdə bu ərazidə əyalət kimi mövcud olması və XVII əsrdə Qarabağa köçmələri qeydə alınır (38, s. 111). Lakin biz bilirik ki, Oğuz xanın öz dövründə kəngərlər mövcud idi və onlar Azərbaycana oğuzla birgə gəlmişlər. Oğuzlar haqqında danışarkən onların çox qədimdən (e.ə. I minilliyin əvvəlləri) mövcud olduqları və ərazilərimizdə avtohton sakinlər olduqları haqqında məlumat vermişdik. «Kəngər» sözünün etimologiyasına gəldikdə isə F.Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərində bir tayfanın araba düzəltməsinə və təkərlərin çıxardığı «kanq-kanq» səsinə görə bu tayfanın «kanqlı» - yəni «arabası olanlar» adlanması qeyd olunur (28, s. 13). Təbii ki, bu xalq etimologiyasından irəli gələn versiyadır və biz qədim türk dillərində və şumerlərdə kann - «doğmaq», «ata» mənalarına rast gəlirik (48, s. 16). Bundan başqa bu tərkibin əlavə olaraq türklərdə «başçı», «bakan», «kağan» mənasında olduğunu da bilirik (36, s. 14). Bütövlükdə «kəngər» sözü türk dili vahidləri hesabına formalaşmaqla əski türk komponentlərindən yaranmışdır. Fikrimizcə tayfa adı «Ata ərlər» və ya «Baş ərlər» mənasındadır. Tariximizdəki Atabəylikləri nəzərə alaraq tayfa adının «Ata ərlər» mənası üzərində dayanırıq.

Çərçiboğan. Kəngərlərə məxsus Çor türk tayfasının adından yaranan bu məntəqə kəngərlərin bir qolunu təşkil edirdi. Burada Çor tayfa adı «çor/çər» şəklində «Çərçiboğan» sözünün

birinci komponenti yerində işlənmişdir. Çor tayfa birliyi keçmiş İrəvan ərazilərimizdə, yəni Qərbi Azərbaycanda V əsr Quqar tayfaları yaşadığı ərazidə ayrıca Çorapor mahalı şəklində olmuş və Ermənistanla Gürcüstan sərhəddi arasında Dzor mahalı kimi qeydə alınmışdır. Əgər bütöv Azərbaycanın keçmiş ərazilərinə diqqət etsək burada bir xeyli oykonim əhalisi türk azəriləri olmaqla bu tayfa adının daşıyıcılarıdır. Qırxbulaq nahiyəsində Çərəçur, Xinzirək nahiyəsində Çərəkli, Göyçə nahiyəsində Zar, Zar nahiyəsində Zar, Şərəbxana nahiyəsində Corcayis (adlar XVII-XVIII əsr mənbələrə aiddir), müasir dövr ərazilərimizdə Cardam, Corat (Bakı), Yardımlıda Çoryurd, Qəbələdə Çorman və s. onlarla belə ad bu tayfa adını yaşadan adlardır (207, s. 91). XIII əsr Ağ hun tayfaları içərisində Kai tayfalarının bir qolu olan Sorsor türklərinin (51, s. 8-42) Altay türklərində *şorlar* kimi bu gün də yaşamsı (Bakıda Şorlar hidronimini yadımıza salaq) onların türklərə mənsub olduğuna təkzibolunmaz sübutdur. Oykonimdə «çər», «çor» tərkibindən sonrakı -çı şəkilçisi mənsubluq (Bax. Qazançı, Quşçu, Elxıçı və s.) bildirir. Sözü digər çox maraqlı «boğan» tərkibi şübhəsiz müasir dilimizin «boğmaq» feli deyil, əski türklərdə çox geniş yayılmış «boka»-«buğa» «bahadır», «igid», «qüvvətli», «döyüşkən» (120, s. 116) sözüdür. Biz bu sözə Aq-Buqa, Əsən-Buka, Arık-Buqa kimi çoxsaylı antroponimlərdə rast gəlirik. Nümunə kimi gətirdiyimiz bu misallar sözü «*qüvvətli Çorlara məxsus*» yer kimi aydınlaşdırır. Çərçiboğan etnooykonimi 1728-ci il arxiv sənədlərində Şərur nahiyəsində göstərilmiş və o zamandan bu günə qədər Şərur rayon ərazisinə daxil olmaqla hazırda Dərvişlər kənd inzibati ərazisində fəaliyyət göstərir.

Ərazi heç bir dövrdə arxeoloji tədqiqata cəlb olunmamışdır. Fikrimizcə burada arxeoloji qazıntıların aparılması orta-lığa tariximizi zənginləşdirəcək maddi-mədəniyyət nümunələri çıxara bilər.

Təzəkənd. Kəndin adı Övrətli şəklində ilk dəfə 1603-1728-ci ilin məlumatlarında qeydə alınır (34, s. 72). Sonrakı məlumatlarda (1730-1890-cı illərə qədər) oykonim iki adla-Orutlu Təzə-

kənd şəklində qaynaqlara düşmüş və hər dəfə Şərur nahiyəsində göstərilmişdir. Burada «Övratlı və Orutlu» tərkibləri diqqətimizi çəkir ki, bunun aşağıda izahını verəcəyik. Ən əvvəl bir məsələni qeyd edək ki, «Övratlı» sözündən sonra bu ad oykonim kimi «İshaqlı», «İshaqlı Yüzbaşı» adları ilə də yazıya alınmışdır (34, s. 72-73). Yəqin ki, Osmanlı işğalı dövründə kənd hansısa yüzbaşıya hədiyyə olunmuşdur (F.R). Müəyyən tarixi dövrdən sonra (1828-1890) Təzəkənd Orudlu adı ilə 1900-cü ilə qədər gəlmiş və sənədlərdə bəzən Ortlu kimi yazılmışdır (60, 13 list). Bundan sonra məntəqə adı 1925-26-cı illərə qədər Təzəkənd, göstərilən tarixlərdə isə Ortlu Təzəkənd kimi sənədlərə düşmüşdür (56, s. 11). Ötən son 85 ildə Püsyən kənd inzibati ərazisində Təzəkənd adı ilə fəaliyyət göstər məkəddir. Oykonimin ayrı-ayrı adlarda qeydə alınması və «Övratlı», «Orutlu Təzəkənd», «İshaqlı», «İshaqlı Yüzbaşı», «Ortlu Təzə» yazılışları ilə mənbələrdə görünüşü yaşayış məntəqə adlarımızın tarixi və siyasi proseslər zamanı necə təhrif olunması göz önündədir. Təkcə «övratlı», «orutlu» yazılışlarında $a \approx u$, $u \approx ı$ saiti dəyişilmələri, «v» samitinin və «u» saitinin eleziyası-səsdüşümü çox çətin bərpa olunma baxımından tədqiqatçılar qarşısında əngəl ola bilər. Bəzən 1 səsi artırmaq və azaltmaq dilçilikdə müəyyən narazılıqla qarşılanır. Hansı ki, bütöv bir söz artımı-Təzəkənd və Uriyat türk tayfa adının göstərilən şəkillərdə təhrifi bəzən alimlərin heç də «fantaziyası» deyil, dilçilik baxımından yanaşma üsuludur.

Uriyatların adı XIII əsr tanınmış monqol tarixçisi Rəşidəddinin məlumatlarında *kanqlı, onqut, tanqıt* kimi 25-ə yaxın türk tayfaları ilə birgə çəkilir. Azərbaycana monqol yürüşlərində bu türk tayfalarının da böyük rolu olmuşdur. Təzəkənd-Orutlu adı məhz həmin dövrlərdə ərazimizdə məskunlaşmış Uriyatlı türk tayfasının adındandır -(F.R). Türk tayfa adlarının sonuna qoşulan-at «cəmlik» şəkilçisi (bax. *Tanqıt, sunnit, sukait, kinqit, onqut, bayat, bortolmat, tibet* və s.) də dediklərimizi sübut edir. Oğuz türk tayfa birliklərində bu şəkilçi daha çox işləndiyindən (*Kinqit, Onqut, Bayat, Tonqut, Qaybat* və s.) biz uriyatların

oğuzların kəngər qoluna aid olub sonradan-at şəkilçisinin-li «mənsubluq» bildirən şəkilçi ilə əvəzləşdirdiklərini (uriyat- övratlı- orutlu- ortlu) ehtimal edirik. Hazırda Püsyən inzibati ərazisinə daxil olan bu kəndin əvvəlki adı bərpa olunarsa kəndin tarixi adı özünə qayıtmış olar.

Günnüt. Kəndin adı 1727-ci ilin məlumatlarında Künnüt kimi verilərək (62, s. 35) məntəqənin xarabalıq olduğu, burada heç kimin yaşamadığı göstərilir. Sonradan kəndin bərpa olunması müharibələrin nəticəsi olaraq ərazidən əhalinin müvəqqəti köç etmə ehtimalını söyləməyə əsas verir. Digər tərəfdən həmin dövrdə dağıdılmış kəndin 1727-ci ildən xeyli əvvəl mövcud olması faktını da təsdiqləyir. Oykonimin «Künnüt» formasında -nq qovuşuq samit səsini bərpa etsək (bu haqda yuxarıdakı yazılarımızda bəhs etmişdik), o zaman Künnüt-Künqüt/Kanqut formalı tərkiblə qarşılaşırıq ki, bu da qədim kəngər türklərinin «kanqlı-kanqut» tərkibi ilə eyni tərkib olmaqla yaşayış məntəqəsinin bu adla bağlı yer olmasını sübut edir. «Kanq» komponenti və ut- «cəmlük» şəkilçisindən forma laşan oykonim «kəngər» tayfa adının «kanq» komponenti ilə eynidir. Şübhə yoxdur ki, xəzər, subər, kəbər kimi tayfa adlarında «ər» komponenti sub, kəb, kas tayfa adlarına qoşulmuşdur. Bu prinsip kəngər-*kanq* + *ər* tayfa adının da formalaşmasına xidmət etmişdir. Lakin bəzi hallarda at- «cəmlük» şəkilçisi həmin etnos adlarına qoşularaq -lar, -lər kəmiyyət formasını ifadə etmişdir. Bu tip etnooykonim formalaşması kassit, kanqut, arizant, massaget kimi türk tayfa adlarında, eləcə də oğuz tayfalarından Bayat (68, s. 24), hun tayfalarından Tonqut, Göytürk tayfalarından Tüpüt (41, s. 98-108) kimi etnonimlərdə müşahidə edilməklə kaslar, kanqlar, baylar, tüpülər, tonqlar, başsaklar şəklində izah olunur. (F.R) Göründüyü kimi istər -at, -t, istərsə də «ər» komponent və şəkilçilər əsasən canlı-xüsusi isimlərlə, yəni tayfa adları ilə işlənmişdir. Beləliklə, Künnüt oykonimi etnooykonim olmaqla «Kanqlar», yəni «kəngərlər» mənasını özündə qorumaqdadır. Şərur arxeoloji abidələrinin geniş tədqiqatçılarından olan V.Baxşəliyevin kitabında ərazidə araşdırma aparılmadığı

göstərilir. Fikrimizcə, məntəqə arxeoloji tədqiqata cəlb olunarsa, buradan e.ə. minilliklərə aid əşyaların tapılacağına şübhə etmirik. Hazırda etnooykonim Cəlilkənd inzibati ərazisinə daxildir.

İbadulla. Qədim yaşayış məskənlərindən olan bu oykonimin adı ilk dəfə 1728-ci ildə Şərur nahiyəsində Bəydilli (62, s.326), sonra isə 1780, 1833-cü ilin məlumatlarında Dərələyəz nahiyəsinin Şərur mahalında İbadulla kimi çəkilir (162, s.160-177). İlk baxışda oykonimin adı şəxs adına-antroponiminə bənzəsə də fikrimizcə bu adın tərkibi təhrifə uğramış və sözün əvvəlinə «i» samiti sonradan artırılmışdır. Bu hal müasir dilimizdə *Rza-İrza*, *razi-irazi*, *açar-haçar*, *eniş-yeniş*, *igit-yigit* digər türk dillərində *ilan-yılan*, *il-yıl* və s. sözlərdə də özünü göstərir (77, s. 98-100). Eyni hal qədim tayfa adlarında da müşahidə edilir. Massagetlərin «maskut», skiflərin «iskit-skit», Ağ hunların tamam başqa tərkiblə «ti-le» Qara hunların «quşan», oğuzların qaynaqlara «onoqur», «hutorqur», «oqur», formalarında düşməsinə yuxarıda söylədik. Bütün bu tarixi prosesləri və dil təzahürlərini nəzərə alaraq İbadulla məntəqə adının Badilli-bəydilli türk tayfası adından formalaşdığını doğru və mümkün hesab edirik. Qədim türk kağanı Oğuzun oğlu Dəniz xan soyundan Yıva, Kınık, Xələc tayfaları ilə yanaşı Beqdilli tayfası da ayrılmışdır. (68, s.24). Bundan əlavə X-XI əsrlərdə hunlara məxsus Səlcuq oğuzlarından Elrum, Dügər, Təklə, Yuva, İnallı və s. tayfa adları içərisində Bəydilli tayfasının da adı çəkilir. Bu ad X əsrdə Bəydilli, XIII əsrdə isə «bəydəli» şəklində təkrarlanır (51, s. 40-41, 43-44). Mənbələr Dərələyəz nahiyəsinə daxil olan yaşayış məntəqələrinin əhalisinin etnik tərkibini tatar-türklər olaraq göstərir. Məlumat tarixən ərazinin türklərə məxsusluğunu bir daha sübut edir. Bu yaşayış məntəqəsinin yanında yerləşən qədim Şortəpə yaşayış yeri (e.ə. IV-I minillik) ilə bağlı digər bir fikrimizi də oxucularla bölüşmək istərdik.

Çərçiboğan etnooykoniminin izahını verərkən biz çor/şor kəngər tayfalarından bəhs etmişdik. Tarixdən bizə o da məlumdur ki, kəngərlərin adı Oğuz kağanın dövründən yəni apardığımız araşdırmaya uyğun e.ə. XIV əsrdən məlumdur. O zaman

Çor/Şor yaşayış məntəqəsi də göstərilən dövrlərdə fəaliyyətdə olmuş etnooykonim olmalıdır. Bunu ərazidə arxeoloji qazıntılar aparmış V.Baxşəliyevin və Əziz Novruzlunun aşkar etdiyi Şortəpə nekropolu və Şortəpə qədim məntəqə yeri də sübut edir. Arxeoloqların gəldiyi elmi nəticələr ərazinin e.ə. IV-I minilliklərə aid olduğunu göstərir. Bu tarixi faktı və tapıntıları nəzərə alsaq (65, s. 79,80) yaşayış məntəqələrinin ərazisi oğuz türklərinin məskənləri olmaqla ən qədim oğuzlardan tutmuş son dövr (X-XI əsr) oğuzlar bu ərazilərin avtohton sakinləri olmuşlar. Ən əvvəl burada oğuz-kəngərlər, sonralar isə eyni tayfadan olan bəydillilər yaşamışlar. Yəqin ki, bunlar eyni tayfa və soydan gələn türklərin ilkin olaraq göstərilən ərazilərdən şimala (e.ə. XVII-XIV əsrlər), sonra isə şimaldan cənuba qayıdışı tarixi prosesində baş vermişdir (IX-XII əsrlər). Çünki e.ə. IV-I minilliyə aid bu arxeoloji mədəniyyət abidələrinin yaradıcılarının da türklər olması bir daha türklərin şimaldan cənuba «axını» kimi yanlış tarixi konsepsiyanı da təkzib edir. Hazırda ərazi İbadulla inzibati ərazisi kimi fəaliyyət göstərir.

Diyadin. Son dərəcə maraqlı tərkibə malik olan bu məntəqə adı 1724-cü ilin məlumatlarında Karbi nahiyəsində «Diyadin» şəklində göstərilir (34, s. 39). Sonralar 1728-1870, 1890-1924-cü ilin tarixi sənədlərində məntəqə adı «Diolin», «Diadin» və «Diyadin» yazılışlarında qeydə alınır (162, s. 160-165., 60, 16 list). Təbii ki, bu gün leksikonumuzda olan sözlərlə anlaşılmayan bu kənd adı-oykonim, hansısa dil elementləri hesabına formalaşmış və biz bu haqda öz ehtimallarımla yanaşı elmi dəlillərlə də onun izahını verməyə çalışacağıq.

Öncə onu qeyd edək ki, göstərilən zamanlarda Karbi nahiyəsinə, Dərələyəz qəzasının Şərur nahiyəsinə daxil olan bu məntəqənin əhalisi tatarlar (türklər) olaraq göstərilir. Digər tərəfdən bu adın tərkibini, onu əmələ gətirən söz komponentləri biz Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində 1590-cı ilə aid məlumatlarda Dendabad, Məvazeyi Xatın nahiyəsində Degen, Abaran nahiyəsində Astadingil adlarında da görürük (34, s. 164-165, 173) və bu təsadüfi ola bilməz. Daha sonra Azərbaycan dili lüğətində

istər «d», samiti, istərsə də «t» samiti ilə bu tərkibdə sözə rast gəlinmir. İrəvan əyalətindəki bütün yer adlarının e.ə. I minillikdən başlamış bu günə qədər türk dilində olduğuna tarixdə yetərincə faktlar göstərildiyini nəzərə almaqla, sözün erməni dilində olması versiyasını da yoxlamağa ehtiyac yoxdur. Buna görə də məntəqə adındakı di/ti, dia/tia tərkibini, o cümlədən din/tin və ya türk dilinin fonetik paralellərini nəzərə alaraq dan/tan və s. tərkibləri türk dilləri lüğətlərinin müqayisəli təhlilləri ilə araşdırmaq doğru olardı.

Biz türk dillərində «ti/tu» və ya «tau» tərkibinin «ti» formasında «tikmək», «dağ», «tau» şəklində isə «dağ» anlamında olduğunun və bu gün Tiyanşan, Tibet, Alatau kimi coğrafi adlarda qorunduğunu yuxarıda söyləmişdik. Əski Midiya, Man-na, Atropatena toponimlərində də bu tərkiblər Kintau- «qala, dağ», Zakruti-«dağ burnu», Tadi ruti-«dağın gündüşən tərəfi» və s. adlarda mənbələrə düşmüş, Y.V.Yusifovun (189, s. 21-22), Q.Qeybullayevin (36, s. 73), E.M.Murzayevin (159, s. 230) və b. yazılarında geniş təhlil olunmuşdur. «Din» və ya «tan» tərkibli ikinci komponentə gəldikdə isə yenə türk dillərində bu tərkib «dan»-«düzən», tön-«təpə», tan-«dan» (dan yeri) və s. formalarında geniş işlənməkdədir (38, s. 19., 173, s. 607). Bütün bu tərkibləri nəzərə alsaq «Diadin» sözünün «Düzəndə tikilmiş», «Dağın təpəsi-zirvəsi» mənalari orta liğa çıxır. Lakin tayfalar tərəfindən qədim türk mifi ilə bağlı yer adlarının, əsasən də oykonim adlarının yarandığını nəzərə alsaq, biz bu tərkibə avar hunları (türk tayfaları) içərisində Tudin (burada «a» samitinin səsdüşümünü güman edirik) antroponimi ilə rastlaşırıq ki, antroponimlərin (şəxs adları) sonradan etnosa çevrilməsi də xarakterik tarixi prosesdir (Bax. Əhməd-Əhmədli qəsəbəsi, Salur Qazan-salurlar, Bayandur xan-bayandurlar-və s.). Avar hunlarında Tolu, Solak, Yügriş və s. adlarla yanaşı Tudin şəxs adının da etnosa çevrilməsi mümkündür (adlar haqqında bax. 207, s. 91). Biz sonuncu versiya üzərində dayanırıq və Naxçıvan ərazisinin Şərur bölgəsində Hinədəli dağı (63, s. 236), Şah buz ərazisində Qara Hin kaha - Qarahun yer adlarını və s. nəzərə alsaq, eləcə

də Şərur rayonunda hunlarla bağlı Qarxun, Ərbatan, Babakı-Qarahun və s. məntəqələrin mövcudluğuna istinad edərək, Diadin sözünün hunlara məxsus Tudin tayfa adından yarandığını ehtimal edirik. Məntəqə hazırda İbadulla kənd inzibati ərazisinə daxildir.

Düdəngə. Oykonimi Q.Qeybullayev öz əsərlərində fars sözü ilə izah edərək du «iki» və dəngə «döngə, kvartal» sözləri ilə izah etmiş, Naxçıvan ərazisinin İranla həmsərhəd olması amilini əsas götürərək bu elmi nəticəyə gəlmişdir. Ümumən tədqiqatçı Naxçıvandakı toponimik sistemə bu halın xarakterik olduğunu söyləyir (110, s. 103-104). Lakin bizə belə gəlir ki, bütün yer adlarını öncə türk tayfa adları ilə müqayisədə tədqiq etmək lazımdır.

Diadin yer adı ilə eyni kökdə olan (Düdən-Tutin) məntəqə adı təkcə türk dillərində gə /kə/ku-«qismət», «pay», bəzən isə «şan-şöhrət» mənalarını verən tərkiblə (36, s. 829) fərqlənir. Adın «ku» sonluğu «şan-şöhrət» mənasında təbii ki, xüsusi isimə aiddir. Bu isə hər iki adın (Diadin, Düdəngə) eyni tayfa adından yarandığını sübut edir. Bu yer adı əlimizdə olan qaynaq məlumatlarında 1733-cü ildən çəkilir (34, s. 72). Əgər «tudin» və «düdən» komponentlərinə diqqət yetirsək, burada yalnız türk dillərinə məxsus t≈d, ü≈u, i≈ə xarakterik səsəvəzlənmələrlə qarşılaşacağıq ki, hələ bu gün də dilimizdə bu səsəvəzlənmələr *guruldayır-gürüldüyür, göynəyir-göynüyür, dadlı-dadtı, ışıq-ışiq* və s. şəkillərində mövcuddur (115, s. 8., 36, s. 256, 265). İstər Diadin, istərsə də Düdəngə məntəqə adları türk dilləri komponentlərinin iştirakı ilə formalaşmış etnooykonimlərdir.

Düdəngə yaşayış məntəqəsi 1733-cü ildən bu günə kimi keçmiş Karbi nahiyəsində, Şərur nahiyəsində, 1828-1900-cu illərdə Dərələyəz qəzasının Şərur mahalında, sonrakı dövrlərdə isə Baş Noraşın sahəsində qeydə alınmışdır (56, 11 səhifə). Göstərilən bütün tarixi sənədlərdə məntəqə əhalisinin etnik tərkibi azəri türkləri olaraq göstərilib. Hazırda məntəqə Düdəngə inzibati ərazisi kimi fəaliyyət göstərir və aparılan tədqiqat bu adın «Şanlı Tudinlər» mənasında olduğunu ortalığa çıxarır.

Xanlıqlar. Oykonim Kəngər tayfa adından yaranmış etnooykonimdir. Kəndin adının müasir «xan» sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Söz $k \approx x$ fonetik hadisəsi ilə işlənmiş nq-«sagırnun» qovuşuq səsinin tək «n» samiti ilə yazılışdır. Sözün kökü kanqlı-«kanqlılar» formasında bərpa olunmalıdır. Burada lar/lər sonralardan əlavə olunmuş cəmlük şəkilçisi olmaqla kök, *kanq* (yuxarıda qeyd etdik) «ata» anlamındadır. Bəzən ata sözünün indi də «ulu» anlamında işləndiyini nəzərə alsaq və *atababalarımız* sözündə onun «ulu» mənasını (ulu babalarımız) əsas götürsək kanqar - «ulu ərlər», kanlı «ululuğa mənsub olan» mənasında anlaşılmalıdır. Onu da qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» əsərində Kanqlı Qoca kəngər bəyi idi (F.R). Strabonda da Alban tayfalarından biri dondar və kəngərlər idi (177, XI, 5,1). Ərəb coğrafiyaşünası Übeyd İbn Şəriyyə Əl-Curhumi haqqında məlumatında Azərbaycan ərazisinin türk tayfalarından ibarət olması faktı (661-680-ci illər) haqqındakı məlumatı da dediyimizi təsdiq edir (3, s. 56-57).

Xanlıqlar kəndi oykonim kimi mənbələrdə 1728-ci ildən qeyd olunur və fikrimizcə bu tayfa adı ilə yaranan etnooykonim çox əski dövrlərin yaşayış məntəqəsidir. Ərazi arxeoloji tənqiqatə cəlb olunmayıb və hazırda inzibati ərazi dairəsidir.

Baş Noraşen-Cəlilkənd. Bu məntəqə İlk dəfə «Yuxarı Noraşen» adı ilə 1728-ci ilin məlumatında 83 ailəlik kənd kimi göstərilir (62, 328). Məntəqə 1831-ci ildə «Baş Noraşen» adı ilə quberniya katibi Zolotniski tərəfindən Naxçıvan qəzasının Dərələyəz-Şərur mahalında qeydə alınmış 56 yaşayış məntəqələri sırasına daxil edilmişdir (162, s. 160-177). Bundan sonra məntəqə adı «Baş Noraşen Təlimat Sahəsi» yazılışında 1900-1924, 1926, 1928, 1936-cı illərə qədər gəlmiş (60, 13 listdə; 56, 11 listdə; 59, 28 listdə; 57, 48 listdə və s.), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1948-ci il 11 noyabrında işə stansiya yanında Noraşenə şəhər tipli qəsəbə dərəcəsi verilmişdir (1948-ci il 11 noyabr «Noraşendə qəsəbə Sovetinin yaradılması haqqında fərman», Protokol № 11, maddə 7). 5 iyun 1967-ci ildə yeni

fərmanla Baş Noraşen kəndi «Cəlilkənd» adlanmışdır. Məntəqə hazırda inzibati-ərazi dairəsidir.

Ulya Noraşin-Oğlanqala. Bu yaşayış məntəqə «Aşağı Noraşen» adı Şərur mahalında, sonra isə 1828-ci ildə Naxçıvan qəzasının Dərələyəz-Şərur mahalında, «Ulya Noraşen» yazılışında qeydə alınan bu yaşayış məntəqə adı (162, s. 160-177) 1900-1924, 1926, 1928, 1936-cı illərə qədər bu adla gəlmiş. Demək olar ki, Baş Noraşen məntəqəsinin rast gəlinəyi bütün sənədlərdə qeydə alınan oykonim (60, 13 listdə; 56, 11 listdə; 59, 28 listdə; 57, 48 listdə və s.), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 30 aprel 1981-ci ildə verdiyi qərarla isə Ulya Noraşen adından «Oğlanqala» adı ilə əvəzləndirilmişdir. Şübhə yox ki, bu ad qədim türklərin e.ə. II-I minillikdə məskun olduğu hazırkı Oğlanqala yaşayış məntəqə adı ilə adlanmışdır. Oğlanqala məntəqəsi hazırda inzibati-ərazi dairəsidir.

Noraşen. Qeyd edildiyi kimi bu adda yaşayış yerinə Şərur rayonunda 1590-cı ilin məlumatında 1 oykonimdə təsadüf edirik, lakin 1728-ci ilin məlumatında «yuxarı, aşağı» leksik vahidlərlə 1900-1924-cü ildə «baş» və «ulya» komponentləri artırılmaqla qeydə alınan Baş Noraşen, Ulya Noraşen və Noraşen oykonimlərində «noraşen» sözü bütün üç məntəqə və Culfa rayonu ərazisində Göydərə adlanan məntəqə adının ilkin yazılışlı «Noraşen» (1590-cı ildən 1991-ci ilə qədər) oykonimində təsadüf edirik. Onu da qeyd edək ki, Şərur rayonunun 3 Noraşen məntəqə adı kimi 1926-cı ilə qədər mövcud olmuş, (56, 18 №-li iş) sonralar yalnız «Baş» və «Ulya Noraşin» şəklində 1991-ci ilə qədər gəlmişlər. Bəs Noraşen kənd və qəsəbə adlarının mənaları hansı dil ilə izah olunur?

Məlum məsələdir ki, Naxçıvan ərazisinin oykonimlərinin əcnəbi tədqiqatçılarının əsərlərində ya irandilli, ya ərəb, ya da erməni dilində izah olunmasına cəhd olunmuşdur. Bu tərkib də nora - «yeni», şen isə «kənd» sözü kimi erməni dili ilə izah olunmuşdur. Lakin bizə məlumdur ki, bu gün də Azərbaycanın müxtəlif rayonlarının şivə və ləhcələrində «şen» komponenti «şen-

lik», «el», «oba» mənasını daşıyır və şübhə yoxdur ki, hazırda orfoqrafiya lüğətinin az qala 60 faizi türk dilindən təşkil olunan erməni dilinə bu söz türk dilindən adlanmışdır. Ümumiyyətlə, bu sözün, eləcə də bütövlükdə «noraşen» (bəzən Noraşin) komponentinin ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu istiqamətdə geniş tədqiqat aparan C.Cəfərov adın Türkiyə (Bitlisdə), Şərur, Gəncə, Culfada, Gürcüstanda, Mancuriya və Britaniyada, Buryatiya və Çin, eləcə də Hindistanda çox təsadüf olunduğunu və sözün bütövlükdə türk dilinə mənsub olub «n» samitinin artırılması hesabına qarışdırıldığını qeyd edir. Sözün etimologiyasına gəldikdə isə komponenti «or»+ «as» + «on» sözləri ilə «onuncu as ərləri» olduğunu izah etməklə asların oğuzlara mənsubluğunu qeyd etmişdir (16, s. 28-29). Müəllifin fikri ilə razılaşıırıq. Çünki tarixdən bizə doqquz, otuz, on və s. Oğuz birliyinin mövcudluğu bəllidir. Ərazidən tapılan qədim əşyalar e.ə. I minilləyə aid olmaqla türklərə məxsusdur (65, s. 178).

YUTİ-YUŞİLƏR.

Adı e.ə. VII yüzillikdə tarixi mənbələrə düşən yutilər-yucilər türk dillərinə məxsus $c \approx t \approx \xi$ fonetik hadisəsi ilə mənbələrdə «yuci», «yuti», «yuşi» kimi qeydə alınırlar. Türk dillərində geniş yayılmış bu fonetik hadisəyə aydınlıq gətirən M.Şirəliyev Azərbaycan dilində də *düşkün-çüşkün*, *diş-çiş* variantının Qazax ləhcəsində mövcudluğunu qeyd edir (77, s. 82). Bundan başqa bu cür fonetik hadisələr uyğurlarda *çiş-diş*, *çüşmək-düşmək* şəklində də müşahidə olunur. Buna rus-uyğur dili lüğətinin 411, 807, 1138 və s. səhifələrində rast gəlirik. (Bax. Göstərilən əsər M., 1956) Əgər diqqət etsək, müasir türk ləhcələrində və dillərində t-d-c-ş səsəvəzlənməsinə indi də təsadüf edirik. Azərbaycan dilində *taqqıltı*, türklərdə *takırtı*, başqırdlarda *şakıldav*, tatarlarda *şakıldan*, dilimizdəki *yastıq* sözü türkmənlərdə *yassık*, *yastı* sözü, osmanlı türklərində *yassı*, başqırtlarda özbəklərdə *yəssi*, türkmənlərdə *yası* belə hadisələrə misal ola bilər (206, s.840-842, 972 və s.). Bəs görək *yuti-yuci-yuşi* kimi tarixə düşən bu tayfa kimlər idi və harada yaşamışlar? M.Vəliyev bu tayfaların türk tayfası olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onların Türküstan, Ural ətrafında yaşadıklarını sonradan Hindistan və Çin arasında məskunlaşdıqlarından bəhs etməklə, skiflərin əcdadları olduğunu yazır (51, s. 31). Skiflərin yunanlar tərəfindən *iskit*, *türk*, *skito*, ərəblər tərəfindən isə *qoq*, *maqoq*, *yəcuq*, *macuq* adlandırıldıklarını vurğulayan Baharlı onların kimmerləri sıxışdıraraq yerlərini tutub orada məskunlaşdıqlarını da söyləyir (yenə orada). Biz yuxarıda oğuzlardan bəhs edərək skiflərin *iskit*, *işquzay*, *işquzai*, *quz* adlandıqlarını və oğuzlar olduğunu söyləmişdik. Deməli, yucilər oğuzların əcdadları idi və bu tayfa kimmerlərin dövrünə qədər mövcud olmuşdur. Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Əgər yucilər skif-oğuzların əcdadı olub «maqlar» adlanırdılarsa, burada tarixi yanlışlıq meydana çıxır ki, bunun səbəbini aşağıda izah etməyə çalışacağıq. Bizə belə gəlir ki, bu tayfalar eyni adətə və mədəniyyətə mənsub olduqlarına görə, bəzən tarixçilər onların hər hansı birini digərinin adı ilə

adlandırmışdır. Bu tarixi yanlışlıqla bağlı bəzi faktlara diqqət etmək yerinə düşərdi.

İ.M.Dyakonovun məlumatlarında Manna ərazisi Araz çayı və ondan şimala doğru göstərilir (122, s. 250). V.B.Vinoqrodov isə skiflərin Manna dövlətinin bir əyalətində müvəqqəti məskunlaşaraq cənuba hücum üçün hazırlaşdığını qeyd edir. Əgər e.ə. VIII əsrin sonlarında kimmerləri qovan skiflərin Qafqaza Xəzərin qərbindən keçərək gəldikləri haqda məlumata istinad etsək (Bax Hrodotun tarix kitabı B., 1988 s. 54), deməli iskit-skiflərin içərisində olan yuti-yucilər ərazilərimizə e.ə. VIII əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində gəlmişlər. Bəs əsl həqiqət necədir? Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxdı ki, yucilər skif-oğuzların əcdadları idilər. O zaman yucilər ən azı e.ə. II minilliyin sonlarında yaşamışlar ki, bu da bizim qeyd etdiyimiz kimi oğuzların ərazilərimizdə məskunlaşma tarixi ilə (e.ə. II minillik) eyni dövrə söykənir. O zaman oğuzların babaları olan *yuti-yuşi-yucilər* bu ərazilərin ən qədim türk tayfaları olmaqla, avtohton sakinlər olmuşlar. Onlar uzun müddət bu ərazidə məskun olmuşlar və əsl həqiqətdə köklü sakinlər olan skif-oğuzlar Asiya hücumlarından geriye - öz ilkin yurdlarına dönmüşlər. Buna sübut olaraq Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan ərazisində olan çoxsaylı Yaycı tayfa adı ilə yaranmış Yaycı oykonimlərini göstərmək olar.

Yaycı. Şərur rayonunun bu məntəqə adı-oykonim 1603-cü ilin məlumatlarında ilk dəfə qeydə alınaraq, Dərələyəz nahiyəsində Axura, Havuş, Cağaruz kənd adları ilə birgə çəkilir (34, s. 57). Bundan sonra yenə həmin kəndlərlə yanaşı 1727-ci ilin məlumatına daxil olan Yaycı kəndi Dərələyəz nahiyəsində göstərilir (62, s. 35). Mənbələrdə 1749, 1833-cü illərdə Yaycı yəni Dərələyəz mahalında qeydə alınmaqla (162, s. 160-177), 1890-1900-cü illərdə məntəqə Baş Noraşen sahəsinin daxilində göstərilir. Oykonim 1924-cü ilin sənədlərində ayrıca sahə kimi Gecəzur, Yuxarı və Aşağı Danzik kəndlərini özündə birləşdirmiş (60, 87№-li iş), 1936-cı ildə kənd Soveti (57, iş № 16) kimi fəaliyyət göstərmiş və 1964-cü ildə Gümüşlü qəsəbəsi də bu sovetliyə daxil edilmişdir. Əhalinin artımı ilə bağlı ərazilərin

müəyyənləşdirilməsi istiqamətində 2003-cü il Azərbaycan Respublikası Qanunu əsas götürülməklə, Yaycı inzibati ərazisi Aşağı və Yuxarı Yaycı, Şahbulaq, Gümüşlü kəndləri daxilində müəyyənləşdirilmişdir. Bəs bu adın etimologiyası nəyi izah edir və mənaca nəyə söykənir?

Etnooykonimin tərkibini Yay+çı kimi qəbul etsək, müasir dilimizin «yay hazırlayan» və ya «yay düzəltməklə məşğul olan» anlamı üzərində dayanmalıyıq. Lakin təbii ki, bu tayfaların çox erkən bir dövrə e.ə. III-II minilliklərə aidliyi yuxarıdakı faktlarla təsdiq olunursa (oğuzların ilk nəsli), o zaman sözün mənasını qədim türk dillərində axtarmalıyıq.

Ən əvvəl onu qeyd edək ki, bu tərkib *Yaik* şəklində Ural çayının əski adında qalmışdır (51, s. 38). «Yaycı» sözündə «c» samitinin «q» ilə əvəzlənməsini və oğuz dillərinə xas «nq» qovuşuq səsini nəzərə alsaq, o zaman söz yaynqı-yanzi-yancı şəklində oxunmalıdır. Türklərdə isə «yanzi» sözü «hakim», «hökmdar» mənasında işlənmişdir (122, s. 127).

Əski türk inanclarında yay-ox Umay ananın-Tanrıçanın silahı idi və qadın ilahəsi bununla uşaqları qoruyurdu. Bu fikrə N.A.Alekseyevin «Türkdilli Sibir xalqlarının erkən dini formaları» kitabında rast gəlirik (göstərilən əsər, Novosibirsk, 1980 s. 54). Yay qədim türk şamanlarda-qamlarda irəlini görmək üçün icra olunan ayinlərdə müqəddəs bir əşya kimi istifadə olunurdu və bu işlə məşğul olanlara, yəni irəlini görənlərə, olacağı xəbər verənlərə «yaycı» deyirdilər (170, s.14). Bu fikrə L.P.Potopovda da rast gəlirik (167, s. 73). Biz nümunələrə diqqət etdikdə «yaycı» sözünün şamanlıqla məşğul olanlara deyildiyini və bunun çox əski köklərdən gəldiyini görürük. Əgər e.ə. VI əsr Qaumatanın-Şaman atanın üsyanını yadımıza salsaq (79, s.367) və türklərdə şamançılığın çox əskilərlə bağlılığını əsas götürsək, o zaman Yuşilərin, Yaycıların qədim inanclara xidmət edən ayrıca tayfa olduğunu söyləyə bilərik. Yaycı oykoniminin qədim yaşayış məskəni olduğunu ərazidən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət abidələri də sübut edir. Eradan əvvəl III-I minilliyə aid edilən əşyalar

Aşağı Yaycı nekropolundan aşkarlanmışdır (65, s. 83). Buradakı mədəniyyət nümunələri Naxçıvan MR ərazisində tapılan digər boyalı qablardan fərqlənmir və Şumer mədəniyyətinin elementlərinə uyğun gəlir. Bütün bunlar Yuti-Yuşi türk tayfalarının e.ə. III-II minillikdə oğuzlardan qabaq, oğuzların qədim əcdadları olma məsələsini təsdiq edir.

HUN TÜRKLƏRİ

Türk xalqlarının şanlı tarixini yazmış, okeandan okeana imperiyasını genişləndirərək demək olar ki, bütün türk xalqlarının təşəkkülündə xüsusi xidmətlər göstərmiş qədim qövmlərimizdən biri olan hunlar ilk böyük imperiya-Türk Cahan dövlətinin yaradıcılarıdır. Məhz onların yaratdığı və daşdığı maddi-mədəniyyət abidələri təkcə türk xalqlarına deyil, bütöv Avropa mədəniyyətinə inteqrasiya olunmuşdur. Əgər biz bu gün hər bir Avropa ölkəsinin dövlətçilik ənənəsində haradasa bir hun möhürünün izi durmaqdadır desək, səhv etmərik. Hunların az qala quru səthinin yarısını fəth etməsi real bir həqiqətdir. Onların axınının qarşısını minlərcə kilometr uzunluqda olan Çin divar qalaları belə ala bilməmişdir.

Bu tayfalar e.ə. 318-ci il məlumatlarında çinlilərlə bağlılıqları müqavilələr və anlaşmalarla qalmışdır. Hun türklərinin ilk imperatoru olan Tuman (Teomon) e.ə. 220-209-cu illərdə böyük türk tayfalarını öz bayrağı altında birləşdirmiş, bundan sonra 122 il ərzində bu bayraq Çin səddini aşaraq onun içərilərində, Orta Asiyada, Sibir buzlaqlarında, Ural və Xəzər ətrafı bölgələrdə dalğalanmışdır. Tədqiqat əsərlərində Tuman Tanhunun 11 il, oğlu Mətənin (e.ə. 209-174) 36 il, onun oğlu Kio-

kun (e.ə. 174-160) 15 il, onun oğlu Kun Tanhunun (e.ə. 160-124) isə, 36 il bu imperiyaya rəhbərlikləri qeyd olunur. Məhz Kun Tanhunun hakimiyyəti illərində Çin sarayı ilə qohumluq imperiyasının çökməsinə səbəb olmuş, hunlar Şərq və Qərb hun dövlətlərinə parçalanmaqla 58-60-cı illər çəkişmə meydanına çevrilərək, 216-cı ildə son Tanhunun məhvinə gətirib çıxarmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Tabqaç və Tuku qəbilə idarəçiliyi əsasında dövlətlərini quran hunlar onu türk xanlıqlarına qədər yaşada bilmişlər.

L.N.Qumilyovun yazılarında sadalanan tarixlər bir qədər də geniş şərh olunur. Müəllif e.ə. IV-III yüzilliklərdə Mancuriyadan Soqidianaya qədər qədim monqolların (sanbiylərin, bəlkə də «şanlı bəylər» in F.R.) hunları özlərinə tabe etmələrindən, daha sonra isə e.ə. 214-cü ildə Sinsi-Xuanın hunları sıxışdırma-
larından bəhs edir (117, s. 72). Yeri gəlmişkən burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Soqdiana adlanan ərazi müasir özbəklərin ərazisi hesab olunur. (göstərilən əsər, s. 55) və soqdi sözünün etimologiyası da türk dili ilə soq-di/ sak-ti «saklar quran», «saklar tikən» şəklində izah olunur (F.R). Biz bilirik ki, saklar geniş ərazidə məskunlaşmış qədim türk tayfaları olmaqla həmişə skif-sak şəklində başa düşülmüşdür ki, bunu bəzən irandilli tayfa hesab edirlər. Sak-skif birliyi haqqında, onların eyni dildə danışmaları haqqında E.İ.Krupnov, E.A.Qrantovski, İ.Əliyev, İ.M.Dyakonov, M.N.Poqrebeva, Q.A.Melikişvili, Y.B.Yusifov və b. olmaqla 30-a qədər müəllif geniş tədqiqat aparmışdır. Bizə o da məlumdur ki, e.ə. III yüzillikdə sarmatlar, skiflər hunlarla birgə fəaliyyət göstərirdilər və V.İ.Abaev skif-sak-sarmatları eyni kök hesab edirdi. Bu fikrə onun «İran dilçiliyinin əsasları» kitabında (bax göstərilən əsər M.,1970,s.138). Nə olub? Yoxsa bütün Orta Asiya türklərinin hamısı irandillilərdir? Axı e.ə. IX-VIII əsrlər (İ.M.Dyakonova görə) və ya VIII əsrlər (Q.A.Melikişviliyə görə) bu ərazilərə (Azərbaycanın şimal və cənub bölgələrinə) gələn saklar elə həmin əsrdə yenidən «doğulan» parsualıların dilini Orta Asiyada haradan bilməli idilər? Təbii ki bu sovet tarixşünaslığının ortalığa atdığı tamamilə yan-

lış bir konsepsiyadır. Q.Qeybullayev tədqiqatlarında sak, skif, sarmat türk tayfalarının yayılma və məskunlaşma tarixinə, coğrafiyasına tam aydınlıq gətirmişdir (109, s. 82-102). Məqsədimiz burada bu birlikdən danışmaq deyil, hunlarla əlaqəsi olan bu birliklərin də elə hunlar kimi türk tayfaları olmalarını və türk dilində danışdıqlarını bir daha bildirməkdir.

Hunlar haqqında L.N.Qumilyovun fikirlərinə gəldikdə isə qeyd etdiyimiz kimi müəllif onların tarix səhnəsində görünüşünü e.ə. IV-III əsrlərə aid etməklə ilk hun çarı kimi Tuman tanhunu göstərir və onun öz oğlunu (Meteni) öldürmək üçün varisini soqdilərə girov verdiyindən bəhs edir. Bundan sonra müəllif Metenin düşmən atını oğurlayaraq geri qayıdıb cəmiyyətin təzyiqi altında 10000 ailəyə rəhbərlik etməklə sonda hakimiyyəti ələ alaraq kitaylardan Ordos şəhərini alaraq, Sayan çöllərini tutmuş, dinlinləri-taqarları, qıpcaqları, sayanların digər boylarını (dinlin-taqarlar sayan idilər) özünə tabe etmələrindən danışır. Burada hunların çökməsi, onların 4 qola bölünərək bir qolun monqollara tabe olması, birinin çinlilərə təslim olması, üçüncünün tabe olmayaraq döyüşə-döyüşə Yaik və Volqa sahillərinə çəkilməsi, dördüncü qolun isə az bir güclə Tarbaqatay, Saur dağlarına sığınaraq sonradan güc toplayıb Səmirək və Cunqarı işğal etmələri geniş şərh olunmuşdur. Verilən bir qisim məlumatlarda, eləcə də B.Lauferin yazıları da sübut edir ki, o ərazilərdə «pazırıkçi»- «yucilər» kimi adlar da məhz soqdilərə aid idi və «soqdo», yəni soqdi adlanırdı(117,s. 74-77).

Daha sonra B.Laufer «taqarların»-dinlin, «suyunların»-hun, «tobaların»-tabqaç, «syunbilərin»-sibir, «tukyu-tu-kuyuların»-türküt adlandıqlarını da qeyd edir (yenə orada s. 72).

Biz hunların dördüncü qolu haqqında daha maraqlı bir məlumata L.Qumilyovun başqa bir əsərində də rast gəlirik. Syanbilərin rəhbəri (monqolların) Tanşixay hunların son 4-cü qolunu məğlub etdikdə, onlar Tarbaqatay, Saur, Cunqar (Alatau yaxınlığında) dağlarına, Qara İrtiş hövzələrinə çəkilib gizlənirlər. Bu artıq eramızın 155-ci ilində baş verən hadisələrdir (bu barədə L.N.Qumilevun «Hunlar» əsərinə bax. M., s. 242).

Eramızın II-III əsrində hunların Volqanın aşağı ərazisi ilə Don arasına çəkilmə versiyaları da mövcuddur. Mənbələrdə bura çəkilən hunların alanlarla vuruşacaq halı olmadığı və şimal qonşuları fin-uqorlara və uqor-Gomadeylərə üz tutmaları haqqında yazılara da rast gəlirik. Burada sadalanan tayfaların varisləri olan mansı və xantılarla, eləcə də qüdrətli Sibir tayfası ilə (savirlərlə) hunların münasibətlərinin qismən yaxşı olması da M.İ.Artamanovun əsərlərində qeydə alınır (89, s. 112-113). Bundan sonra mansilərin bir qədər şimala çəkilmələri, hunlarla heç bir qarşıdurmada olmamaları haqqında məlumatlarla da qarşılaşırıq. V.N.Çernoçov, V.İ.Moşinskayanın məlumatlarına istinad edən L.N.Qumilyov hunlarla mansilərin qohum tayfa olduğunu, sonralar V-VI əsrlərdə yunan mənbələrinin onları «hun-savirlər», «hun-utiqurlar», «hun-qutriqurlar», «hun-qurlar» adlandırmalarını qeyd edərək hətta çətin anlarda qüvvələrini birləşdirdiklərini də qeyd edir (117, s. 100). Onların 200 ilə yaxın qonşuluqda yaşamaları Avropaya yürüşün vədəsi çatdıqda, hun və uqurların yeni nəsilləri olan hun birliyinin böyük bir etnosa çevrilmələri, xüsusi sistem yaratmaları və hunların bu sistemin özülü olmaları da L.Qumilyovun göstərilən əsərində geniş izah olunur (yenə orada, s. 101).

Yeri gəlmişkən, uqurların türk tayfası olmasını və hunlarla eyni dildə danışaraq eyni mədəniyyətin yaradıcıları olmasını təsdiq edən bir məsələyə də diqqətinizi çəkmək istərdik.

«Başqır» sözünün etimologiyasını verən Baskakovun bu sözün *başqurt* («baş qurd») forması olması haqqındakı tədqiqatından danışdıq. Əslində sözün «beş qur» şəklində olduğunu «t» hərfinin isə cəmlik ifadə etdiyini, müəllifin «qur» tərkibinin oğuzlarla bağlı tayfa olduğu qənaətini də söylədik. O, onqur (on qur), utuqur huturqur (otuz qur), vonqur (on qur, burada «von» tərkibini qədim on rəqəmi kimi verir)- venqer/menqur kimi tayfa adlarını misal gətirərək «başqırd» sözünün bu tayfaların arı becərməsi ilə bağlı «*ana arı*» mənasını verməsi versiyasından çıxış edir (96, s. 13-17). Bu məlumatlardan sonra bizi maraqlandıran əsas məsələ hunların Qafqaza nə zaman gəlməsi

tarixidir. Hunların ərazilərimizə köçü məlumatına biz M.Vəliyevin (Baharlı) «Azərbaycan» kitabında rast gəlirik. Xəzər türklərini hunların cənub qoluna daxil edən müəllif, xəzərlərin ərazilərimizə gəlişini e.ə. 193-cü il, hunların gəlişini isə eramızın 227-ci ilinə aid edir (51, s. 33-34). M.Vəliyev göstərilən əsərində əski hunların «ağ» və ya cənub, qərb hunlarından ibarət olduğunu, e.ə. II minilliyin hadisələrinə dair məlumatlarında «*hiyun-yu*», «*hiyunqyu*», «*hunqnu*», «*hunnu*» adları ilə çin qaynaqlarında qeydə alındığını, onların Azərbaycan ərazilərinə «qara hunlar», «hun savirlər» kimi gəldiklərini də qeyd etməklə, qara hunların həm də hun-quşanlar adlandığını da göstərir (Yenə orada s. 35). Müəllif bu fikirlərin Aqafanqeldə öz əksini tapdığını qeyd etməklə göstərilən məlumatlarda həm maraqlı, həm də ziddiyyətli fikirlər ortalığa qoyur. Biz bu məlumatlarla bağlı öz fikirlərimizi də açıqlamaq istərdik. Əgər xəzərlər hun türkləridirlərsə, o zaman necə ola bilər ki, eyni türk tayfaları ayrı-ayrı ərazilərdə, ayrı adlarla tarix səhnəsinə çıxır və müxtəlif zamanlarda ərazilərimizə gəlirlər? Ən əvvəl xəzərlər tarixşünaslıqda Qafqazın aborigen yerli sakinləri hesab olunurlar. Onların Albaniya, İberiya, Ermənistanı hücumları Z.Bünyadovun yazılarında geniş şərh olunub (15, s.87). Xəzərlərin eramızın V əsrində mövcudluğu Asoqik və Vardanın Alban tarixinə dair məlumatlarında da təsdiqlənir (147, s. 83). Başqa tarixi bir məlumatda biz Makedoniyalı İsgəndərin at ilxısını ələ keçirmək üçün ona Xazarankux dağında Feyruz qocanın nişan verilməsi hadisəsindən də danışdıq (93, s 34). Deməli e.ə. IV əsrdə xəzər adı ilə bağlı dağ var idi. İkinci bir tərəfdən İsgəndərin qarşısını almaq üçün rus knyazı partas, peçeneq və xəzərlərdən 900 min ordu toplayır. Yəni, xəzərlər e.ə. V-IV əsrlər böyük qüvvə idi (yenə orada, s. 27-37).

Bundan başqa xəzərlərin e.ə. III minillikdə mənbələrdə fəaliyyəti qeydə alınan irili-xırdalı dövlət qurumlarına mənsub olan kasların (*kasər, qəzər, xəzər, kasaq, kasan, kazan, qazak və s.*) əcdadları olması haqqında yuxarıda geniş məlumat verdik. M.Vəliyevin yazılarında biz maraqlı bir məlumatla da rastla-

şırıq. O, hunların xəzərlərdən beş yüz il sonra Azərbaycana gəldiklərini qeyd edərək hələ e.ə. II minillikdə *to-kio*, daha sonra *hiyunyu*, *hiyunqyu*, *hunqnu*, *huanu*, *hun* şəklində çin qaynaqlarında qeyd olunduğunu ağ və ya cənub, qərb, şimal hunlara parçalandığını qeyd edir. Bundan sonra isə onların Cənubi Azərbaycan ərazisində *ti-le*, Şimali Azərbaycanda isə xəzərlərə, massagetlərə *sabir*, *quşan* (qara hun) tayfalarına parçalanaraq yayıldıqlarını və ərazilərimizə ilk dəfə 227-ci ildə (III əsr) gəldiklərini söyləyir. Müəllif eyn zamanda Strabona istinad edərək e.ə. II yüzillikdə sarmat tayfaları arasında hun tayfa adının çəkildiyini və onların sonrakı hunların (*hun-quşan*, *hun-sabrlərin*) əcdadı olduğunu yazır (51, s. 34). Əgər doğrudan da hunlar M.Vəliyevin qeyd etdiyi kimi xəzər, massaget, sarmatlarla eyni bir kökdəndirlərsə o zaman tarixşünaslığın hunların Avropaya gəlişi ilə cənuba «böyük köçləri» məsələsi qaranlıq qalır. Yuxarıda xəzərlərin e.ə. IV əsrdən cənubda mövcudluğunu qeyd etmişdik. Massagetlərə gəldikdə isə Herodot onların Xəzər dənizindən şərqdə məskunlaşdığını qeyd edir (111, IV, II). Bu tarix bildiyimiz kimi e.ə. V əsrdir. Bundan başqa qədim Azərbaycan dövləti olan Albanların tayfa ittifaqında massagetlər bir tayfa olaraq Strabonda da xatırlanır (177, XI, 5, 1). Bu isə eramızın lap ilk dövrləridir. Daha sonra Valeriy Flaka istinad edən Q.Qeybulayev eramızın I əsrinin ikinci yarısında kaspilərin sıxışdırılaraq massagetlər və midiyalılar tərəfindən əsir alındıqlarını yazır (109, s. 174-175). Əgər bu tarixi həqiqətləri nəzərə alsaq deməli hunların «ilk köçü» şimaldan cənuba deyil, Azərbaycanın qədim ərazilərindən Orta Asiyaya doğru olmuşdur və ya hunlar e.ə. II minillikdən bu ərazilərdə mövcud idi. Bunu söyləməyə bir əsasımız da var. Massagetlər «*baş saklar*» mənasındadır. Saklar isə araşdırmamıza görə e.ə. II minillikdən Naxçıvan ərazisində mövcud idi və bu N.V.Fedorovun Naxçıvanın Qızılvəng nekropolundan aşkarladığı tapıntılarla da təsdiq olunur (74, s. 233-242). Bu tarix bir məsələyə də aydınlıq gətirir. Qədim türk tayfası olan hunlar e.ə. II minillikdə Çin qaynaqlarında göstəriləndiyi zaman təkcə Orta Asiyada deyil, qədim Azərbaycan ərazilə-

rində də fəaliyyət göstərmiş, avtohton sakinlər olmuşlar. Strabon özünün məlumatlarında qeyd edir ki, Albaniyanın şimal sərhədləri Qafqaz və Karaun dağlarına qədər uzanırdı (göstərilən əsər, XI, 4,1). Buradakı Karaun-Qara hun (quşanlar) dağ adı eramızın I əsrində mövcud idisə, deməli, adlanma çox erkən baş vermişdir. Bu dağın indiki coğrafi ərazisini Kamal Əliyev Samur çayının şimalı, Samur silsiləsi olaraq lokalizə edir (87, s. 44).

Qədim Çin mənbələrini geniş araşdıran B.Ögəl çoxsaylı Çin kitablarına istinad edərək «Şici» qaynağında hunların ilk əcdadlı Geiasinin soylarından olan Shun-vei adlı birisini göstərir. Çində olan Altay əsərlərindən bəhs edən müəllif e.ə. 1122-ci ildə burada Cou sülaləsinin qurulmasından bəhs edərək onun e.ə. 247-ci ilə qədər mövcud olduğunu, e.ə. 206-cı ildə Han sülaləsi dövründə yadellilərə (tibetlilərə və Orta Asiyalılara) verilən adları, eləcə də Eberharda istinad edərək hun türklərinin ilk yurdunun Çinin Şensi və Qansu olduğunu göstərir (11, s. 19-20). Bundan sonra araşdırıcı Tibet tayfalarının, eləcə də şimal-qərbi Çindəki türk tayfalarının və Altay türklərinin şimal-qərb hunlar olduğunu, Şimal hunların isə m.ö. IV yüzillikdə Monqolstan və Çinin Şansı əyalətindəki türklər olduğunu göstərir. Onlar «Şicin» «Cou dövlətinin qurulması» bölməsində Pu-cu, onun oğlu Cu, onun oğlu Liu hakimiyyətlərinə nəzarət etmişlər. (yənə orada, s. 24-25). Hun tayfaları haqqında çox geniş bilgi verən B.Ögəl maraqlı məqamlara toxunmuş proto-monqolların türklərdən ayrı olduğu, tunqhuların-şərqi hun, hunların «yadelli» anlamlarına diqqət yetirmiş Tumanın (Teoman) dövlət yaratmasını e.ə. 215-206-cı ilə aid etmişdir. O, hun sülaləsinin meydana gəldiyi tarixi Tuman xandan 1200 öncəyə aid edir (yənə orda, s. 65). Bundan sonra Tuman xanın oğlu Metenin Şərqi axını proto-monqolları məhv etməsi, güclü tunquları, onların bir qolu kitanları öz əsarəti altına alması geniş şərh olunur (yənə orada, s. 142-146). P.Peliton, De Qrota istinadən Metenin istilalarını şərh edən B.Ögəl onun şimalda Hun-yü, Cü-şe, Tinq-linq, Ke-kun və Hsin-li adlı ölkələri, Çini, Sır derya

və Talas vadilərini tutduğunu qeyd edir. Hute dövlətini Qırğızları, tinqinqləri (ola bilsin ki, telingitləri) birlikdə işğal edən hun Cici xanın (e. ə. 46-cı il) dövrü də açıqlanır. Hunlar haqqında bu qədər geniş məlumat verməyimizin əsas səbəbi hunların Azərbaycanla bəğliliyi və bu əraziyə ilk gəlişləri məsələsinə diqqətinizi yönəltməkdir. Lakin bütün sadalanan mənbələrdən belə görünür ki, hunların e.ə. I əsrin sonunadək Azərbaycanın əski torpaqlarına ya Midiya, Manna, ya Alban, ya da Atropatena ərazilərinə hücumu olmamışdır. Onda belə bir sual ortaya çıxıb bilər. Bəs miladdan qabaq sarmat tayfa ları arasında (e.ə. II yüzillik) hunlar haradan gəlmişdi və burada onların görünməsi nə ilə bağlı idi? Biz söylədik ki, Mete və onun oğulları yuxarıda sadalanan əraziləri öz hökmüranlığı altına aldılar:

Biz hunlar haqqında A.N.Bernştam, M.İ.Artamanov, G.A.Pletnev, N.Z.Hacıyev və başqalarının da əsərlərində belə məlumatlarla qarşılaşırıq. Məsələ bursındadır ki, bu məlumatlar B.Ögəlin araşdırmalarından uzağa getmir. Bəzi istisnalar olmaqla demək olar ki, eynidir. Lakin bu müəlliflərin bəzi məlumatlarına etirazını bildirən A.G.Sumbatzadə qeyd edir ki, hunlar Azərbaycana eramızın III əsrində gəliblər (179, s. 79, 80). Mənbələrə diqqət etsək göstərilən bütün müəlliflərin əsərlərində hunların Azərbaycana gəlişi tarixi müxtəlif və mübahisəlidir. Sumbatzadə isə göstərilən əsərində nəinki hunların, eləcə də türk tayfalarının Azərbaycana gəlişini eramızın IV əsrinə aid edir və qədim türkləri təkzib etməyə çalışır (yenə orada, s. 75). Bununla belə gürcü mənbələri Aleksandr Makedonskinin Zaqafqaziyaya yürüşü zamanı onun burada buntürklər və hunlarla görüşünü xatırladır (152). Bundan sonra Sumbatzadə V.V.Zatışev. Ammian Marseli, K.Ptolomey və digərlərindən statlar gətirərək hunların Azərbaycana gəlişini eramızın IV əsrinə aid etməklə belə bir fikir də irəli sürür ki, ümumən Kafkaza ən əvvəl hunlar, sonra kaspilər, onların ardınca isə alban və kadusilər gəlmişlər. Bu fikri o, Dionisinin yazılarına istinad edərək söyləyir (179, s. 78-79). O zaman sual oluna bilər ki, bəs e.ə. IV əsrdə Alban dövləti hansı tayfa adı ilə yaranmışdır? Müəllifin özü elə əsərinin

51-55-ci səhifələrində Alban dövlətinin e.ə. II yüzillikdə (?) yarandığını qeyd edir. Halbuki M.Kalan kaytuklu və M.Qoşun «Alban tarixi», «Alban salnaməsi» əsərlərində elə 17 səhifədə si-sak soylu Aranın Albaniyaya çar təyin olunmasından bəhs olunur (göstərilən əsər, s. 17). Aran isə I əsrin ortalarında çar təyin olunmuşdur (36, s. 178). Bu xalq elə I əsrdə yerdən çıxıb dövlət yaratmamışdır ki? Təbii ki, tayfanın dövlət halına gəlməsi 500-600 illik tarixi bir prosesdir və Sumbatzadənin dediyi kimi albanların eramızın IV əsrində bu əraziyə gəlməsi böyük yanlışlıqdır. Çünki Alban tayfasının adı Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü ilə bağlı çəkilir və bu e.ə. III əsrə aiddir. Bu dövlətin e.ə. IV əsrdə yaranması və albanların qədim türk tayfası olduğu barədə yetərincə tarixi məlumatlar olduğundan biz hunlar haqqında fikrimizi davam etdiririk.

Tarixdən bizə məlumdur ki, e.ə. 85-60-cı illər hunlar çinlilərlə apardıqları çoxillik müharibələrdən zəiflədiyindən, bu dövrdə çinlilər müəyyən üstünlüklər də əldə etiklərinə görə təbii ki, bu vəziyyətdə hunların Qafqazın qərb dövlətlərinə (Albaniya, İberya və s.) hücumları da mümkün deyildi. 70-65-ci illər arası hunların qərbə çəkilərək Çin hücumlarından yayınması öz aralarındakı çəkişmələr və qüdrətlərinin zəifləməsi bir çox qaynaq məlumatlarında təsdiqlənir. «Qərbi hun dövləti» adlanan hunların tarix səhnəsində ilk dövrü (e.ə. XIII-I əsr) Cici xanla (e.ə. 36-cı il) sona çatmışdır. Deməli bu dövrdə hunların Azərbaycan ərazilərinə gəlişi mümkün deyildi. M.Kalankaytuklunun «Alban tarixi» əsərində Cavanşirin hakimiyyəti illərində hunların Azərbaycana-Albaniyaya hücumu təsvir olunur və bundan da qabaq xristianlığın (əslində Tenqrianlığın) Urnayr dövründə qəbulu ilə bağlı hunların (V əsr) adı çəkilir (54, XVIII fəsil s. 35, II kitab XX fəsil s, 132). Bu tarix A.Bakıxanovun da yazılarında qeydə alınır (93, s. 15) və çar Atilla haqqında, hun adətləri ilə bağlı məlumatlar verilir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Amian Marselliyə istinad edən müəllif hunları qaniçən, oğru, yırtıcı, quldur kimi qələmə verir (yenə orada, s. 16).

Tarixdən bizə məlumdur ki, Paziriq vadisində (Altayda Yan Ulağan çayının vadisi) m.ö IV əsrdən adı çəkilən hunların eramızın 216-cı ilində son tanhularının Çinə əsir düşməsi ilə imperiyaları dağılmışdı. Deməli bu dövrdə hunların Azərbaycana gəlişi mümkün deyildi. Bundan sonra isə (147-156) mənbələrdə şimal Hunları böyük axınla Xəzərin şərq sahillərinə çəkilirlər. 374-cü ildə Balamirin Hun dövlətinə başçılığı ilə hunlar Roma torpaqlarında Trakiyaya qədər çatdılar. 395-ci ildə isə Qafqazı aşaraq Azərbaycana, Anadoluya daxil oldular (68, I cild s. 71). Məhz bu dövrdə hunların Azərbaycana gəlişi mümkün idi. Balamirin ölümü ilə (400) bərabər əvvəl Ulduz xaqan (400-410), sonra Qaradon (410-415), Muncuq (415-422), Rua xaqan daha (422-434) sonra isə Atilla kimi bir neçə xaqan dəyişən hunlar yenidən qüdrətlənərək Atilla dövründə Romanı (20 iyun 451-ci il savaşıdan sonra) da işğal etdi. Artıq o, bütün Avropanın hökmdarı idi. Təbii ki, bu dövrdə hunların Azərbaycanı işğal etmələri də ehtimal oluna bilər. Çünki Atillanın 452-ci ildə Romanı işğal etdiyi dövrlə Alban dövlətində xristianlığın yayılması ilə hunların xatırlanması eyni dövrə təsadüf edir. Lakin bizi maraqlandıran e.ə. yüzilliklərdə hunların Azərbaycan ərzilərində olub-olmaması məsələsidir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, Metenin dövründə (e.ə. 174) hunların sərhəddi şərqdə Böyük okeana, qərbdə isə Ural və Xəzərin şərqinə dayanırdı. Mete dövrü isə bu imperiyanın ən qüdrətli dövrü idi ki, hunların Azərbaycana yayılması bu dövrdə ola bilərdi. Lakin Makedoniyalı İsgəndərin ərazilərimizə gəlişi zamanı ilə Melikset-bəyin yuxarıda göstərilən məlumatları arasında 120 il fərq var ki, (Mete m. ö. 206-174-cü illər, İsgəndərin dövrü m. ö. 334-324) bu da hunların ilk güclü imperiyaları yaranmamışdan əvvəldir. R.Özdək yazılarında e.ə. IV və III əsrlərdə Qərb türklərin tərkibində müxtəlif türk soylarının Xəzər ətrafında yayılmalarını da qeyd edir. Lakin dəqiq fakt göstərmir (68, I, s. 23). Lazım olan bir məsələni də diqqətə çəkmək istərdik. Mənbələr macar türklərinin həm də hunların bir qolu olduqlarını göstərir və «Qərbi Türkiyə» adlanan

ərazi Azərbaycan Qara dəniz ətrafı, **Ərman türk dövləti** (gec-tez bu həqiqət üzə çıxacaq-F.R.) və s. nəzərdə tutulurdu.

Biz venqerlərin-macarların hun adlanmalarının və «Qərbi türkiyədə» geniş yayıldığını göstərən məlumata diqqət yetirək. Moravcsik Gu onoqurlardan bəhs edərək onların «on oqur» yəni «on oğuz» olduqlarını yazır və sonralardan venqerlərin «von oqur» deyiminin *von-oqur ~ hon oqur, ~ venqr ~ honqr ~ hunqar ~ hunqariya* formasında dəyişilmələrini göstərir (96, s. 14). Əgər bu versiyaya üstünlük versək, deməli, onoqurlar-on oğuzlar-hunlar elə Qərbi türklər idi və e.ə. II minilliyin ortalarında mənbələrdə *turuxi, turikki*, Herodotda isə *iyurki* adlanan tayfalar elə türklər (qərb, şərq və s.) idi ki, bunların da içində hunların mövcudluğu tamamilə mümkündür. Çünki qeyd etdik ki, hunların Çin qaynaqlarında adının çəkilməsi e.ə. XIV əsrə dayanır. Biz Vizantiyalı Dionisin yazılarından da (196-cı il, Aral və Xəzər ətrafında) hunların skiflərlə bərabər ərazilərimizə gəldiklərini oxuyur, əvvəl hunların, sonra kaspı və albanların, kadusların bu ərazilərdə erkən yaşadıqlarına təsadüf edirik. V.V.Latışev isə bu ərazini (yəni Azərbaycan) çox qədimdən göstərilən tayfaların məskəni hesab edir (142, s. 240-241). Bütün bunları nəzərə alaraq söyləmək olar ki, hunlar e.ə. XIV əsrdən *onoqur, hunqur, onqur, oğuz* adları ilə və yuxarıda göstərilən digər adlarla ərazilərimizdə mövcud olmuş və əski çağlardan bu ərazidə yer adları yaratmışlar. İndi isə Yuxarı və Aşağı Qarxun kəndlərinin həm etimologiyası və həm də ərazinin tarixi haqqında bəzi qeydlərimizi bildirmək istərdik.

Qarxun. Məntəqələr Yuxarı və Aşağı Qarhun (Qarqın və Qarhun şəklində də qeydə alınır) Şərur rayonunda kənd adları olmaqla həliyədə fəaliyyət göstərirlər. Onların adlarının Qara hun tayfalarından olması heç bir şübhə doğurmur. Ərazidə aparılmış əsaslı arxeoloji qazıntılardan və Oğlanqala abidəsindən tapılan tikinti qalıqlarının tarixi e.ə. IX-VIII, VIII-VII, VII-VI əsrlərə aid edilir. Ərazi V.H.Əliyev, Ə.K.Ələkbərov, V.Baxşəliyev tərəfindən geniş tədqiq olunmuşdur (65, s. 88-89). Qaraqun-Qarxın kənd adı 1590-cı il məlumatlarında iki yaşayış məntəqəsi

kimi (Aşağı, Yuxarı Qarxın) qeyd olunur (34, s. 168). 1728-ci ildə isə ərazidə Yuxarı, Aşağı Qarxın, Babakı Qarxın, Kültəpə Qarxın adlı 4 kənd adı qeydə alınır (Yenə orada s. 72-73). Bu kənd adlarının hunlarla bağlılığını təsdiq edən iki kənd adı da mövcuddur.

Tanği-Tənəgə. Bu adlar 590-cı ilin məlumatında yaşayış məntəqəsidir. Sonrakı mənbələrdə bu oykonim qeydə alınmır. Ola bilsin ki, sonralardan məntəqə adı dəyişdirilmişdir və hansı adla adlandırıldığı bilinmir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, hunlar öz çarlarına *Tanhu* adını verirdilər. *Tanği* forması isə «Tanhu» sözünün fonetik səsvəzlənmə ilə yazılışdır. Məntəqə hazırda mövcud deyil.

Ərbatan. Məntəqə 1590-cı ilin məlumatında «Ərbatan» və «Çörəkkəsməz» yazılışı ilə Şərur nahiyəsində iki adda rast gəlinir (34, s. 168). Bundan sonra Ərbatan 6 ailə ilə 1728-ci ildə (62, s. 327), 1733-cü ildə (yenə orada s.72), 1833-cü ildə (162, s. 160-177) Şərur nahiyəsində qeydə alınır. 1890-1900-cü ilin məlumatlarında məntəqə adı Əskikənd kimi Dərələyəz mahalında, 1924-cü ildə Baş Noraşen Təlimat Sahəsində (60, 13 listdə), 1926- 1928-ci illərdə Baş Noraşen rayonunda «Arbatan» yazılışında (56, 11 listdə), bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Hazırda məntəqə Dərvişlər kənd inzibati-ərazi dairəsinə məxsusdur. Kəndin adı «tanğa»-«tanhu» sözü ilə bir qəbildən olub, tan-tanhu sözünün təhrifi ilə *abra-* «qüvvətli» (36, s. 53) türk komponentlərindən əmələ gələrək hunlarda titul ifadə etməklə hunlarla bağlı olmuşdur. Məntəqə «Qüvvətli tanhu-çar» mənasını daşıyır. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, hunların oğuzlarla bərabər ərazilərimizdə mövcudluğu e.ə. V-IV əsrlərdən ehtimal olunur və onlar eramızdan əvvəllər də ərazilərimizdə yaşamışlar.

Babəki. Qədim kəndlərdən olan bu oykonimin adı 1728-ci ilin məlumatlarında Babakı-Qarxın kimi qeydə alınır (34, s. 73). Bundan sonra ad digər bir mənbədə qışlaq və başqa adı Babakı-Qarxın kimi verilir (62, s. 329). 1780-1828-ci və 1890-cı ilin mə-

lumatlarında kəndin adı «qarxun» sözü olmadan «Babakı» formasında yazılmışdır (58, s. 11). Bu gün Dərvişlər kənd inzibati ərazi dairəsinə məxsus olan yaşayış məntəqə adı təhrif olunaraq Babəki şəklinə düşmüşdür. Təbii ki bu adın xalq qəhrəmanı Babəklə heç br əlaqəsi yoxdur və oykonim Babək üsyanından xeyli əvvəl hun tayfaları tərəfindən yaradılmışdır. Fikrimizi təsdiq edən bir neçə məqama diqqətinizi çəkmək istərdik.

Sözün ilkin «babakı» yazılışında «ba» tərkibi şumerlərdə «yaxşı» mənasında işlənmiş, qədim türklərdə də eyni mənani daşımışdır. Əski türklərin *bedik*, qaraqalpaqların *bedin* ifadələri «yaxşı» mənasında bu gün də işlənməkdədir (48, s. 14). Şübhə yoxdur ki, bu gün dilimizdəki «*babat*» sözü *yaxşı* mənası ifadə eiməklə qədim kökdən gəlir- (F.R). «Babakı» sözünün «bak» tərkibi isə «*bək*», «*bəy*» şəkillərində müasir türklərdə bəy «müraciət» və bəy «titul» bildirməkdədir. Əgər tərkiblərin daşdığı mənani nəzərə alsaq, «babakı» sözü qədim türk sözü olmaqla «*yaxşı bəylər*» anlamında işlənmişdir. «Qarxun» sözünün etimologiyasına isə biz yuxarıda toxunmuşduq. Beləliklə, Babakı-Qarxun oykonimi etnooykonim olmaqla «*yaxşı qara hun bəyləri*» mənasında ortalığa çıxır ki, bu adın da Babəklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Fikrimizi təsdiq edən bir tarixi faktı da nəzərinizə çatdırmaq istərdik. Ərazidə arxeoloji tədqiqatlardan tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları mütəxəssislər tərəfindən VII-VIII əsrlərə aid edilir (65, s. 93). Babək üsyanı isə hicri 192, miladi 808-də başlanmışdır və IX əsri əhatə edir (3, s. 78-79). Deməli, bu etimoloji araşdırmanın elmi dəlillərinə əsaslanaraq bu adın nə Babək, nə də onun üsyanı ilə heç bir bağlılığı sübut olunmur. Məntəqə adı qədim hun türklərinə məxsusdur.

Kərimbəyli-Quşçu. Qədim tarixi keçmişi olan yaşayış məntəqəsi-oykonim mənbələrin məlumatlarına əsasən 1590, 1603, 1728-ci illərin sənədlərində (34, s. 72., 62 s. 329) Quşçu, 1728-ci ildən sonrakı sənədlərdə isə Kərimbəyli-Quşçu adı ilə qeydə alınmışdır. Ərazidə heç bir arxeoloji araşdırma aparılmamış və ərazinin qədimliyini sübut edəcək hər hansı maddi dəlillər aşkarlanmamışdır. Nəfis şəkildə tərtib olunmuş «Naxçı-

van ensklopediyası» kitabında ərazi, əhali və s. göstərilə də oykonimin formalaşması məsələsi və yaranma dövrü açıqlanmamışdır (64, s. 326). Təbii ki, bu arxeoloqların işidir və biz tam əminlik ki, ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparılırsa oykonimin tərkibində olan söz-komponentlərin etimologiyasını təsdiq edən dəlillər ortalığa çıxıb bilər.

Oykonimin Quşu və Quşçu tərkibi etnonim olmaqla - çu «məxsusluq» şəkilçisi ilə işlənmiş qədim hun-quşanların adı ilə bağlıdır. Bu adda etnooykonimlər Azərbaycanın Göyçay, Quba, Şamaxı, Ağdaş, Qazax və digər rayonları ilə yanaşı qədim Azərbaycanın itirilmiş ərazilərində də mövcud olmuşdur. M.Vəliyev bu tayfanı hunquşan, yəni «*quşların ölkəsi*» anlamında izah edərək onların həm də *qara hunlar* olduğunu qeyd edir (51, s. 35). Əgər diqqət etsək Kərimbəyli-Quşçu etnooykoniminin birinci tərkibi «Kara» və «bay» komponentlərindən formalaşmış. Ola bilsin ki, sonralardan yaşayış məntəqə adının birinci komponent «m» samiti əlavə olunmaqla Kərimbəyli şəklinə düşmüşdür. Ümumən ərazidə «Qara hun»- Qarhun adlı 6 yaşayış məntəqə (Aşağı, Yuxarı Qarhun, Babəki Qarhun, Qaibqulu Qarhun, Qaxıcan Qarhun, Kültəpə Qarhun) adının «*qarqın*», «*qarxun*», «*qarhun*» şəklində olması (34, s. 73, Şərur bölgəsində hunların kompakt şəkildə məskunlaşmasını təsdiq edir. Kərimbəyli Quşçu oykonimi də (əslində Kara bay Quşçu) hun-quşanların adından formalaşmış əski yaşayış məntəqələrindən biridir. Məntəqə hazırda «Kərimbəyli» adı ilə Dərvişlər inzibati ərazisinə daxildir.

Quşçu. Şərur rayonunun Qarabürc kəndi yaxınlığında qədim yaşayış məskəni. Tarixi məlumatlarda yaşayış məntəqəsinin 1590-cı ildə fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunur (34, s. 67). Oykonim hun tayfasının bir qolu olan Quşçu türk tayfa adından yaranmışdır. Azərbaycan toponimik sistemində biz bu tayfa adına Dondar Quşçu (Tovuz r-nu), Quşçu (Xanbar), Quşçu (Şamaxı), Dağ Quşçu, Çöl Quşçu (Dəvəçi və s. (21, s. 111, 130, 162 və s.) oykonimlərində rast gəlirik. Bu tərkib antroponimlərə qoşulduqda da etnos kimi özünü göstərmişdir. Oykonimin adı XII əsrdə Alban şəxs adlarından Alp-Kuş (alp-«*igid*» mənasını

ifadə edir.), Səlcuq oğuzlarından Aq-Kuş, Yuryun-Kuş (103, s. 26, 80) antroponimləriylə müqayisə oluna bilər.

Eyni tərkibdə kənd adına Şərur rayonu ilə bağlı 1603-1728-ci illərin məlumatlarında da təsadüf olunur. Burada Quşçu məntəqə adı Leyvə kəndi yaxınlığında göstərilir (62, s. 13, 20).

Məmmədsabir. Kəndin erkən, yeni əsrin əvvəllərindən mövcud olması qənaətindəyik. Bu fikirdə olmağımızın bir neçə elmi əsası var. Baxmayaraq ki, oykonimin adı 1590-1603, 1728-1734-cü illərin məlumatlarına yoxdur, lakin 1833-cü ilin qaynaqlarında bu ad «Məmmədsabir» kimi çəkilir. Bizə belə gəlir ki, ad sonralardan antroponimə, yəni insan adı ilə adlanma prosesinə uğramış və islamiyyətdən sonra «Məmməd» sözü «sabir» tərkibinə qoşulmuşdur. Bunun ilkin yaranış formasının «sabir» olması ehtimalındayıq. Sabirlər isə *sabir* və *savir* şəklində e.ə. XVIII əsrdə qədim hunların qolları idi (51, s. 36). Onu da qeyd edək ki, hunların içərisində sabirlər, savirlər və sabarlar ayrı-ayrılıqda çəkilir. L.N.Qumilyev öz yazılarında hun sabirlərin samodiylər olduğunu qeyd edir (117, s. 136). Bu yanlış fikrə tutarlı təkzib verən Q.Qeybullayev samodiylərin kim olduqlarını geniş şərh edərək bu uydurmanı təkzib etmiş, (36, s. 37), sabirlər haqqında geniş təhlil apararaq K.Ptolomey, V.V. Bartold və digərlərinin əsərlərindən nümunələr gətirməklə onların Hun türklərinə aid olduğunu elmi dəlillərlə təsdiq etmişdir (109, s. 127). Tanınmış türk araşdırıcısı Serif Bastay *sabir, sabar, savarların* mənşəyinin məlum olmadığını qeyd etsə də (192, s. 41), biz «Alban tarixi» əsərində (54, s. 27, 35) bu dövlətin ərazisində Şabran-Sabran ölkəsinin olmasına rast gəlirik. K.Ptolomey isə öz yazıları ilə sabarların miladdan sonra, V yüzilliklərdən də xeyli qabaq torpaqlarımızda yaşadıklarını təsdiq edir (109, s. 128).

Nəhayət, «Sabir» sözünün hun tayfa adı olduğunu və «Məmməd» sözünün sonradan bu tayfa adına qoşulduğunu sübut edən çox gərəkli faktlardan birini də diqqətinizə çatdırmaq istərdik.

Amu Dərya, Sır Dərya axarları boyu yerləşən minlərlə toponimin islamdan sonra dəyişilmə prosesini göstərən rus zabitinin, A.B.Kaolbarsın tərtib etdiyi xəritədir. Burada Amu Dəryanın orta deltasında «hun–kuşan» adına qoşulmuş *Xoca Seyid Kuşan* yer adı, *Molla Oğuz* qalası, *Kazal* (kasal) məscidi və s. (135, 3 list) kimi yer adları ilə rastlaşırıq. Bu adlar əski kuşan hunların, oğuzların və kas tayfalarının adına islamla bağlı «molla», «seyid», «məscid» komponentlərinin qoşulması ilə formalaşmışdır. Bu toponimikada yenidən nominasiyalaşma adlanır (21, s. 58-59). Belə hallara Azərbaycan toponimiyasında Pirşağa – Pir-saka/saqa, Ərəbşəki (Ağdaş rayonunda), Xanərəb (Bərdə) adlarında rast gəlirik (yənə orada, s.76). Sabirlər massagetlərlə Samur çayı ətrafında məskunlaşmış, Sabir-savarlar Azərbaycanın Quba ərazisində Suvar qala, Biləsuvar adlarında öz izlərini qoymuşlar. Bütün bunlar hun-sabirlərin ərazidə çox erkən, e. ə. təqribən 360-320-ci illər dən məskun olduqlarını söyləməyə əsas verir. Sabir oykoniminə qoşulan «Məmməd» antroponiminə gəldikdə isə, fikrimizcə oykonim eramızdan qabaq yaranmış, eramızın VII-VIII əsrlərində isə «Məmməd» sözü bu etnonimə birləşdirilərək «islamlaşdırılmışdır». Məntəqə hazırda Qarxun kənd inzibati ərazi dairəsinə daxildir.

Ələkli. Bu məntəqə adı ilk dəfə 1724-cü ilin qaynaq məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Karbi nahiyəsində (34, s.37), 1728-ci ildə isə 583 səhifəlik «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə Şərur nahiyəsində qeydə alınır (62, s. 328). Onu da qeyd edək ki, sonuncu məlumatda Quşçu kəndi yaxınlığında heç kimin yaşamadığı digər bir Sınıqələk kəndi də göstərilir (yənə orada s. 326). Sonrakı dövr sənədləri və tədqiqat əsərlərində, eləcə də Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivinin (MDA) sənədlərində (1874-cü il) kənd Şərur mahalı (58, s.11), 1828-1890-cı illər Dərələyəz qəzası Şərur mahalı (162, s.160-177), 1900-1926-cı illər Baş Nəraşen sahə və rayonu (60, 16 list., 56, 11 səhifə) daxilində göstərilir. Məntəqə adı 1937-45-ci illərin sənədlərində Əlikli getdiyinə görə 02. 05-ci ay 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin «Naxçıvan MR şəhər və ra-

yonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında» qərarı ilə Əlikli-Ələkli məntəqə adı kimi yenidən bərpa olunmuşdur. Hazırda məntəqə Xanlıqlar kənd inzibati ərazi dairəsində fəaliyyət göstərir.

Bəzən Azərbaycan toponimik sistemində Cənubi Azərbaycanda İlxiçi, Başsız, Beşsa (195, s.185-167), itirilmiş qərb bölgəmizdə Tayçarıq, Doxquz, Çarıxçı (38, s. 65-70) müstəqil Azərbaycan ərazilərimizdə Kosalar, Kosacan, Biçənək, Ayıblı və s. (21, s. 105) oykonimlə rastlaşırıq. Təbii ki, bu adlar müasir leksikonumuzda işlənən sözlər deyil tayfa adlarından yaranmış (İlxıçı-*Elxaçı*, Başsız-*Baş uz*, və ya *bus uz* türk tayfaları, Tayçarıq-*Tau sirak*, Doxquz-*Doqquz oğuz*, Çarıxçı-*Şirakçı*, Kosalar-*Kas alər*, Biçənək-*Peçeneq*, Ayıblı-*Uz bil*) və s. yer adlarımızın günümüzdə çatan təhrif olunmuş formalarıdır.

Ələkli oykonimi də bu qəbildən olan etnooykonimlərdəndir. Biz hun tayfalarından «ağ hun»ların Kayı/kai qolunda «Lək» tayfa adına rast gəlirik ki, sonralardan bu ad *Lək* şəklinə düşmüşdür (51, s. 45). Azərbaycan dilində sait və samit səslərin yerdəyişməsi-metateza hadisəsi mövcuddur və bu bütün türk dilləri üçün xarakterik haldır. *Vağzal-vazğal*, *yastıx-yatsıx*, *İbrahim-İrbahım* (5, s. 225) belə təhriflərin və metateza hadisəsinin nəticəsidir. Bu gün hələ də Orta Asiya və Sibirdə «Ələqçin» türk tayfaları mövcuddur. (80,s. 32. 48). Deməli, *ələqçin*, *ələqçin* və ya *ələqçi*, *ələkçi* türk tayfaları qeyd etdiyimiz kimi **hun kailərin** bir qolu olmaqla Şərur rayon ərazisində çox qədimdən mövcud olmuş və Ələkli, Sınıqələk məntəqə adlarında izlərini saxlamışlar. Sınıqələk məntəqə adındakı «sinq/ sanq/ sak» tərkibi hun və sakların da bir ittifaqda yaşadıklarını təsdiq edir.

ÇUL TÜRK TAYFALARI

Mənbələrdə sait səslərin ($a \approx o \approx u$) və sonor samitlərin ($l \approx r$) əvəzlənmələri ilə qeydə alınan qədim türk tayfası Çul tarixi əsərlərdə və tədqiqat əsərlərində *çor*, *çul*, *çol* və s. formalarda təsadüf olunur. Q.Qeybullayev öz tədqiqatlarında bu adın Suriya və Vizantiya məxəzlərində *çoq*, *çul*, *tsor*, *sul* şəkillərində yazıldığını, Alban türk dövlətinin Dərbənddən aşağı ərazisində Çol qalası olduğunu qeyd edir. Müəllif sonra Eqişeyə istinadən bu tayfanın ayrıca bir qol olaraq hun türk birliyindən gəldiyini, qalanın isə «hun keçidi» adlandığını açıqlayır (109, s. 112).

Biz M.Kalankaytıklunun «Alban tarixi» əsərində də din təlim etmək üçün Yeliseyin Məskut elinə keçərək xristian təliminin Çoldan başlaması (e.ə. II əsr) məlumatı ilə qarşılaşırıq (54, VI fəsil, s. 18). Göründüyü kimi, adı çəkilən qala Məskut-massaget elindəndir. Massagetlərin isə *baş saklar* olduğunu biz yuxarıda söylədik. Bu tayfa adı Ptolomeyin yazılarında «sulon» yəni «çullara məxsus» şəkil də qeydə alınır. Adın etimologiyasını A.R.Şeyxsəidov erməni dilində «dərə», A.P.Novoseltseva Pamirdə yaqnov dilində (?) «dar dərə» mənaları ilə izah etməyə çalışmış, V.Q.Kotoviç isə bu sözü İran və Qafqaz dilləri ilə şərh etməyə səy göstərmişdir. Bu fikirlərin yanlış olduğunu qeyd edən Q.Qeybullayev «çul» sözünün birbaşa türklərlə bağlılığına dair yetərincə faktlar göstərməklə bu konsepsiyanın yanlışlığını sübut etmişdir (109, s. 113-114).

M.Vəliyevin «Azərbaycan» kitabında çul tayfasının ləklərə aid olduğu göstərilərək Göyçay qəzasında Lək Çılpaq adının buradan gəldiyi də qeyd olunur (51, s. 46). Lakin istənilən tədqiqatçı bu tərkibin çul və paq/bak/bay komponentlərindən yaranıldığını «çul bəyləri» anlamında olduğunu asanlıqla təyin edə bilər ki, bu da türk dilindədir. Bu gün Şahbuz rayonunun Biçənək kəndində Çullu tayfasının olması, Türkmənistanda Aral ətrafında hələ də çol/ çul tayfalarının mövcudluğu peçeneqlərin bir qolunun Kabuksin Çula adlanması (207, s. 91), yenə orada ayrıca Çur/ Çul ($r \approx l$) tayfasının olması çulların türk tayfası

olduğunu sübut edən önəmli faktlardır. Biz V.V.Bartoldun da yazılarında çul türk tayfalarının uyğurların təsiri ilə IV əsrdə cənuba çəkilmələri ilə rastlaşırıq ki, o bu tayfanın bir türk boyu olduğunu açıq şəkildə qeyd edir (95, s. 580). Çulların ərazilərimizdə görünmə tarixi xristianlıqla bağlı eramızın I-II əsrlərinə təsadüf edir. Bunun məntiqi nəticəsi isə belədir ki, əgər I əsrdə bu tayfaların Çul adlı qalası (bəlkə də şəhəri) mövcud idisə, deməli, onlar ərazidə e.ə. mövcud idilər. Bu tayfaların hansı türk tayfa birliyinə daxil olması da məxəzlərdə müxtəlif mövqelərdən açıqlanır. Q.Qeybullayev çulları peçeneqlərin bir qolu hesab edir (38, s. 95). Biz yuxarıda peçeneqlərin bir qolunun Çula, birinin isə Çur olduğunu qeyd etdik. Bir qisim tədqiqatçılar isə məxəzlərə istinad edərək çulların elə hunlar olduğunu, hun tayfa birliyinə mənsubluğunu M.Qoş, M.Kalankaytuklu və Eqişenin məlumatlarına əsaslanıb söyləyirlər ki, bu barədə də yuxarıda məlumat verdik. Əgər çulların adları ilə ərazimizdə eramızın I əs-rində Çul qalası mövcud idisə, şübhəsiz bunlar e.ə. VIII-VII əsrlərdə hunların oğuz-skuf birliyində fəaliyyəti dövründə mümkün olmuşdur. Mənbələr kəngər tayfalarının da hun-qıpcaq birliyindən gəldiyini söyləməyə əsas verir və bu ittifaqda qıpcaq boyundan olan çul tayfalarının ən azı e.ə. III-II yüzillikdən ərazilərimizə gəlişi təkzib olunmazdır. *Kəngər-kanqar-hunqarların e.ə. I əsrdə* Strabon, Pliniyin yazılarında erməni və gürcü sərhədləri arasında böyük əyalət olması faktı, (29, s. 79) bu ərazidə erməni və gürcülərin farslara qarşı V əsr (482-ci il) qoşun toplanmaları, (138, s. 159) göstərilən ərazilərdə 1590-cı ilin məlumatlarına əsasən ç ≈ s səsvəzlənməsi ilə Azədcirən nahiyəsində Sal/Çul, Dərəşam nahiyəsində Çulqa, Dərələyəz nahiyəsində Çul, Salçu, Aralıq nahiyəsində Çalağıl (Çulağıl), Sisyan nahiyəsində Çulha kənd adlarının mövcudluğu (34, s. 146-147, 178, 182 və s.) ərazinin qədimdən türklərə məxsus olduğunu və çul tayfalarının e.ə. burada mövcudluğunu təsdiq edən tarixi dəlil-sübutlardır.

Şərur rayonunda bu gün də fəaliyyətdə olan Qorçulu və Gürçulu kəndlərinin etimologiyası da onların türk komponentlərindən və Çul tayfa adından formalaşdığını sübut edir.

Qorçulu. Qor «*işiq*», «*od*» komponenti olmaqla «çul» tayfa adından toponimləşmiş və etnooykonimə çevrilərək «işıqlı çullar» mənasını daşımaqdadır. Birinci tərkibin «qor», şəkli *ono-qur, huturqur, kanqar, hunqar, honqr* və s. ifadələrdə oğuzlarla bağlı olduğunu söylədik. Əgər «qor» tərkibini «quz»/ «oğuz» qəbul etsək, o zaman qorçulu «oğuz çulları» ifadəsini verəcəkdir. Fikrimizcə, əvvəl hun, sonra oğuz birliyinə qatılan peçeneqlər içərisində çullar da oğuzlar birliyinin bir qolu idi. Bu istiqamətdən də yuxarıdakı sonuncu etimologiyanı doğru hesab edirik. Hər iki halda oykonim türk dilindədir. Maraqlıdır ki, Qorçulu oykonimindəki sonuncu «u» hərfi türk şumer dilində 10 rəqəmini ifadə etmişdir (48, s. 7). O zaman Qorçulu oykoniminin etimologiyası «on oğuz çulu» ifadəsində oğuzlarla bağlı olur. Biz kur/qur ifadəsinə həm də «xeyir verən» mənasında rast gəlirik (36, s. 60-61). Məntəqə adı ilk dəfə 1728-ci ildə Muğanlı Qorçulu, 1828-ci ildə ayrıca Qorçulu, 1874-cü ildə isə yenə Qorçulu adları ilə sənədlərə düşmüşdür (162, s.177.,55, s. 11,). Sonrakı sənədlərdə (1890-1924,1925-1936 və 2006-cı ilə qədər) oykonim Şərur ərazisində göstərilməklə hazırda Şəhriyar kənd inzibati ərazisində məntəqə kimi mövcuddur. Ərazidə arxeoloji qazıntı aparılmamışdır.

Kürkənd, Kürçülü. Etnooykonimlər «kür»- «*coş qun*», «*igid*» mənalı (38, s. 24) türk dilinə aid komponentdən və çul tayfa adından yaranaraq, «*igid, coşqun, sabatlı çullar*» mənasındadır. Adın «kür» tərkibinə Kür çayı hidronimində, Kürşad antropnimində «*igid şahzadə*» mənasında Kürdəmir- *kür-temir* yer adında və s. rast gəlirik. Bu tərkib türk dilində olub, türklərə məxsusdur və müasir dili mizin I növ ismi birləşməsinə uyğundur.

Çul tayfa adının etimologiyasına gəldikdə isə bu tayfanı Fizuli Bayat peçeneq (207, s. 91), A.A.Bakıxanova oğuz (yu-

xarıda A.A.Bakıxanova bax), Rəfiq Özdək hun tayfa birliklərinə (68, s. 60) daxil etsələr də, sözün etimologiyasına toxunmamışlar. Bizə belə gəlir ki, türk tayfa birliklərinin içərisində çul, çula, çur ($l \approx r$) şəklində olan bu tayfa süvari dəstələr vəzifəsini ifadə edib «atlı» mənasın dadır. T.Əhmədov Kalankaytuklunun yazılarında adı çəkilən «Coqa»/coğa/ vilayət adını (kaspi ətrafında) «at yeri», «atlı-hun» kimi təhlil etmişdir. Biz bilirik ki, alban qrafikasından özlərinə əlifba düzəldən ermənilərdə XIX əsrə qədər olmayan «l» hərfi yəqin ki, Alban hərflərində «çola» sözünün «çoqa» yazılışında bizə gəlib satmış eyni tərkibidir. Bu gün Azərbaycan dilində, özbəklərdə, türkmənlərdə, uyuğurlarda, türklərdə çul, cul kimi işlənən bu söz şübhəsiz atla bağlı tərkibdir (206, s. 138-139) və fikrimizcə, bu qədimdən «süvari» mənasında işlənmiş türk sözüdür. Onu da qeyd edək ki, Şərur ərazisində bu adda iki kənd mövcud olmuş, sonralardan adlar təhrif olunaraq Qorçulu, Kürçülü və Kürt kəndi formasına salınmışdır. Lakin mənbələrdə göstərilən üç adın hər biri «çullu» sözü ilə «qorçullu» və iki «kür-çullu» şəklində qeydə alınmışdır. 20-30-cu illərin arxiv sənədlərində bu adların ikisi (Qorçulu, Kürçülü) «Çul» tayfa adı ilə işlənmiş ikinci Kürçülü isə «çul» komponenti atılmaqla *Kürd* kəndi şəklində işlənmişdir (60, 16 list). Bu ad göstərilən tərkibdə 2003-cü ilə qədər gəlmiş, Naxçıvan MR Ali Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında qaldırdığı vəsatətə əsasən «Azərbaycan Respublikasının Nax. MR şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında» Qanunu və 1990-cı ildən Milli Məclisin qərarı ilə dəyişdirilərək adı Kürkənd kimi bərpa olunmuş, lakin təəssüflə qeyd edək ki, tayfa adı bildirən «çul» komponenti sözdən çıxarılmışdır. Arxeoloji araşdırmalardan kənarda qalan oykonimlər haliyədə Şəhriyar kənd inzibati ərazisinə aiddir.

ARAL TÜRKLƏRİ

Aralıq. Bəzi məntəqə adları-oykonimlər ərazidə yaşamış əski türk tayfa birliklərinin mifik təfəkkürü, inancları və qədim adət-ənənələrinə uyğun formalaşmışdır. Bəs «Aralıq» sözü hansı tayfa və ya hansı dil elementləri hesabına yaranmışdır? Əgər söz 1590-cı ildən məntəqə adı kimi mövcuddursa, şübhə yoxdur ki, bu məntəqə qeydiyyatı alındığı dövrdən xeyli qabaq mövcud olmuş və şübhə yoxdur ki, bu adın müasir leksikonumuzdakı «aralıq», «orta» sözləri ilə heç bir bağlılığı da yoxdur. Əsasən türk tayfa adlarından oykonimlərin formalaşması prinsipini nəzərə alsaq, sözün kökündəki əski anlamları qədim və müasir türk dillərinin komponentlərində axtarmaq lazımdır. Sözü – ıq şəkilçisi Azərbaycan dilində fellərdən isim (bacar-ıq, cız-ıq və s.) və sifət (aç-ıq, yan-ıq və s.) düzəldən şəkilçi kimi işlənir. Bu halda «aral» kök olaraq qalır və bu tərkib türk xalqları ərazisində Aral gölü və şəhəri (Qazaxıstan), Ural dağı və çayı, Aralgöl (Axtıubın əyaləti), Aralsor gölü (Ural çayı və Yeni Kazank şəhərindən qərbə) adlarında mövcuddur (145, s. 54-55, 57). Onu da qeyd edək ki, Ural çayının əvvəlki adı Yaik olmuşdur (155, s. 13).

Coğrafi adların geniş tədqiqatçılarından olan E.M. Murzayev bu tərkibin Aral-«ada» kimi türk dillərində işləndiyini qeyd edərək Aral gölünü-«ada, göl», Paxtaaral rayon adını «Pambıq ada» rayonu kimi izah edir (157, s. 92). Lakin Aralıq məntəqə və Aralıq dənizinin adlarında eləcə də digər «aral» tərkibli sözlərdə bu mənə özünü doğrultmur. Toponimlərin, əsasən də oykonimlərin tayfa adlarından törəndiyini bildiyimizdən, biz bu sözə türk dili elementləri «ər» və «al»-«uca, ulu» mənaları yönündən də yanaşa bilərik. Bu günkü leksikonumuzda hələ də ar/ər komponenti *ərən, ər, ərlik və s.* sözlərdə işlənməkdədir. «Al» tərkibinə gəldikdə isə, *alqış, alın, alınmaz, allah* kimi sözlərimizdə bunun «uca» mənasında işlənməsinin izaha ehtiyacı yoxdur. Belə olan şərtə, «Aral» sözü «uca ər», «uca igid» (ola bilsin ki, *ulu igid*- F.R.) anlamlarında şəxs ifadə edən canlı ismə aid edilir

və tərkibin tayfa adı olması ehtimalı doğrulur. Biz Təzəkənd-Ortlu-Orutlu oykoniminin izahını verərkən Azərbaycana hücum edən monqol ordusunda xeyli türk tayfalarının da olduğunu qeyd etmişdik. Belə tayfa adlarından biri də Aral türk tayfaları olmuşdur. Onların monqol türkləri və ya monqollar olması məsələsinə gəldikdə isə, Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsinə geniş diqqət yetirmiş və böyük zəhmətlər hesabına xeyli elmi nəticələr irəli sürmüş Q.Qeybullayev bu tayfa adının *aral*, *aralat* (*at* tərkibi burada «cəmlük» ifadə edir) şəkillərində monqol tayfa larından gəldiyini yazır (109, c. 54). Eyni fikrə biz Rəşidəddinin «Cəmi ət-təvarix» əsərində də rast gəlirik. O, bu tayfanı monqollara aid edir (171, I kitab, s. 169). Lakin monqol toponimik sistemində 15 aymak (oymak) ərazisindən heç birində biz bu tərkiblə rastlaşmırıq və çox qəribədir ki, monqolların əksəriyyətinin türk tayfaları olduğu halda bir qrup alimlər onları türklər hesab etmirlər. Lakin bu alimlərin iddialarının əksinə olaraq, Xalban, Saq-say, Bayan Ulqız kimi, çay, göl, yer oymaq adları, Bulqan, Xanqar (Orta Tobi aymağı) kimi məntəqə və s. adların əksəriyyəti türk etnoslarının adından formalaşmışdır (145, s. 99). Bu adlara nəzər saldıqda demək olar ki, monqollarda əsasən türk tayfaları çoxluq təşkil etmişdir. Buradakı yer adlarının türk dil vahidləri hesabına yaranması və apardığımız müqayisələrin elmi nəticələri belədir ki, türk-Azərbaycan dil vahidləri (*ar/ər*, *al*) hesabına yaranan *aral* tayfa adı da türk tayfası olmuşdur. Aralıq məntəqə adının bu türk tayfa adından formalaşması isə gətirdiyimiz qaynaq məlumatlarının elmi nəticələri ilə təsdiq olunur. Bunu o dövr «Aralıq» nahiyə adı da (özündə 37 kəndi birləşdirirdi) sübut edir və bu nahiyədəki kəndlərin əhalisinin etnik tərkibi də türk tayfalarından ibarət olmuşdur ki, aşağıda bu tayfaların adları göstərilib ki, bu adlar da türk-Azərbaycan dilindədir.

Yuxarı Aralıq və Aşağı Aralıq. Hazırda Yuxarı Aralıq və Aşağı Aralıq adları ilə mövcud olan bu məntəqə adları ilk mənbə kimi Naxçıvan MR adlarını özündə cəmləşdirən 1590-cı ildə tərtib olunmuş «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində»,

Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyəsində bir kənd kimi Aralıq adı ilə göstərilmişdir (34, s. 168). Bundan sonra 1724-cü ilin qaynaq məlumatlarında hazırkı Şərur rayonunun 31 kəndi ilə birlikdə Karbi nahiyəsinə Yuxarı və Aşağı Aralıq adı ilə iki kənd daxil edilmişdir (yenə orada, s. 37). Naxçıvan xanlığının yaşayış məntəqələri siyahısında Aralıq-bəy, Aralıq-xan adları ilə qeyd olunan bu oykonimlərdən başqa, üçüncü bir Aralıq-Kalbalı xan kənd adı da bu siyahıya əlavə olunmuşdur (162, s. 160-177) ki, məlumat 1740-1833-cü illərdə mövcud olmuş məntəqələrin siyahısında öz əksini tapır. Burada bir məsələyə aydınlıq gətirməklə, öz fikrimizi də bildirmək istərdik. İstər əvvəlcə müraciət olunan mənbələr, istərsə də sonradan qeyd edəcəyimiz mənbələrdə Aralıq kəndləri iki məntəqə olaraq göstərilmişdir. Fikrimizcə, Aralıq-xan kəndi yuxarıda qeyd olunan mənbədə ikinci dəfə Aralıq-Kalbalı xan kimi siyahıya daxil edilmişdir. Çünki, heç bir mənbədə Aralıq adlı 3 kənd qeydə alınmır. Sonrakı Naxçıvan MR Dövlət Arxivinin sənədləri də fikrimizi təsdiq edir. 1840-1900-cü illərdə kəndlər Aralıq-xan, Aralıq – bəy adları ilə Dərələyəz nahiyəsinin Şərur mahalında (58, s. 11), 1900-1924-cü illər eyni adla Baş Nəraşen sahəsində (60, 13 list), 1924-1926-cı illər yenə Baş Nəraşen sahəsində (56, 11 səhifədə), 1928-ci ildə isə Yengicə rayonunda qeydə alınır (61,28 list). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1936-cı ildə heç bir fərman göstərilmədən Nax. MİK-nin I çağırış IV sessiyasında məntəqə adları qeydə alınarkən bir qrup kənd adları dəyişdirilmiş, o cümlədən, Aralıq-xan «Yeni Kurulum», Aralıq-bəy məntəqəsi isə, «Qəmbərabad» adlandırılmışdır (57, s. 3). Lakin sonra yenə kəndlərin ilkin adları özünə qayta rılarına «bəy», «xan» komponentləri götürülməklə məntəqələr Yuxarı Aralıq, Aşağı Aralıq kimi sənədlərə daxil edilmiş, bu günə qədər də bu adlarla mövcud olmaqdadır. Hazırda Yuxarı Aralıq inzibati ərazi dairəsində hər iki kənd Yuxarı Aralıq, Aşağı Aralıq kimi fəaliyyət göstərir. Bura qədər sadalanan bütün tarixi dövənlərdə kəndlərin əhalisinin etnik tərkibi tatarlar (Azəri türkləri) olmaqla **Dünbülü, Quzugüdənli,**

Bayat, Reyhanlı, Saqiabad türk tayfalarından ibarət olmuşdur (34, s. 34).

Kitabımızda bura qədər araşdırılmış bütün oykonimlərin türk dilləri ilə izah edilməsi faktı, onları yaradan komponentlərin türk onomastik vahidləri olması, bu məntəqə adlarının yaranmasında yalnız türk tayfalarının iştirakı aşağıdakıları söyləməyə əsas verir:

1. Qədim türk tayfalarımızın tarixdəki yeri və mənşəyi yenidən, milli konsepsiyadan araşdırılmalı və bu tayfaların Azərbaycan xalqının tarixindəki rolu sistemli və ciddi tədqiqatlarla üzə çıxarılmalıdır.

2. Oykonimlərdəki onomastik vahidlər yalnız türk xalqlarının dil vahidləri və qədim türk dilləri ilə müqayisəli təhlilə cəlb olunmalıdır. Əgər lazım gələrsə, tarixi dövr nəzərə alınmaqla digər dillərə də müraciət edilə bilər.

III FƏSİL

SON DÖVR YARANAN OYKONİMLƏR

Şərur rayon oykonimləri içərisində bir qrup məntəqə adları son dövrlərdə əhalinin artımı və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı meydana gəlmiş (60-75-ci illər), təbii ki, Azərbaycan toponimik vahidlərin formalaşma prinsipinə uyğun dilimizin söz ehtiyatları hesabına oykonim kimi sabitləşmişdir.

Dərvişlər. Son dərəcə maraqlı yaranma tarixinə malik olan Dərvişlər yaşayış məntəqə adı 1590-cı ilin (34, s. 167), 1733-cü ilin məlumatlarında məntəqə adı olaraq Şərur nahiyəsində qeydə alınır. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları dövrü (1747-1828), eləcə də, 1833-cü ildən sonrakı məlumatlarda Dərələyəz qəzasında (162, s. 160-177) Şərur nahiyəsinə aid edilmişdir. 1890-1924-cü illərin sənədlərində Dərvişlər kəndi Şərur sahəsi, rayonu, eləcə də, İliç rayonu ərzilərində məntəqə kimi mövcud olmuşdur. 1936-cı ilin arxiv sənədlərində isə oykonimlərə yamayan «Stalinabad», «Yaqoabad», «Stepanabad», «Kurulum», və s. kimi yad sözlər Dərvişlər kənd adına da əlavə olunmuş və məntəqə «Maksimabad» adlanaraq (57, s. 6-8) sonralardan Dərvişlər şəklində bərpa olunmuşdur. Hazırda Dərvişlər məntəqəsi inzibati ərazi dairəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Sözün etimologiyasına gəldikdə isə, tədqiqat əsərlərində *dərviş* sözü hər hansı bir cərəyanın təbliğatçıları kimi göstərilməklə, əsasən islamı təbliğ edən qurum olaraq qəbul olunur. Qədim mənbələrdən olan, XI əsr (1082-1083-cü il) tarixdə Ünsürüləmai Keykavus ibn-İsgəndər tərəfindən yazılmış «Qobusnamə» əsərində belə bir ifadə ilə rastlaşırıq: «Dərviş səyahəti sevməli, lakin səfərə tək çıxmamalı, *xanqaha* tək getməməlidir» (78, s. 229). Burada bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirik. «Xanaqa», «Xanqah» deyilən *xanağalar* qədim türk inanclarına, əsasən dağ kultu ilə bağlı olaraq tikilmiş türk məbədləri idi və islamdan sonra bu məbədlər «xanəgah» şəklinə salınaraq ərəbləşdirildi. Əsl həqiqətdə isə, Xanağa məbədləri dağlarda tikil-

məklə bir başa türk inancı və türklərlə bağlı idi (71, s. 6-10). Türklərin dağ inancı qədim türk mifologiyasında öz geniş əksini tapmış və dağlar türklər üçün müqəddəs məbədlərə çevrilmişdir (52, s. 168-169). Beləliklə, Xanağalara gedən dərvişlər sufi-hürufi ideyasının təbliğatçıları olmaqla, türk inancına xidmət edirdilər. Ola bilsin ki, «Dərvişlər» yer adı bu qədim türk inancından formalaşan və xüsusi ibadət məbədi olmuş, sonralardan yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Əgər sufiliyin banisi hesab olunan Həllac Mənsur dövründə və bir qədər sonra (IX-XII) bu yaşayış məskəni formalaşarsa, deməli, oykonim orta əsrlərin əvvəllərinə aid yaşayış məntəqəsidir.

Oğuzkənd. Məntəqə adı Xanlıqlar inzibati ərazisində Parçı kəndinin 1965-ci ildə ləğv edilmiş yerində bərpa olunmuş və 1972-ci ildə yenidən bərpa edilərək «Sovxoz» kəndi adlanmışdır. (Nax. MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 31 avqust 1972-ci il fərmanı. Protokol № 15-16, maddə 01.).

2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Naxçıvan MR şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında» 1 mart 2003-cü il № 423-II qərarı ilə «Oğuzkənd» adlandırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu sovetlikdə Parçıkəndi ilə yanaşı Daşarx dəmir yolu yanındakı qəsəbə də Xanlıqlar sovetliyi tərkibində Aşağı Daşarx kəndinə birləşdirilmişdir (Nax. MSSR inzibati-ərazi bölgüsünə bəzi dəyişikliklər haqqında 29 yanvar 1965-ci il fərmanı, Protokol № 24, maddə 21). Məntəqə qədim türk oğuzların adı ilə adlanıb.

Xətai. Siyaqut kənd sovetliyində yaranan bu yaşayış məntəqəsinin ilk adı Sovxoz olub («*Sovet təşərrüfatı*» anlamındadır) və ilkin formada 1965-ci ildə Naxçıvan MSSR-in X illiyi sovxozu yanında qəsəbə kimi formalaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, həm Xanlıqlar, həm də Siyaqut kənd sovetliklərində «Sovxoz» adlı kəndlər mövcud idi ki, bunlardan biri isə «Xətai» adlanıb. Bunların hər ikisi müəyyən dövrlərdə ayrı inzibati ərazi dairələrinə verilib. 1975-ci il 31 yanvarında «Sovxoz» kəndi Xanlıqlar inzibati ərazisindən Siyaqut inzibati ərazisinə (Nax. MSSR-in

31 yanvar 1975-ci ilə fərmanı. Prot. 2, maddə 5), Siyaqut ərazisindəki eyniadlı kənd isə Havuş inzibati ərazisinə daxil edilmişdir (Nax. MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 03 aprel 1993-cü il tarixli qərarı). Xanlıqlar ərazisində bu kənd «Oğuzkənd», Havuş inzibati ərazisində isə «Xətai» adlandırılmışdır (Şah Xətəinin şərəfinə).

Arpaçay. Arpaçay su anbarı tikintisi ilə əlaqədar (31 yanvar 1975-ci il) ərazidəki qəsəbə Yenikənd adı ilə Xanlıqlar kənd Soveti tərkibində yaradılmış, sonradan «Sovetabad» adlandırılmış, 2003-cü ildə isə bu kənd Arpaçay kəndi adlanıb (Naxçıvan MR Ali Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə baxılması üçün 28 yanvar 2003-cü ildəki vəsətəti, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 1 mart 2003-cü il 423-II №-li tarixli qərarı) və Dərvişlər kənd inzibati ərazisinə daxil edilib.

Cəlilkənd. Baş Noraşen kəndi 1967-ci ildə Azərbaycan SSR-inin Naxçıvan MSSR Baş Noraşen kəndi və Astraxanbazar rayon adının dəyişdirilməsi haqqında fərmana və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 05.06.1967-ci il qərarı ilə C.Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar Cəlilkənd adlandırılmışdır.

Bəhrüz Kəngərli. Kənd Cəlilkənd inzibati ərazi dairəsində, 2003-cü ildə faktik mövcud olmuş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev cənablarının imzaladığı qərarla «Bəhrüz Kəngərli» adlanmışdır (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 1 mart 2003-cü il № 423-II). Kənd görkəmli rəssam Bəhrüz Kəngərlinin (1892-1922) adını daşıyır.

Gümüşlü. Aşağı Yaycı kənd inzibati ərazi dairəsinə daxil olan bu kənd 29 yanvar 1965-ci ildə Gümüşlü filiz idarəsi yanındakı qəsəbədən yaşayış məntəqəsinə çevrilmiş, öz adını idarə adından-Gümüşlü şəklində götürmüşdür (Nax MSSR 29. 01, 1965-ci ilə fərmanı. Protokol № 24 maddə 21). 01.03.2003-cü ildə kənd statusu almışdır. Lakin kəndin xarabalıqlarından tapılan əşyalar e.ə. II-I minilliklərə aid maddi-mədəniyyət

əşyaları olmaqla bərabər buradakı Qarasu qalasının da yaşı göstərilən tarixlə səsləşir (65, s. 87-88). Bizə elə gəlir ki, bu ərazidə qədim Bus türk tayfaları yaşamış və «gümüşlü» sözü müasir leksikonumuzda olan gümüş metalının adı ilə bağlı deyil. Fikrimizcə? qədim türk dillərində ku-«şanlı-şöhrətli» və *muş-buş-bus* tayfa adından yaranmışdır. Bus tayfasının tarixdə fəal olduğu və yaşadığı dövr Midiya tayfa birliyində budi, manq, struxat, arizant, partagen kimi tayfaların fəaliyyəti dövrü hesab olunur. Bu isə e.ə. VIII əsrə təsadüf edir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, qədim Səlcuq Oğuz türkləri içərisində XIV əsr Qomuşlu tayfası da olmuşdur (51, s. 36). Lakin bu tayfaların məskunlaşma tarixi ilə Gümüşlü xaraba kəndi ətrafındakı Qarasu qalasının və kəndin arxeoloji tapıntılarının tarixi arasında 3600 ilə qədər fərq var. Ona görə də? bu kəndin buslar tərəfindən yarandığını etimal edirik. Qomuşlu tayfasının bu ərazilərə gəlib məskunlaşması isə sonrakı dövr tarixi proseslərin nəticəsi da ola bilər. Hazırda yaşayış məntəqəsi Aşağı Yaycı kənd inzibati ərazisinə daxildir.

Vəlidağ. Bu adla bağlı filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Əliyev söhbətlərinin birində bildirdi ki, əslində bu ad qıpçaq türkləri tərəfindən yaradılmış və bu dillərə xas olaraq «v» samiti sözün əvvəlinə əlavə olunmuşdur. Oykonim kök olaraq «Uludağ» kimi bərpa olunmalıdır. Biz hörmətli alimimizin fikri ilə tam razıyıq və belə dil hadisəsinə qədim və müasir türk dillərində *il-yıl, üz-yüz, irak-yirak, arı-hərə* (206, s.24-25,356-357) və s. kimi sözlərdə rast gəlirik. Kənd 1920-ci illərdə Dəmirçi kənd sovetinin ərazisində, dəmir yolu yanında qəsəbə olmuş, 29 dekabr 1964-cü il tövsiyəsi ilə 29 yanvar 1965-ci il Naxçıvan MSSR fərmanı əsasında ləğv edilmişdir. Kənd öz adını «*ulu dağ*» adından, türk mifik təfəkkürünə uyğun götürmüşdür.

Dərəkənd. Siyaqut kənd inzibati ərazisinə daxil olan bu kəndin adı *Dərə kənd* kimi mövcud olmuş və 2003-cü ildə «Təhrif olunmuş yer adları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən onlarda düzəlişlər edilmişdir. Bundan sonra

Dərə kənd oykonimindəki «kənd» komponenti «dərə» coğrafi nomeni ilə birləşərək «Dərəkənd» formasında oykonim kimi sabitləşmişdir. 1966-cı ildə Dərəkənd məntəqəsi Siyaqut inzibati ərazisindən alınaraq Xanlıqlar Kənd Soveti tərkibinə birləşdirilmişdir (Nax. MSSR İliç rayonunun inzibati-ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında 14.01. 1964-cü il fərmanı Protokol № 53, maddə 29). 1924-cü ilə qədər bu kənd adı sənədlərdə qeydə alınır. Lakin 1925-ci ilin və 1926-cı ilin sənədlərində (arxiv) Dərəkənd Baş Nuraşen rayonunun tərkibində göstərilir (bax, Nax. MR Mərkəzi Dövlət Arxivi. F. 32, siy. I, arxiv 25, iş № 95, 8 səhifə, 1925-ci il). 1928-ci il arxiv sənədlərində kəndin adı Qara kənd göstərilərsə də, 1936-37-ci illərin sənədlərində isə heç bir adla qeydə alınmamış, adının dəyişdirilməsi haqqında da məlumat verilməmişdir. Hazırda məntəqə Siyaqut inzibati-ərazisinə daxildir.

Stansiya Daşarx kəndi. Məntəqə əvvəlcə Daşarx dəmir yolu yanında dayanacaq-qəsəbə olmuş, yol ayrıcı xarakteri daşımış və 29 dekabr 1964-cü ildə ləğv edilərək, Daşarx kəndinə birləşdirilmişdir. Sonralardan (1966) kənd Aşağı Daşarxdan ayrılaraq müstəqil kənd statusu almış və hazırda Xanlıqlar kənd inzibati ərazi dairəsində Stansiya Daşarx məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərir.

ŞƏRUR OYKONİMLƏRİNDƏ YAZIYAQƏDƏRKİ DÖVR FONETİK ELEMENTLƏR

Şərur rayon oykonimlərinin əski dövrlərə dayanıqlığı təbii ki, bu adlarda xeyli yazıyaqədərki dövr fonetik və leksik elementlərinin mövcudluğu ilə müşahidə edilir. Ərazidə avtohton sakinlər (yerli) olmuş kas, subi, sak, manq, bus, oğuz, çul, hun və s. tayfaların dialekt və şivələri haqqında fikir söyləmək xeyli çətinidir. Onların fəaliyyət dövrlərindən (e.ə. IV-I minillik) günümüzə yazılı mətnlər gəlib çatmadığından, bu dil elementləri haqqında yalnız həmin dövr oykonim, óronim, hidronim və antroponimlərin tərkibini təşkil edən dil komponentləri hesabına danışmaq mümkündür. Bu da bildiyimiz kimi, mənbə etibarlı ilə o qədər də zəngin deyil. Yalnız qədim və sonrakı dövr türk dili elementləri ilə müqayisədə adlarda baş vermiş fonetik hadisələri ortalığa çıxarmaq və qəti fikir söyləmək mümkündür. Ümumiyyətlə, istənilən dünya dillərində bu cür səsəvəzlənmələr hər xalqın öz dialekt arealına görə xarakterik hal sayılmaqla, bu gün də müşahidə olunmaqdadır. Bū gün Rusiya ərazisinin Sankt-Peterburq və Moskva bölgələri üçün xarakterik olan «okan»-*okno*, «akan»-*akno* dialekt fərqləri və s. bu cür hadisələr buna misal ola bilər.

Oykonimlərin araşdırılması zamanı müşahidə olunan fonetik hadisələrdən səs artımı (proteza), səsdüşümü (eleziya) və səslərin yerdəyişməsi (dissimliyasiya) prosesləri kimi dil hadisələri də oykonimlərin müasir deyim formalarında və yazılışında istisnaıq təşkil etmir. Məsələ burasındadır ki, göstərilən hər üç hal Şərur oykonimlərində mövcud olmaqla bərabər dilimizin qanunlarına uyğundur. Bu istiqamətdə A.Axundovun «Ümumi dilçilik» (bax. 1, s. 124-125, 207.), Ə.Dəmirçizadənin «Müasir Azərbaycan dili» (bax. 18, s. 139-148), A.Babayevin «Dilçiliyə giriş» (bax. 5, s. 221-226), A.Qurbanovun «Ümumi dilçilik» (bax 43, s. 121-122) və b. dilçi alimlərimizin dilçiliyə dair kitablarında bu məsələlərə müxtəlif prizmalardan yanaşılmış və onla-

rın hərtərəfli şərhləri göstərilmişdir. İndi isə ərazinin oykonimlərinə müşahidə olunan belə hadisələrin bəzilərinə diqqət yetirək.

Səsartımı-proteza. Bu fonetik hadisə Şərur oykonimlərindən Vərməzyar, Püsyar, Zeyvə məntəqə adlarında müşahidə edilir və hər üç onomastik vahiddə “y” samitinin artırıldığı etimoloji təhlil prosesində ortalığa çıxır. Səs artımı dilimizin müasir dövründə də *Rəsul-İrəsul*, *Rəna-İrəna*, *stansiya-istansiya*, *şkaf-işkaf* kimi xüsusi və ümumi adlarında mövcuddur. Məsələ burasındadır ki, bu artımda göstərilən oykonimlər (Püsyar, Zeyvə, Vərməzyar) ilkin (Börü+bus+ər, Pasianq/peçenq, Subi) formalarından uzaqlaşmışdır. Səsartımının türk dilləri üçün xarakterik hal olduğu türk dillərində *il-yıl* (türklərdə), *it-iyt* (qazaklarda), *işt* (uyğurlarda) “kafir” sözü tatarlarda *kyafir*, «ip» sözü başkırdlarda *yip*, kazaklarda *jip*, kırqızlarda *cip*, türklərdə *yüp* (206, s. 394-395, 408-409, 424-425 və s.) kimi sözlərdə çox aydın şəkildə təsdiqlənir və bunun türk dillərinə məxsus dil qanunu olduğu qeyd-şərtsiz qəbul olunur.

Naxçıvan etnoqrafiyasına dair zəngin məlumat toplayan və bu istiqamətdə əvəzsiz mütəxəssis olan tarix elmləri doktoru Hacı Qədir Qədirzadə onu ümumtürk arealı kontekstindən tədqiq etmiş və bütün milli dəyərlərlə yanaşı, dialekt və şivə məsələlərinə də toxunaraq, söz ortası ilə bərabər, söz önünə də samitlərin artırıldığını göstərərək, türkmən, özbək, başqırd, qazax, telenqit və s. türk xalqlarında bunun mövcud olduğunu söyləmiş, «ilanbaş» sözünün *dilanbaş*, *yılanbaş*, *jılanbaş*, *yılanbaş* formalarını misal olaraq göstərmişdir (39, s. 158). Təkcə «y» samitindən başqa oykonimlərdə söz ortasına «l» samitinin (Billəva-Bula+oba), «lı» şəkilçisinin (Xanlıqlar-Kanlı+ər), «r» samitinin (Xorzatlı-Koz/kas+at+lı), «a» saitinin (Diadin-Tudin), «n» samitinin (Günnüt-kanq+ut), «i» saitinin (İbadulla), «m» samitinin (Kərimbəy-Kara+bay) artırılması da qeydə alınır.

Türkmən dillərində bu halı ilk dəfə araşdıran X.Bayliyev, K.Karriev «y» samitinin türkmən dilində söz əvvəlinə artırılmasını qeyd edərək *üz-yüz*, *igit-yiğit* və s. sözləri misal göstərmişdir (208, s. 166-170). Söz əvvəlinə «h» samitinin də artımı (*açar-*

haçar, alça-halça və s.) Azərbaycan dialektlərində (Zaqatala, Qax) mövcuddur (77, s. 100). Bütün göstərilən nümunələri nəzərə alsaq söz ortası və söz önünə samit və sait səslərin artırılması Azərbaycan dilində çox qədim dövrlərdən bu prosesin mövcud olduğunu sübut edir. Şərur oykonimlərində artırma hərflərin mövcudluğu əsl həqiqətdə təhriflərin və sonrakı işğallar dövrü qeyd olunmada buraxılan yanlışlıqlar nəticəsidir ki, bu dilçilik qanunlarından tamamilə fərqlənir. Bu sözləri qədim dövr Manna, Midiya, Alban və Atropatena onomastik vahidlərindən *Heris-Eris, Sinixinu-Sinixin, Aziru-İzer* kimi yer adları, *Nikdiar-Nidirar, Artasarı-Artasar* kimi hökmdar adları ilə müqayisə etmək olar (36, s. 75, 77, 78, 104 və s.).

Səsdüşümü-eleziya. Şərur oykonimlərinin tərkibində təsadüf olunan bu dil hadisəsi türk dillərində çox geniş yayılmaqla Azərbaycan dili qanunlarının ümumtürk areal dil qanunları ilə vəhdətini təsdiq edir. Əski Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya onomastik vahidlərində də təsadüf olunan bu hadisə dilimizin çox qədim dövrlərdən formalaşmağa başlamasından (ən azı e.ə. III minillik) xəbər verir. Ə.Dəmirçizadə bu hadisəni mürəkkəb sözlərin yaranması zamanı ortaya çıxan çoxhecalılığı azaltmaq, tələffüzü asanlaşdırmaq məcburiyyətindən irəli gəldiyini qeyd edir. Sözlərdə cingiltili samit+sait+cingiltili samit, saitle başlanan şəkilçi qəbulu, məkan, istiqamət anlayışlı sözlərə yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərinin birləşdirilməsi və s. məsələlərin bu fonetik hadisəni əmələ gətirmə amili olduğunu vurğulayan görkəmli dilçi alim 11-dən yuxarı belə hadisənin mövcud olmasını elmi dəlillərlə aydınlaşdırmışdır (18, s. 143-145). Bu məsələyə öz fikrini bildirən digər bir görkəmli dilçi alim A.Babayev bu hadisədə əsasən sait səslərin düşümünü göstərmiş və bununla yanaşı samit səs düşümü də olduğunu, lakin bu halın sabitləşə bilmədiyini (*qovurma-qourma, suvarma-suarma* və s.) vurğulamışdır (5, s. 225). Bu hadisə ilə bağlı dilçilərimizin xeyli elmi fikirlərini misal göstərmək mümkündür.

Şərur ərazisinə daxil olan onomastik vahidlərin bir qolu oykonimlərdə səsdüşümü hadisəsi göstərilən qrammatik qanun-

lardan kənara çıxmır. Bəzi hallarda isə bu sadəcə təhrif xarakterlidir. Əhmədli məntəqə adının (Daşarx) Əmətli kimi qeyd olunması, Vərməzyar oykonimində mürəkkəb quruluşlu birinci tərkibdə Böru-«qurd» komponentində «ü» saitinin, «Qarabürc» mürəkkəb komponentində «ö» və «ü» sait səslərinin düşümü (Kara+ bö rü+uk- «ulu qurd övladı»), Qarxun oykonimində «a» saitinin düşümü (kara+hun), Oriyat türk tayfa adından (Təzəkənd) «i» və «y» səslərinin eleziyası (Orutlu) dilimizin səsdüşmə qanunlarına uyğundur. Tarixi qaynaqlarda teofor adlarımızdan (tanrı adları) Zuən «Günəş Allahı» adının mənbələrdə «Sin», Humay ilahəsinin «Umay», Kaşşu tanrı adının «Kaş» (122, s. 130-131) kimi yazılışları da dil qanunlarımızın, eləcə də tarixi saxtalaşdırma məqsədli təhriflərin nəticəsidir.

Səsəvəzlənmə-dissimlyasiya. Oykonimlərdə müşahidə edilən digər bir məsələ səslərin bir-birini əvəz etməsidir. İstər qədim, istərsə də müasir türk dilləri arealında biz ç≈c, t≈d≈z, y≈ş, s≈ş, k≈q, k≈x, l≈t≈d, v≈b, v≈f, f≈b və s. yüzlərlə fonetik səsdəyişmə və əvəzlənmələrin şahidi oluruq ki, yeri gəldikcə hər biri haqqında geniş danışacağıq.

Şərur oykonimlərindən bir qismində biz ç≈c≈s fonetik hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Kosacan-Kas-as/es-an, xələc-xalac-kalac, Yengicə-Sanq-sak-isi-izi və s. oykonimlərdə baş verən fonetik paralellik buna misal ola bilər. Biz səslərin bu cür dəyişilmələrinə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlirik. Moyun Çor abidəsindəki *Açığ Altır köl-Acı Altır göl* hidronimi (42, s. 6), *Bes-Beş, Selçuk-Səlcuq* (yenə orada, s. 79) antroponimləri və s. baş verən dəyişikliklərin çox qədimdən dilimizdə və digər türk soylarında xarakterik dil hadisəsi olduğunu sübut edir. Müasir türk dillərində 3 rəqəminin *üş*, «saç» sözünün *saş*, «axça» sözünün *axca* kimi işlənməsi, eləcə də «süpürgə» sözünün qırğızlarda *şıpırğü*, «süzgəc» sözünün kazaklarda *süzgiş*, türkmən və uyuğurlarda *süzgüc* (206, s. 800-807) kimi işlənməsi də buna sübutdur. Bu kimi ifadələrdə səsdəyişilmələrin mövcudluğu və müxtəlif paralelliyin areal türk onomastikasında çox geniş yayılması bu hadisənin türk xalqları üçün xarakterik olduğunu göstərir. Eyni

fonetik hadisələrə biz $t \approx d$, $t \approx s$, $y \approx s$ səsəvəzlənmələri ilə Dəmirçi-Temir+çi, Düdəngə-Tudin+kə/ku, Diadin-Tudin, Yayı-Yuti-Yuşi, Yengicə-sanq/sak+izi/işi/ issi kimi oykonimlərdə də qarşılaşırıq. Bu gün bizim oykonimlərin tərkibində müşahidə etdiyimiz bu səsəvəzlənmələr dialekt və şivələrimizdə *tükan-dükan* şəklində işlənməklə yanaşı, qazax, qırğız, tatar, türkmən dillərində də *tevrə-dövrə*, *tikkançı-dükkançı* (184, s. 123, 130-133) formalarında haliyədə də işlənməkdədir.

Şərur oykonimlərində geniş müşahidə olunan fonetik paralelliklərdən biri də $v \approx p \approx b$ səsəvəzlənmələridir. Billəva oykonimində *əvaloba* tərkibi, Havuş oykonimində *vuş-bus* etnonimi (burada həm də $h \approx k$ fonetik hadisəsi mövcuddur). Zeyvə məntəqə adında subı (həm də $z \approx s$), Verməzyar oykonimində *vər-börü* «qurd» və $m \approx b$ fonetik hadisələri *məz-bus* şəklində müşahidə etdiyimiz hadisələrdəndir. Son göstərdiyimiz $m \approx b$ fonetik səsəvəzlənmə bu gün osmanlı türklərində *mən-ben*, *min-bin*, qıpçaq dilli türklərdə, qazax və naqoylarda *boyun-moyun* (97, s. 255), Azərbaycan dialektlərində (Naxçıvan, Qazax) xoruzun *banı-manı* şəklində (77, s. 81) işlənməkdədir. Tədqiqat zamanı müşahidə etdiyimiz $k \approx g$ (Okuzbatr-Oğuzbatr), $k \approx x$ (Xanlıqlar-Kanqlar, Xalac-kalac), $x \approx q$ (Axura-Oqura/oğuz) və s. yüzlərlə digər paralelliklər də türk dillərində müşahidə edilməkdədir.

Oykonimlərdə samit səslərin əvəzlənməsi ilə yanaşı, sait səslərin də əvəzlənməsi prosesinin diapozonu çox genişdir. Onların əvəzlənməsi incə və qalın saitlərin bir-birinin əvəzlənməsi ilə müşahidə edilməklə yanaşı qarışıq şəkildə (qalın saitlərin incə saitləri və əksinə) əvəzlənmələr də oykonimlər üçün xarakterikdir. Bunların bir qismi ilə tanış olaq; $a \approx o$ səsəvəzlənməsi Kosacan-Kos/as/an, Axura-oqu r/a, Xorzatlı-Kas/at/lı məntəqə adlarında müşahidə olunur. Bu hal Azərbaycan dialektlərində *naxoş-noxoş*, *comuş-camış* və s. kimi işlənməkdədir. Türk dilləri ilə müqayisədə isə, dilimizdəki *darğa* sözü özbək türklərində *dorğa*, *araba* sözü uyğurlarda *orva*, *al* sözü yakutlarda *ol* və s. (77, s. 40-45) şəkillərində haliyədə mövcud olmaqda qalır.

a~u şəklində səsvəzlənmə Yaycı-Yuti/Yuşi məntəqə adında qeydə alınır. Bu cür səsvəzlənmələr Azərbaycan dialektlərindən Qazax, Göyçay, Corat, Saray dialektləri üçün *yuvan-* “*yavan*”, *Cuad-* “*Cavad*” formalarında xarak terik haldır (77-yə ətraflı bax).

Bundan başqa, incə saitlərin səsvəzlənməsi də türk dilləri üçün xarakterik hal olmaqla, oykonimlərin təhrif olunmasında müstəsna yer tutmuşdur.

ə~ö səsvəzlənməsi Verməzyar-Böru+bus+ər, **ü~e** əvəzlənməsi, Püsyən-Pesen/beçen, **ü~o** əvəzlənməsi, Qarabürç-Qara+börü+üç/uk və s. belə fonetik hadisələrdəndir. Eyni prosesi biz Azərbaycan dialektində *bünövrə-binöyrə*, *verdi-vərdi*, *vüçud-vicud*, *qərib-qerib* və s. kimi sözlərdə izləməklə yanaşı, digər türk xalqlarında da görürük. Azərbaycan dilində «ev» sözü başqırdlarda *öy*, kazak, qırğız, özbəklərdə *üy*, dilimizdəki «evlənmək» sözü tatar, türkmən, uyğurlarda *üylönü*, uyğurlarda *öylənmək* və s. formalarda (206, s. 228-229) danışığ və yazılış normalarıdır.

Şərur oykonimlərində elə fonetik paralellik və səsvəzlənmələr də müşahidə edilir ki, bu saitlərin (arxasına və önsinə) bir-birinin əvəzlənməsindən daha geniş yayılmışdır ki, bu da qalın və incə sait əvəzlənmələridir.

Bu qəbildən olan sait əvəzlənmələrinə **i~a** (Dizə-Dizak), **e~a** (Keştaz-*kas+taz*), **ə~a** (Xələc-*Kalac*, Kərimbəy-*Karabay-Quşçu*), Aralıq-*ər+al-ık/uk*), **i~u** (Biləva-*Bula+ova/oba*), **ə~o** (Çərçiboğan-*Cor+çu-buka/buğa*), **ü~u** (Düdəngə-*Tudinqa*, Gün-nüt-*Kanqut*, Diadin-*Tudin*) kimi fonetik təzahürlər misal ola bilər. Ümumiyyətlə istənilən dünya dillərində bu cür səsvəzlənmələr hər xalqın öz dialekt arealına görə xarakterik hal sayılır.

Şərur oykonimlərində yazıyaqədərki dövr səs əvəzlənmə prosesini özündə qoruyan oykonimlərdən biri Yaycı məntəqə adıdır. Burada «yc» səsinin qədim savir-türk, savir-xəzər itti-faqında *yabqu-sabqu-cabqu* şəkildə işlənməsi və «y» samiti dialekt ünsürü kimi oykonimdə öz izini qorumuşdur. Bu fonetik

hadisəni geniş araşdıran V.L.Quskasyan ç/c≈d≈z≈y≈s≈ş paralelliyinin hələ V əsrdən əvvəl mövcudluğunu elmi dəlillərlə sübut etmişdir (115, s. 8). Məsələ burasındadır ki, Yaycı məntəqə adında qorunan «yc» səs birləşməsi «ş» samiti kimi (Yuşi), həm də «t» samiti (Yuti) kimi qədimlərdən işlənmişdir. Tədqiqatçılar Azərbaycan-hun dialekt arealındakı «c» ünsürünü daha qədim hesab edirlər (174, s. 54). Bu fonetik hadisə (y≈s≈ş≈c) Şərur oykonimlərindən Siyaqut (sisaqut-sisaklar, bax Sisakan onomastik vahidinə) və Yengicə (sanq/sak+izə/izi «isti», «od») sözlərində də çox geniş və aydın formada qorunmaqdadır. Adların hər ikisi e.ə. II minillikdə tarixi təşəkkülümüzdə aparıcı rol olmuş Sak türk tayfa adı ilə bağlıdır.

Tədqiqat zamanı oykonimlərdə müşahidə olunan fonetik hadisələrdən biri kimi əski köklərlə və dil elementləri ilə bağlılıq təşkil edən «nq», qovuşuq səs fonetik hadisəsidir. Müasir dilimizin *donquz*, *dəngiz* (donuz, dəniz) leksik vahidlərində eləcə də toponimik sistemin Haçaquvang (Şəki), Dəngiz (Oğuz), Gengluğ (Dərbənd) və s. (21, s. 247) toponimik adlarında qorunan bu səs Şərur oykonimlərindən Yengicə məntəqə adında qorunmuşdur. Bu ad Azərbaycan toponimik sistemində Yengicə, Ərəb Yengicə (İsmayilli r.), Sırt Yengicə (Qəbələ) adları ilə geniş yayılmışdır (yenə orada, s. 247). Bu qovuşuq səs haqqında M.Seyidov, M.Ş.Şirəliyev, T.İ.Hacıyev (52, s. 88., 31, s. 131) xeyli misallar gətirməklə onun (-nq-) qıpçaq türk dilləri ailəsində geniş yayıldığını göstərmişlər. Fonetik hadisələr haqqında fikrimizi yekunlaşdıraraq onu qeyd edə bilərik ki, Şərur oykonimləri zəngin fonetik təzahürlərə malik olmaqla yazıyaqədərki dövr elementlərinin daşıyıcısı funksiyanı yerinə yetirən qədim türk Azərbaycan oykonimləridir.

ŞƏRUR OYKONİMLƏRİNİN YAZIYAQƏDƏRKİ DÖVR LEKSİK ELEMENTLƏRİ

Bu gün onomastik vahidlər sistemində biz müasir leksikonumuz, yazılı mənbələrimiz və dialekt şivələrimizlə anlaşılmayan leksik vahidlərlə qarşılaşırıq. Belə komponentlər təkcə bizim dil üçün deyil, bütün dünya dilləri üçün xarakterik olan dil hadisəsidir ki, məhz bu tərkiblər xalqların tarixi və dilinin qədim dövrlərindən xəbər verir, tarixi proseslərin, dilin keçdiyi təkamül yolunun işıqlan dırılmasına yol açır. Şərur oykonimik sistemində qarşılaşdığımız komponentlərin anlaşılmayan və günümüzün leksikonunda mənası bilinməyən belə köklərin hamısı tariximiz və dilimizin qədim layı, əski türk-Azərbaycan tamğasıdır. Bu gün dilimizin qədim kök-şəkilçi münasibətlərini, mürəkkəb sözlərin formalaşma imkanlarını aydınlaşdıran belə qədim leksik vahidlərin bir qrupuna nəzər salaq.

As. Göstərilən qədim leksik vahid omonimlik xarakterinə malik olub həm qədim türk tayfa adını, həm də «güclü», «qüvvətli» mənalərini ifadə etmişdir. Asların tayfa olması, türk oğuzlara mənsubluğu C.Cəfərovun araşdırmalarında elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur. V.Tomsen, V.V. Radlov, V.V. Bartold, L.V. Qumilev və digər araşdırıcılar asların tayfa olaraq «sirli bir xalq» olduqlarını, lakin türk olmadıqlarını vurğulayaraq mənşəyi «qaranlıq» bir xalq kimi tarixin bir küncünə qısmışlar. Lakin C.Cəfərov Qafqaz qayaüstü yazılarına istinadən *On kara as er Budin - On qara as kişilərinin vətəni (F.R.)* ifadəsində «as» tərkibini doğru olaraq tayfa adı kimi əsas götürmüş, Asiya, Asak, Aşkabad, Arsak və s. yüzlərlə onomastik vahidi nümunə göstərmiş, onların bir türk olduğunu sübuta yetirmişdir (16, s. 47, 99-100).

Bu tayfa adı Orxon-Yenisey Daş kitabələrində də izlərini saxlamışdır. Ə.Amanoğlu öz araşdırmalarında *Az tutuk, Az Eltəbər* yazılışlarını nümunə göstərərək onun apelyativinin «güclü», «qüvvətli» olduğunu göstərmiş və F.Ağasıoğlunun bu tərkibi aslarla qarşılaşdıraraq Azıx oroniminin buradan gəlmə

fikirlərinə də diqqət yetirmişdir (41, s. 79). Bu versiya ilə yanaşı Q.Qeybullayevin E.V.Sevortyana istinadən fikirləri də maraqlıdır. O, sözün «əziz», «mərhəmətli» mənələrindən bəhs edir və buna xeyli misallar göstərir (36, s. 179). Bununla belə biz Sevortyanda bu tərkibin türk dilində «ağıl», «zəka» mənələri ilə bağlılığına da rast gəlirik (173, s. 191). Göründüyü kimi «as» tərkibi həm tayfa adı kimi, həm də söz-sifət kimi müxtəlif araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Əgər türk dillərində dil arxa sait səslərin dil önü saitləri əvəzləməsini nəzərə alsaq «as» tərkibini biz «es» tərkiblərində də araşdırma bilərik. Çox maraqlı haldır ki, ikinci variantda da bu tərkib (es) türk dilində olmaqla «ağıl», «zəka» mənələrini verir ki, bu yöndən təhlilə İ.L.Jukovskayanın yazılarında təsadüf edirik (129, s. 13). Yazıyaqədərki dövr elementi olan «as/es» tərkibi təkcə yuxarıda sadaladığımız yer adlarında deyil antroponimik adlarda da mühafizə olunmaqdadır. M.Kalankaytuklu «Alban tarixi» əsərlərində qədim Alban çarlarından birinin adını Asay olaraq qeyd edir (54, VIII f., s. 19). Biz türk onomastik vahidlər sistemində xeyli Asak, Temir Asak, Askuç İnal, Asuzu, Asık bulmuş eləcə də «es» yazılışı ilə Esen kaya, Esen buka, Esen temür, Esen teqin, Esen və bu kimi yüzlərlə insan adlarına rast gələ bilərik (42, s. 13, 35). Bu adların hər hansı birinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim «an/en» «mənsubluq» şəkilçisi (esen sözündə), ər-«kişi», «igid», ak-«uca» (Arasak sözündə) ka/ku-«pay», «qismət» və ya «şan-şöhrət» (Asak sözündə) kimi komponentlərin qoşulduğu «as» komponenti müxtəlif mənələri ifadə edir. «Kaya», «buka», «temir» və s. sözlərlə işlənən «esen» sözü *esen, esən, isən*-sağ şəkillərində «*sağlam*» mənasını ifadə etməklə bu gün də başqırd, kazak, qırğız, türkmən, uyğur, özbək, tatar və s. dillərdə işlənməkdədir (206, s. 223). Tərkib Aşkabad sözündə «*As ölkəsinin payı*» və ya Asak sözündə «*uca aslar*», Arsak sözündə «*uca as ərləri*» mənələri ilə etnonimlə-tayfa adı ilə bağlıdır. Lakin bütövlükdə göstərilən misallarda o yalnız etnonim deyil həm də «*gücü olan*», «*güçə malik*», «*güçə məxsus*» (esen sözündə) mənasını daşıyır. Esen teqin-«*güclü təgin-şahzadə*», Esen kaya-«*gücü olan, qüvvətli qa-*

ya» kimi adlar buna misal ola bilər. Bu baxımdan Alban çarının adı Asay daha maraqlı tərkibə malikdir. Əgər türk dillərinə məxsus «y» samitinin «s» samitinə keçməsi fonetik hadisəsini nəzərə alıb bu gün «yabanı» sözünün qırğızlarda *sabayi*, «yapışık» sözünün türkmənlərdə *sepbik*, «yay» (fəsil) sözünün uyğurlarda *say*, «yulaf» sözünün özbək, tatar, türkmən, uyğur dillərində *sulee*, *sulu*, *sula* və s. (yenə orada, s. 955, 967, 998-999 və s.) yazılışlarına istinad etsək Asay şəxs adını Asas kimi də oxuya bilərik ki, o zaman «as» tərkiblərindən biri «güclü», «qüvvətli» və ya «zəkali», «mərhəmətli» sifətlərdən, digəri isə tayfa adından formalaşmış olacaqdır.

Onu da qeyd edək ki, M.Kaşğari öz lüğətində as/es tərkibinin «yırtıcı vəhşi heyvanların payı», «fənalıq», «pislik», «ayıb olan şey» mənaları daşdığından da bəhs etmişdir (194, s. 194). Göstərilən tərkib və mənalar, şübhəsiz, qoşulduğu leksik vahidlərin mənə çalarları ilə həmahənglik baxımından özlərini təsdiq etməyə qadirdir. Bütün aparılan təhlillərdən sonra bizə belə gəlir ki, bu gün dilimizdə işlətdiyimiz «üstün» sözü «*ağıla müdrikiyə tən*» (us-tən), «üzgün» sözü «*müdrüklüyünü itirmiş, enmiş*», mənaları dolayısı ilə «as»-*zəka*, *ağıl* və s. mənaları saxlamaqla qədim köklərin izini qoruyan leksik vahidlərdir. Bu tərkib «uş» şəklində şumerlərdə «*ağıl*», «*zəka*» ifadə edirdi (148, s. 7).

«As» tərkibi ilə yaranmış məntəqə, dağ, su hövzələrinin və s. yayılma arealına gəldikdə isə Türkiyə ərazisində Asarlı, Aspınar, Asboğa, Azköy (204, s. 3, 57), Cənubi Azərbaycanda Arasbaran, Eşik (Tergiver qəzasında), Əstərkan, Əscan (Əhərdə), Əsbi, Əsər (Xalxal, Miyanada), Bəkaş (Manqur qəzasında) və s. Şimal Azərbaycanda Astara («*As düşərgəsi*»), Ağstafa (*Ağastafa*- «*uca aslar obası*»), Alazan («*uca on aslar*»), Azad (*Xanlarda*. «*Aslar*»), Araz («*Asərləri*») və s., Qərbi Azərbaycan ərazisində Ardaşar («*Dağ aşırımında yaşayan as ərləri*»). Art sözüne bax 21, s. 248), Aştarak («*As türkləri*»), Asni («*Asların verdiyi, bağışladığı*» («ni» tərkibinin *verdi, bağışladı* mənalarına bax 36, s. 80), Asti («*Aslar tikən*»), Azərku («*As ərlərinin qisməti, payı*»), və s., Gürcüstan ərazisində xəzər türklərinə və

qıpcaq türklərinə məxsus avaz, abas tayfa adından olan Bolnisi rayonunun Zolkveşi kəndində Avazlar məhəlləsi və tayfası (21, s. 246). eləcə də Orta Asiya, Yakutiya, Sibir, Altay və s. ölkələrinin ərazilərində minlərlə Az/As türklərinin yaratdığı yer adları bu tayfaların qeyri-adi güc və qüdrətindən xəbər verir.

Belpi. Bu tərkib çox qədim dövrlərdən (e.ə. III minillik) lulubi, Subi, Kaspil, Silbi türk tayfa adlarına *ba/bi* şəkillərində qoşularaq «cənab», «bəy» mənalarını ifadə etmiş və bu tayfaların türklərə mənsubluğunu bir daha sübut etmişdir. Tərkib $m \approx b$ fonetik paralelliyi ilə Şərur rayon ərazisində Qazma adında «kas» tyfa adı *ma/be-bəy* komponenti kimi qorunur. Bu arxaik leksik vahid Q.Qeybullayev tərəfindən geniş araşdırılmış (36, s. 56), A.M.Məmmədov öz tədqiqatlarında bu sözün şumerlərdə «be»-«bəy», «cənab» olduğunu müqayisəli göstərmiş (48, s. 19), Sevortyan öz lüğətində tərkibin «bəy» mənası verdiyini qeyd etmiş (173, t. I, s. 67), M.Kaşğaridə isə «bey» onomastik vahidi «zəngin», «varlı» komponentləri ilə izah edilmişdir (194, s. 76). Soy «bay», «bey» formalarında başqırd və uyğur dillərində (206, s. 56), «Kitabi-Dədə Qorqud» əsərində Baybecan, Baybura adlarında *bay* şəklində (46, s. 42 1988), «Qazan bəg», *bəg qazan* ifadələrində (Yenə orada s. 47) *bəg* şəklində qədim türk yazılı nümunələrindən olan Orxon Yenisey yazılarında isə *Bay ana, Bək Torkan, Bəg Çor, Bars bəg, Ur bək* və s. antroponimlərində *bəy, bay, bak, bək və bəğ* formalarında (69, s. 379-385) işlənmişdir.

Tu/tau. Tərkib türk dillərində *tau, tou, tu* formalarında «dağ» və bəzi hallarda $t \approx s$ fonetik hadisəsi ilə «su» anlamını ifadə etmişdir. Q.Qeybullayev hər iki ifadəni geniş tədqiq etmiş (36, s. 72,73., 38, s. 17-19), bununla bərabər türk ləhcələri lüğətində isə bu komponent *taq, tö, tağ* şəkilli yazılışlarla uyğur, öz-bək, başqırd, kazak və b. xalqlarda dil müqayisələri ilə göstərilmişdir (206, s. 142-143). A.V.Kaul barsın tərtib etdiyi 1873-cü ilə aid xəritədə Amu dərəyə və Sır dərəyə hövzələrində Kibe tau, Kumalak tau, Burlu tau dağ adlarında (20-dən yuxarı dağ adı) «dağ» nomeni *tau* kimi işlənmişdir (135, list 1, 2, 3). *Tu* kom-

ponentinin «su» anlamı fikrimizcə Azərbaycan dilinin *tuluq* (isim) leksik vahidində və *tuluqlamaq-sulanmaq* felində bu gün həmin mənanı daşımaqdadır. Şərur oykonimlərində bu tərkib Tumaslı oykonimində qeydə alınır ki, buslarla bağlı bu (türk tayfası. e.ə. VIII əsr) adın geniş etimologiyasını yuxarı da vermişik.

Börü. Qədim türk yazılı mənbələrində börü tərkibinin «qurd» mənasını ifadə etməsinə biz «Oğuznamə»nin uyğur versiyasında «...Çanerta boldukta Oğuz kağannun Kurikaniğa kündaq bir Yaruk kirdi. Ol yaruktun kök tulukluk kok Yalluğ beduk bir erkak böri çıktı» ifadəsində də rast gəlirik. Bundan başqa əsərdə onun *köməkçi, başçı, yol göstərən* olması ideyası da göstərilmişdir (53, s. 17). Qurd mifi türk mifik dünyagörüşü ilə sıx bağlı olub başlanğıc, ana, nəsil ifadəsi kimi geniş yayılaraq, VII əsr çin mənbələrində qədim türklərin kökünün qurddan gəldiyi söylənilir. Düşmənlər tərəfindən hamısı qətlə yetirilən türk lərdən bir oğlan uşağı qalır. Onu qurd əmizdərək sonradan oğlanın arvadı olub ondan 10 oğul doğur və türklərin nəslini davam edir (153, t. I, s. 242). Bu əski mif türklərdən iranlılara keçmiş, Kirin qurdu əmirdiyi də əfsanələşdirilmişdir. Eyni versiya monqollarda eləcə də şimali Amerika hinduları tilingitlərdə də mövcuddur (yenə orada). Q.Qeybullayev Alban çar adlarının etimologiyasını verərkən bu mövzuya toxunmuş (36, s. 181) və əskilərdə «böri» sözünün «qurd» anlamını açıqlamışdır. «Börü» komponentinin «qurd» mənası daşması M.Kaşğarının «Divani-lüğət-it-Türk» əsərində də qeyd olunur (194, s. 108). Vərməzyar oykoniminin birinci Vər/Bör tərkibi «parıltı», «ışığı» mənasında da işlənir (36, s. 82). Bu gün dilimizdəki parıltı sözü, «par-par» sözündə bu tərkib saxlanılıb. Lakin biz qurd mifini nəzərə alaraq «Vərməzyar» və «Qarabürç» sözlərinin birinci və ikinci *bör* komponentində «u» saitinin eleziyaya uğradığını qət edərək oykonimi «Qurd Bus ərləri» kimi açıqlayırıq. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Baybörö «Qurd bəy», Burla xatun- «Qurd xatun», türk yazılı məxəzlərində Börü Alp- «Uca qurd» İşbara Alp- «Uca parıldayan (bəlkə də «boz»)

qurd», Çingiz xanın nəvəsi Böri, XII əsr oğuzlarda Qök Bori-«Gök Qurd», (134, t. I, s. 268) və s. onomastik adlar *qurd* totemi ilə bağlı adlardır. Bu tərkib Türk onomastikası arealında Böri, Er Böri, Kıtay Böri (42, s. 26, 53) və yuxarıda göstərilən adlarla müqayisə oluna bilər.

Ka/ku. Qədim şumərlərdə «pay», «qismət» mənasında işlə-nən bu tərkib, «şan-şöhrət» mənasında qədim türk sözü kimi L.Y.Tuquşevada (185, s. 341), «pay», «qismət» mənalarda Q.Qeybullayevdə (36, s. 82, 144) işlənmişdir. Şərur oykonim-lərində bu tərkibə $h \approx k$ fonetik səsvəzlənməsi ilə Havuş (ha-ka), Düdəngə (qə-kə/ka) oyko nimlərində təsadüf olunur.

Taz. «Düz» mənası ifadə edən bu tərkib Şərur oykonimlə-rindən Keştaz məntəqə adında işlənir və «düz» mənasını ifadə edir. Söz «tuz» şəklində M.Kaşğaridə (194, s. 679), *tüz*, *düz* şəkil-lərində osmanlı, qırğız dillərində (206, s. 176), *tus* şəklində isə Q.Qeybullayevin araşdırmalarında «düz» mənasını ifadə etmiş-dir (38, s. 21). XVI əsrin sonlarından XX əsrə qədər Şimal Azərbaycan oykonimik sistemində, İrəvan nahiyəsində Kastuzə-*kas düzü*, Keştaz-*kas düzü* və s. adlarda qorunmuşdur (34, s. 162, 186). Zebil nahiyəsində rast gəldiyimiz Taz kənd adındakı tərkib isə bütövlükdə Tus türk tayfa adı ilə bağlıdır.

İl. Yurd, vətən mənasında açıqlanan bu söz bu gün də osmanlı türklərində «il», «ilçə» mənalarda anlaşılmaqdadır. F.Rəşiddədinin «Oğuznamə»sində biz dəfələrlə hər hansı bir ölkəni Oğuzun «il» etməsi, «yurd» etməsi ilə qarşılaşırıq (28, s. 30-31). Qədim Şərurda bu tərkibə İlquzaqaya oykonimin-də (sonralardan Şərurun bu kəndi mənbələrə Yalquzağac, Yal-quzaq və s. şəkillərdə düşmüşdür) rast gəlirik ki, bu tərkib Azərbaycan toponimik sistemində İlisu, İlanlı, Keçili (*kas ili*, *yurdu*), Sakil («*sak yurdu*» Culfa r-nu). Muğancıqi-Senili (*Sanq/sak ili*) İlar (il+ər-«*ər yardu*»), Şuragil (*Şirak eli*) və s. (34, s. 124, 159., 21, s. 95. 97) «İl» tərkibi osmanlı türklərindən başqa, türkmənlərdə də bu gün «əyalət» kimi «il» formasında qeydə alınır (206, s. 379). Lakin birbaşa «el» ifadəsini başqırd və tatarlar *ölkə* anlamında «il» sözü ilə işlədirlər (206, s. 209).

Oykonimdəki aqa/aka tərkibi isə «əkə», «oğ lan» kimi türk xalqlarında geniş yayılıb.

Bu tərkibə başqa kontekstdən yanaşan S.M.Mollazadə öz yazılarında İlisu hidroniminin etimologiyasını verərək *ili* tərkibini «iliq», hidronimi isə bütövlükdə «İliq su» kimi izah etmişdir (154,s. 159). Fikrimizcə *İlisu* hidronimi qədim türk sözumüz olan el, yurd, vətən sözlərindən yaranmış və *el suyu, yurd suyu* mənasındadır.

Uk. «*Varis*», «*övlad*», «*oğul*» mənalərini ifadə edən bu tərkiblər Okuzbatr (Mənbələrdə Öküzbatr kimi də yazılıb) və Oğuzdaş, Aralıq oykonimlərində işlənibdir. Tərkibin iq/uk formalarında göstərilən məna ifadə etmələrinə «uqu» şəklində (48, s. 11), E.V.Sevortyanda (173, t. I, s. 416), «ikə» şəklində elamlarda (126, s. 109) «qardaş», «oğul» mənalərində Q.Qeybullayevdə «varis» mənasında «Qədim türk dili lüğətində» (120), «eke» şəklində və «böyük kız qardaş» mənasında M.Kaşğaridə rast gəlik (194, s. 173). Bu gün dilimizdə işlənən *oğul* (*ok+ul*) sözü, *uşaq* komponentində *uş/us+ak/uk* leksik vahidləri (*us/uş/uşu*-«od», *uk*-«oğul», yəni *od oğul*, bəlkə də «od, ocaq yandıran») şübhəsiz qədim dilimizin bu günə çatan yazıyaqədərki dövr elementləridir.

Batr. Okuzbatr oykonimində qorunan bu qədim kök, Monqolustan ərazilərində Ulan-Bator, Suxe Bator oymağı və şəhəri, türk onomastikasında Batur antropnim Batra-kız qadın adı, Batar, Sığbatar yer adları (42, s. 20) ilə işlənmiş və «güc», «qüvvət», «qəhrəman», «igid» mənalərini ifadə etmişdir. Ola bilsin ki, Okzbatr yer adının yaranmasında ilkin forma *oğuz* olmuş, monqollar ərazilərimizə gəldikdən sonra yer adına «batr» tərkibi qoşulmuşdur (Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm yer adlarının yaranması kimi). Lakin *bat* tərkibinin $m \approx b$ səsəvəzlənməsi ilə skiflərdə Matu-Batu, hun xaqanı Made-Mete, Midiya yer adlarından Kitbatay, Sanqibut, Akbat, Aratbat, Alban larda şəxs adı Urbat, Sumbat və s. antropnim və toponimlərdə eləcə də Alban tayfa adı sarmatlarda «sarmat» tərkibi, yer adlarından Akbatan (Həmədan), Kilimbat, Aratbat

və s. (36, s. 97) kimi onomastik vahidlərin *bat* tərkibi həm *batr*-«igid», «mətin» (yenə orada, s. 184), həm də *bat*-«ölkə» mənasını (Ordubad, Astabad) ifadə etmişdir. Tərkibin «ölkə», «məkan» ifadəsi şumerlərdə və İ.Əliyevdə də izah olunmuşdur (84, s. 94).

Qardaş Türkiyə ərazisində kənd adları-oykonimlər də biz Beli Bedir, Əski Bedir, Kara Bedir adları ilə də rastlaşırıq ki, burada *batr* komponenti $a \approx e$ fonetik hadisəsi ilə *Bedir* şəklinə düşmüşdür (204, s. 65). Göstərilən misallar «*batr*» tərkibinin yazıyaqədərki və sonrakı dövrlərdə də işləndiyini, türk dillərinə mənsubluğunu sübut edir və bu sözün moŋqollardan gəlmədiyini, bu tərkibin çox qədim zamanlara aidliyini sübut edir.

Tenir/Tenqir. Əski mifologiya ilə bağlı bu tərkib türk dilləri üçün xarakterik $m \approx n$ səsəvəzlənməsi ilə Dəmirçi kənd adında işlənmiş, Tomris, Teymur, Temurçin şəxs adlarında, Taymur göl, ada, rayon (Yakutiya), Temur, Temir dağ və oronimdə (Karaqanda və Kemerovo vilayətlərində), Temuran kənd adı kimi Türkiyədə (204, s. 62) qorunmuşdur. «Tenqir/Temir» sözünün qırğızlarda *Tenir* forması mövcuddur (206, s. 848). Tomris adından bəlli olur ki, söz-tərkib miladdan öncə və sonrakı dövrlərdə (digər adlarda) qədim leksik mənaya malik olmuşdur. Tərkib Temir kaya, Temir kapiğ, Temir Asaq və s. sözlərlə (42, s. 92 və s.) müqayisə oluna bilər. Dəmirli/temirli e.ə. VII əsrdə oğuzların bir qolu idi (F.R).

Ur. Çox qədim dövrə malik olan bu leksik vahid Manna, Midiya, Skif, Alban türklərində *ur/uru* «*oğul varis*» və «*qur*», «*qurmaq*» feli kimi işlənmişdir. Skiflərdə Qnur, Ckilur çar adlarında, Saklarda Paruyr çar adında (36, s. 143-153) Albaniyalarda Urbat, ruhani (54, s. 24) və İrik şəhər adında və s. bu tərkiblə rastlaşırıq. Onu da qeyd edək ki, Albaniyada böyük şəhər olan İriki F.Məmmədova Qəbələdən cənubda lokalizə edir və Y. Cəfərov şəhərin Çri adlandığı fikrindədir (Yenə orada s. 210). Halbuki biz «Bilqamis» dastanında Uruku həm qala, həm də şəhər kimi oxuyuruq (bax, Bilqamis dastanı. B., 1985 s. 8). Bundan başqa Pazırık «baş Uruk» Altayda Yan Ulağan çayı

vadisində yurd yeri idi. Bu məlumatlar L.N.Qumilyovun, B.Ögəlin, R.Özdəkin yazılarında geniş yer almaşdır (68, s. 125). Şərur onomastik vahidində qeydə alınan bu tərkib «Şir övladları» və ya «şirlərin qurduğu» tikdiyi (Şirak tayfa larının) yer məkan mənasındadır. Əski dastanımız «Ərgə nəqon»da «Qiyat və Nüküzün ailələri hər biri bir Uruq idi» ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Burada Uruq-«yurd, ölkə» mənasını daşıyır.

Boğan/boğanq/buka. Maraqlı tərkib olan bu leksik vahid qovuşuq «nq» səsi ilə türk dillərində çox geniş yayılaraq «boğa»-*boka*, *buğa* şəklində M.Kaşğaridə (194, s. 101) uyğur, özbək, qırğız, kazak dillərində *buka*, turkmənlərdə *buğa*, tatar və başqırdlarda *bügiz* şəkillərində türk dillərində (206, s. 76-77) *buğa*-«güc», «qüvvət» bildirərək Şərur ərazisində Çərçiboğan oykonimində Çor türk tayfa adına qoşularaq işlənmişdir. Türk onomastikasında Buğratigin, Buğa, Ara buka, Esen buka, Monkul buğa, Temür buğa (42, s. 26-68, 92) və s. antroponim və toponimlərlə müqayisə oluna bilər.

İzi/içə. Şumerlərdən başlayaraq bütün türk dillərində günümüze qədər gəlib çatan və izi/issi/isti-«ışığı», «od» mənalərini ifadə edən bu tərkib Şərurun Yengicə oykonimində qeydə alınır. Bu istiqamətdə A.M.Məməndov (48, s. 8), Q.Qeybullayev (36, s. 77) və b. araşdırmalar aparmışlar. Bu gün türk dillərində bu tərkib dilimizdə *isti*, baş qırdlarda *isi*, türklərdə *sıcaq*, qazaxlarda *istik* və s. şəkil lərdə (206, s. 768-769) işlənmişdir. M.Kaşğaridə söz *ışığı-isti* mənasında göstərilərək geniş açıqlanmışdır. Bu tərkib Ahmet Caferoğlu, İbn Mühənnə, V.V.Radlov tərəfindən tədqiq edilmiş və koman kaybol, saqay və s. dillərdə də *isti* ifadə etdiyi açıqlanmışdır (194, s. 237). Lakin biz yuxarıda bu sözün «uz» tyfa adı kimi işlənməsindən də danışdıq.

Qara. Tərkib geniş tədqiqata cəlb olunaraq T.Əhmədov A.N.Konanov, A.Babayev, L.Z.Budaqov və b. tərəfindən araşdırılmış onun rəng, «qüvvətli», «cəsur», «böyük» və s. mənaləri üzə çıxarılmışdır. Sözün «böyük» mənası «Yaradılış dastanı»nda Qara Xan-«Böyük Tanrı» mənasında özünü qoruyur. Şərur oykonimlərindən Qara bürc, («Böyük qurd»), Qarahəsənli

(«Böyük kaslar»), Kərimbəyli Quşçu («Qüvvətli Kuşan bəyləri») oykonimlərində «qara» tərkibi «böyük» və «qüvvətli» mənalarında işlənmişdir.

-at. Qədim türk dillərində «cəmlük» ifadə edən bu şəkilçi (-at, -t şəklində) Şərur oykonimlərindən Xorzatlı, Günnüt, Təzəkənd-Orutlu oykonimlərində türk tayfa adlarına qoşularaq cəmlük ifadə etmiş, qədim türk tayfaları Sarmat, Oriyat, Tanqut, Qoybat, Başqurt və digərlərinə qoşularaq «çoxluq» bildirmişdir. Bu şəkilçi əsasən hun (117, s. 87), Göytürk (41, s. 98-108), başqurd (96, s. 13, 17), Abakan, Xakas türklərində (68, s. 17) geniş işlənmişdir.

-nq. Qovuşuq samit şəklində bu tərkib Xanlıqlar, Tənənəm, Yengicə, Günnüt oykonimlərində səsdüşümü hadisəsi ilə və qədim yazılışı ilə (Yengicə) müşahidə olunmaqdadır. Tədqiqatçı alimlərimizdən T.Əhmədov (21, s. 247), M.Şirəliyev (77, s. 76), G.M.Mollazadə (154, s. 9), İ.Seyidov və b. bu qovuşuq samit haqqında geniş tədqiqat aparmış, sözlərin tərkiblərində «nq» qovuşuq samitinin işlənmə xüsusiyyətlərini və qıpçaq dil qruppu ilə əlaqəsini araşdırmışlar. Azərbaycan dilinin hazırkı şivə və dialektlərində də *dəniz-dengiz*, *donuz-donquz*, *qonur-qon qur* kimi sözlər işlənməkdədir. Şərur oykonimlərinin tədqiqi zamanı ortalığa çıxan xeyli arxaik köklərin izahı tədqiqatçı alimlərimiz tərəfindən geniş şəhr olunmuş, bu köklərin qədim və müasir türk dilləri ilə müqayisələri aparılmış və dilimizin hazırkı orfoqrafiya lüğətində arxaik kökləri qoruyan leksik vahidlərdən nümunələr göstərilmişdir. Belə arxaik köklər sırasına daxil olan «xan/kan» tərkibinin *tanrı*, *titul* bəzən də *şaman* mənalarını ifadə etməsi, «kür» sözünün *coşqun*, *dəlisov*, *şiltaq* mənalarında tayfa adlarına qoşulması, «avalova» sözünün fonetik səsvəzlənmə ilə *oba*, *yurd*, *qışlaq* və s. kimi söz köklərində görünüşü, «san/ çan/şan» əski leksik vahidinin tayfa adlarında *ucalıq*, *şan-şöhrət* ifadələri, «ak» tərkibinin *ağmaq*, *ucalmaq*, *uca* fel və sifət kimi işlənməsi, o cümlədən -an, -van, -kan, -çı, -a və s. şəkilçilərin daşdığı mənalar B.Budaqov, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, M.Seyidov, Q.Məşədiyev, V.Quqasyan, A.Axun-

dov, R.Yüzbaşev, A.Qurbanov, A.Babayev T.Əhmədov və adını çəkmədiyimiz onlarla dilçi alimlərimiz tərəfindən geniş şəhr olunduğundan biz əlavə izaha ehtiyac görmürük.

NƏTİCƏ

Qədim Şərur elinin oykonimlər sistemində aparılmış tədqiqatın və təhlillərin elmi nəticələrinə istinadən söyləyəcəyimiz yeni konsepsiyanın əsas mahiyyətini belə açıqlaya bilərik. E.ə. III minillikdən başlayaraq I minilliyin sonuna qədər və ondan sonrakı dövrlərdən bu günümüzdə kimi qədim Şərur eli türklərə məxsus olmuş, ərazidəki yaşayış məntəqə adları türk tayfalarının bir-başə iştirakı ilə yaranmışdır. Burada e.ə. III minillikdə fəaliyyəti olmuş türk **kaslarla** bağlı Kosacan, Keştaz, Qazanxan, Xorzatlı (Qara həsənli), e.ə. II minillikdə türk **sakların** adlarından formalaşan Yengicə, Siyaqut, Danzik, türk **oğuzların** qədim əcdadları **yuşi/yutilərlə** bağlı Yaycı, həmin dövrdə Matian çarlığında **matinlərlə** bərabər (bu türk tayfalarının tarixi geniş araşdırılmalıdır) e.ə. I minillikdə də fəaliyyətləri olmuş **buslarla** bağlı Bezirlik, Tumaslı, Vərməzyar, Havuş, **manqlarla** bağlı Muğanlı, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm, Maxta, daha sonra e.ə. I minillikdə fəaliyyətləri tarixi məxəzlərdə geniş şərh olunan **hun, şirak, kimmer, savir, kol, çul, çor, kəngər, peçeneq** (çox təəssüflər olsun ki, bəzən öz tarixçilərimiz bu tayfaları eradan əvvəlki qədim dövrlərdən qoparıb eramızın müəyyən dövrlərinə aid edirlər), oğuz qolunun **Kayi, Bayat, Bəydilli, Orus** və s. türk tayfa adları ilə bağlı Şərur oykonimləri mövcud olmuşdur və bunlar türk dili imkanları və tayfa adları ilə bağlı yaşayış məntəqə adlarıdır. Bu oykonimlərin etnik mənşəyi sonrakı dövr türk tayfalarının qolları **Daşanlı, Quzugüdənli, Dünbülü, Şeyikli, Ağsaqlı** tayfaları ilə davam edərək XIX əsrə qədər gəlmişdir. Sonrakı dövrlər isə (1828-dən sonra) bəzi kəndlərə rus şovinist siyasətinin nəticəsi kimi erməni, kürd və digər qeyri-türk tayfaları yerləşdirilmişdir.

Ərazinin hansı dövrlərə məxsusluğuna gəldikdə isə onu söyləmək lazımdır ki, türk etnoslarının e.ə III-II minilliklər dövlətçiliyi haqqında əsaslı məlumatlar olmasa da e.ə. IX-VI əsrlər Matian çarlığı, Manna və Maday, e.ə. VIII-IV əsrlər Sak/Saka çarlığı, e.ə. IV əsrdən eramızın III əsrlərinə qədər Əhəmənilər, Atropatena bəzən qısa fasilələrlə e.ə. IV eramızın VII əsrləri Albaniya (bu knyazlıq şəklində XII əsrə qədər «Alban xaçın knyazlığı» adı ilə yaşamışdır). III-V əsrlər Hun xaqanlığı, VI-IX əsrlər Bolqar, Xəzər xaqanlıqları eləcə də burada mövcud olan Sacilər, Salarilər X əsrin 80-cı illərindən XI əsrin 60-cı illərinə qədər müstəqil «Naxçıvan şahlığı» dövləti XI əsrdə Eldənizlər, XIII-XIV əsrlər Hülakilər, XV-XVIII əsrdə Səfəvilər, XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin əvvəllərinə qədər (1828) xanlıqların nəzarəti altında olmuş, heç bir tarixi dövərdə burada türklərdən başqa qeyri-hakmiyyət olmamışdır (29, s. 16-19., 68, s. 145, 177., 36, s. 239-240., 23, s. 29, 47 və s.).

Tədqiqatdan irəli gələn yeni elmi nəticələrin tarix, coğrafiya, dil istiqamətindən tutarlı təkzibləri dünya tarixşünaslığının irəli sürdüyü «Şimaldan cənuba türk tayfalarının köçü» məsələsinin tamamilə uydurma olmasını ortalığa çıxaran real həqiqətlərdir. Belə ki tayfaların köçü məsələsi də tədqiqatların elmi nəticələrində öz təsdiqini tapmır. Şərur ərazisinin arxeoloji qazıntılarından əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin e.ə. IX-IV-I minilliklərlə səsleşməsi (Yaycı, Gümüşlü Maxta, Kərki, Dizə, Zeyvə, İbadulla, Xalac və s. V.Baxşəliyevin və Ə.Novruzlunun «Şərurun arxeoloji abidələri» kitabına ətrfli bax) və əski türk mədəniyyəti olması, oykonimlərdə adı çəkilən türk tayfalarının tarixi qaynaqlarda fəaliyyəti dövrünün və ərazisinin saxtalaşdırıldığı və s. coğrafi baxımdan, linqvistik araşdırma, arxeoloji qazıntıların elmi nəticələri yönündən tamamilə təkzib olunur. Bunu Naxçıvan MR ərazisindəki Ordubad, Culfa, Babək, Şahbuz bölgələrindəki yüzlərlə oykonim, hidronim, və oronimlər də (Şahbuz, Sakar su, Dizə, Yaycı, Kaskalan, Sakil bulaq, Ərəfsaq, Zoğala, və s.) sübut edir. Naxçıvan ərazisinin Qızılvəng nekropolundan N.V.Fedrov tərəfindən aşkarlanan

tapıntıların sak tayfalarına və e.ə. II minilliyə aidliyi elmi cəmiyyət tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Bu istiqamətdə E.E.Kuzmina, T.A.Trafimov və digərlərinin də araşdırmalarının elmi nəticələri tapıntıların saklara məxsusluğuna birmənalı sübutlardır (biz yuxarıda bu barədə danışmışıq). Qondarma tarixşünaslıqda sakların tarix səhnəsində mövcudluğu e.ə. VII əsr, ərazi olaraq Orta Asiya göstərsə də, lakin e.ə. VII əsrdə ortalığa çıxan və bir yüz il keçməmiş Bisütun qaya yazılarında (e.ə. 520) adı çəkilən bu tayfanın az bir zaman kəsiyində öz tarixini qayalara yazdırması və e.ə. V əsrdə «Avesta»da əks etdir məsi şübhəsiz göstərilən tarixlərdən çox öncəki əsrlərdə mövcud olmuş və adı çəkilən ərazilərdə də məskunlaşmışdır. O zaman haqlı bir sual ortalığa çıxır. Onlar nə zaman cənuba köç etdi ki, özünü qaya yazılarında və tarixi məxəzlərdə təsdiq etdi, yaşada bildi?

Real olan budur ki, coğrafi müqayisələr, linqvistik araşdırmalar, arxeoloji qazıntıların elmi nəticələri, etnoqrafik müqayisələr kəslərin, sakların, oğuzların, buslar və manqların, eləcə də onların hun qolları (hunqurlar, hutuqurlar, hunqarlar) çox qədimdən (e.ə. II minillik) ərazilərimizdə avtohton sakinlər olmuş, şimala hərəkət edərək bir qismi orada məskunlaşmış, çəkişmələrin nəticəsi olaraq bir qismi güclənmiş türk tayfalarının təzyiqi altında geri- öz torpaqlarına qayıtmışdır ki, bu ərazi Bütöv Azərbaycan olmaqla (Şimal, Cənub, Qərb) onların ilk ayaq tutub dünyaya yayıldıqları ərazi idi.

Deməli şimaldan cənuba axın məsələsi ilkin torpaqlara qayıdış idi. Yoxsa Muster mədəniyyətinə aid mədəniyyəti (Tənənəm kəndində Qazma mağara) Naxçıvan ərazisində öz-özünəmi yaranmışdır? «Yox» deyiriksə o zaman bunu e.ə. X-VIII minilliklərdən yaradan elə buranın aborigen xalqları olan türk soylu tayfalar idi və zəngin mənəvi aləmə malik idilər. Bu fikri Tağlar mağarası avadanlıq və alətləri, İrəvan, Zaqros və Arazdan cənuba doğru ərazilərin Muster mədəniyyət və Naxçıvanın Qazmamağarası əşyaları da təsdiq edir.

Təkcə erməni dəyirmanına su tökən bəzi qonşu dövlətlərin tarix və dil qondaran tarixçilərində deyil həm də Azərbaycan

tədqiqatında geniş yer almış bir ideologiyaya da öz fikrimizi bildirmək istərdik. Tez-tez yazılarda belə bir ifadəyə rast gəlirik ki, Naxçıvan İranla sərhəddə olduğundan buradakı məntəqə adları ərəb-fars mənşəlidir. **Niyə biz demirik ki, Naxçıvan İranla deyil, Cənubi Azərbaycanla sərhəddə yerləşir?** İkinci əgər Cənubi Azərbaycan İran dövlətinin tərkibində (bu torpaqların **Vahid Azərbaycan** olacağı günə inanıram və bu inamıma şübhə etmirəm) türk oykonimlərini qoruyub saxlayırsa, xeyir ola, ərazisini farslaşdırma bilməyən bir dövlət kənar dövlətinmi ərazisini farslaşdırdı? Burada türk topooykoniminə qoşulmuş «mehrab», «müslüm», «ərəb» kimi 2-3 söz işğaldan qalma yamaqlardan özgə bir şey deyil və heç vaxt bir dövlət digər dövlətin məntəqə adlarını yaratmır və onun yaranmasına da təsir edə bilmir. İstər Səfəvilər və xanlıqlar dövrü, istərsə də Çar Rusiyası və sovetlər dövrü bu ərazilərə farsların ya da ərəblərin təsiri ola bilməzdi. Deməli oykonimlərdəki yamaqlar islamiyyətlə bağlı ərəblərdən ilişib qalma leksik vahidlərdir ki, bu Orta Asiyada, Şərqi bir çox ölkələrində toponimlərdə bu gün də mövcuddur (Amu Dərya, Sır Dərya hövzəsindəki Molla oğuz qalası, Pir xəzər qışlağı, Cidalı ada gölü və s.kimi sözlərə diqqət edin. Ərəb sözləri oğuz və xəzər tayfa adına qoşulub ki, bu tayfalar islamdan çox əvvəllər mövcud olub).

Şərur rayon oykonimlərinin formalaşmasında iştirak edən e.ə. və eramızın sonrakı dövrlərində yaşamış türk tayfalarının izləri eləcə də yazıyaqədərki dövr elementlərinin bu adlarla toponimləşməsi ərazinin çox qədimdən türk xalqlarına mənsubluğunu qeyd-şərtsiz sübut edən tarixi faktlardır. Məsələ burasındadır ki, zaman-zaman qeyri-milli siyasətin zoruна İrəvan xanlığında özlərinin olmayan dövlətlərini yaradan və adı bəlli olmayan «ermənilər» XIX əsrdən sonra dəyişdirdikləri oykonim adlarının (Minə yaxın) tərkibi Cənubi və Şimali Azərbaycan, Qazax, Türkmən, Uyğur, Qırğız, Tataristan və Sibir türk xanlıqlarının yer adları ilə eynidir. Düzdür son dövrlər bu tarixi həqiqətlər dünyanın bir çox beynəlxalq təşkilatlarına çatdırılmışdır. Lakin əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan xanlığının

ərazisi, 1920-ci il 02 dekabr Daşnak «Ermənistanı» ilə Türkiyə arasındakı «Gümrü» müqavilə şərtləri ilə ermənilərə hədiyyə olunan Zəngəzur mahalından sonra Naxçıvanın düşdüyü acınacaqlı vəziyyət və s. bütövlükdə dövlət səviyyəsində nüfuzlu təşkilatlar qarşısında birmənalı tələb kimi səslənməlidir.

Şərur oykonimlərinə gəldikdə isə zaman etibarı ilə minilərlə ölçülən zəngin tarixə və mədəniyyətə malik bu məntəqələr əcdadlarımızın yaratdığı və bizə ərnağan etdiyi türk-Azərbaycan tamğaları, daş yazıları kimi tarixi keçmişimizə işıq tutan dəlil sübutlarımızdır. Məhz bu sübutlar murdar erməni siyasəti önündə sipərə çevrilməklə müqayisəsiz dərəcədə zəngin mənbələrdir ki, hər birində yenidən arxeoloji qazıntıların aparılmasına böyük ehtiyac var. Məhz bu istiqamətdən, arxeoloji araşdırma və linqvistik təhlillər yolu ilə biz tariximizin, dilimizin görünməyən tərəflərinə işıq tuta bilərik.

ГЕНЕЗИС ДРЕВНЕШАРУРСКИХ ОЙКОНИМОВ (Резюме)

Книга «Генезис древнешарурских ойконимов» посвящена по исследованию ойконимов на территории древнего Шарура. Из источников явствует, что фундамент образования этих ойконимов был заложен в древности. Ибо происхождение и семантика отдельных ойконимов интересовали античных (греческих и албанских) авторов (Страбона, М.Хоренского, М.Каланкайтукского и др.). Более яркое отражение слова «Шарур» находится в армянских и особенно в арабских источниках раннего средневековья. В этом отношении немаловажное значение имеет анонимный персидский памятник «Худуд ал-Алам» X века. При изучении истории шарурских ойконимов особое внимание надо уделить сочинениям Йакута Хамави, Рашид-ад-Дина, Хамдаллаха Казвини, Абд-ар-Рашид ал-Бакуви, Эвлия Челеби, одновременно архивным материалам Турции и др. Изобилующие сведения об ойконимах и этнонимах Шарура имеются в книгах «Обзорная тетрадь Ираванской провинции» и «Подробная сводка Нахчыванской провинции», сообщающие нужные факты о XVI веке. Разные сводки о шарурских ойконимах встречаются и в статистических документах, переписях населения, актах и др. официальных документах, написанных и опубликованных в XIX- начале XX вв., а также в работах видных кавказоведов и в Нахчыванских архивных материалах.

Выявлено, что полную массу ядра шарурской ойконимии составляют тюркские (азербайджанские) этнонимы. Они являются самыми древними, самыми разветвленными и повсеместно распространенными не только в Азербайджане, но и одновременно на территории Средней Азии, в Сибири, Якутии, Закавказье и на других территориях тюркских народов.

При лингвистическом исследовании и сопоставлении лексических единиц, составляющих основу ойконимов Шарура

с лексическими единицами других тюркских народов, нами выявлено, что все названия населенных пунктов этого региона образованы от имени древне тюркских племен как касов, саков, матианцев, бусов, магов и тд. проживших в IV-I тысячелетиях до новой эры.

Исследуя по новым аспектам проблем о появлении саков, огузов, гуннов, шираков, печенегов и других тюркских племен на территории Азербайджана, в том числе Нахчывана установлено, что эти племена не были пришельцами, а были аборигенными населениями этого региона. Все это подтверждается по источникам древних античных историков. Результат этого исследования одновременно отвергает и выдумки армянских нацистов о притязани территории Нахчывана как «армянской земли». Исторические факты, античные источники, археологические находки, относящихся к древним тюркам, проживающим около IV тысячелетия до новой эры на нахчыванской земле не соответствуют требованиям армянских дашнаков.

В книге, кроме изложенных вопросов впервые широко изучены древнетюркские (палеоазербайджанские) фонетические, лексические, лексико-семантические, отчасти и грамматические элементы дописьменного и письменного периодов азербайджанского языка, сохранившиеся и по сей день в составе палео и мезоойконимов Шарура. Их анализы имеют большое значение для изучения нахчыванской земли по историческим, географическим и языковым аспектам. Исследования этих фактов свидетельствует о значительном месте палеоойконимов тюркского (азербайджанского) происхождения в данной ойкосистеме. Языковые единицы, активно участвующие в образовании и формировании шарурских палеоойконимов, и сегодня сохраняют в своих корнях древние языковые единицы азербайджанцев. Все эти письменные памятники имеют немаловажное значение для изучения исторической фонетики, лексики, грамматики и диалектологии

азербайджанского языка, этногенеза, этнографии и т.п. населения данного региона. Выявление таких факторов, с одной стороны, свидетельствует о древности и аборигенности тюркских этносов в данном регионе и об огромных размерах территории его распространения. С другой стороны, эти факты показывают, что система ойконимов Шарура не является продуктом последних столетий, она сложилась и функционировала веками, тысячелетиями.

QAYNAQLAR

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. B., «Maarif» nəşr., 1979.
2. Aşurov S. «Maxta» qədim yaşayış yeri. -Elm və həyat., 1988 № 4.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., Az. Universiteti nəşr. 1989.
4. Babayev A. Naxçıvan MSSR toponimikasında «qara» komponenti. – Azərbaycan onomastikası problemləri. B., 1988.
5. Babayev A. Dilçiliyə giriş. B., 1992.
6. Babayev S. Naxçıvanda «Kitabi-Dədə Qorqud» toponimləri. B., 2002.
7. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. B., 2002.
8. Bağırov A. Naxçıvan MR onomastik vahidlər sözlüyü. B., 2003.
9. Bağırov A. «Naxçıvanda oğuz tayfa adları əsasında yaranan oykonimlər». – Azərbaycan onomastikası problemləri X. B., 2002.
10. Bağırov A. Naxçıvan MR ərazisindəki toponim və hidronimlərin dil mənsubiyyəti. – Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi (konfrans materialları) B., 2004.
11. Bahəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası, I c., B., 1992.
12. Budaqov B.Ə. Toxunulmaz müqəddəslər. – Elm və həyat. B., 1979 № 12.
13. Budaqova Q. Naxçıvan MR toponimləri. B., 1998.
14. Bəndəliyev N., Əliyev Ə. Avropa düzənliyində bəzi türk mənşəli (toponimlər) adlar haqqında. – Azərbaycan onomastikası problemləri. B., 1993 № 4.
15. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlər. B., Azər nəşr. 1989.
16. Cəfərov C. Etnik yaddaşın izi ilə B., 2005.
17. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. B., 1968.
18. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. B., Maarif. 1972.
19. Eyvazov R.H. Əfqanstanda türk mənşəli toponimlər. B., 1995.

20. Əhmədov İ. Üsyan. B., 1998.
21. Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimikasının əsasları. B., 1991.
22. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. B., 1996.
23. Əliyev İqrar. Dağlıq Qarabağ. Tarixi faktlar, hadisələr. Bakı, Elm nəşr., 1989.
24. Ərəb və fars sözlüyü lüğəti. B., Yazıçı nəşr., 1985.
25. Əsgərov N. «Xələc» etnonimi areal türk onomastikasında. – Azərbaycan onomastikası problemləri X, B., 2002.
26. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. B., 2005.
27. Fərzəliyev S.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. B., 1994.
28. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə, B., 1992
29. Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı, Elm nəşr., 2001.
30. Hacıyeva Q. Güney Azərbaycanda yer adları. NDA. B., 2000.
31. Hacıyev T.İ. Azərbaycan paleotoponimikasıdan. Azərbaycan onomastikası problemləri. B., 1988.
32. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. – Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1984.
33. Herodot. Tarixdən parçalar. – Antik ədəbiyyat müntəxəbatı. B., 1991.
34. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, Elm nəşr., 1996.
35. İsrailov R.D., Cəfərov Q.N., Məşədiyev Q.İ. Azərbaycan dilinin onomastikası. – Oçerklər, Bakı-Elm. 1987.
36. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. B., Azərnəşr, 1994.
37. Qeybullayev Q. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair. B., Elm nəşr., 1990.
38. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. B., 1992.
39. Qədirzadə Hacı Qədir. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı-Elm 2003.
40. Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. B., Elm nəşr., 1999.
41. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. B., Nurlan nəşr., 2004.
42. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi I-II, B., Elm nəşr., 2001.

43. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. B., Maarif nəşr. 1977.
44. Qumilyov L. Qədim türklər. B., Gənclik nəşr., 1993.
45. «Kitabi- Dədə Qorqud». B., 1962.
46. «Kitabi -Dədə Qorqud». B., 1988.
47. Məmmədov A. Oğuz səltənəti. B., 1992.
48. Məmmədov A.M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. 1. Şumer-türk leksik paralelləri. – Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1983.
49. Məmmədova F. Azərbaycan (Albaniya) siyasi tarixi və coğrafiyası. B., 1993.
50. Məmmədova F. Bir xalqın taleyindən. Elm və həyat. B., 1989 № 9.
51. Məmməd Hüseyn Vəliyev (Baharlı). Azərbaycan. B., 1993.
52. Mirəli Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B., Yazıçı nəşr., 1989.
53. Mirəli Seyidov. Yaz bayramı. B., Gənclik nəşr., 1990.
54. Moisey Kalankatuklu, Alban tarixi., Mixtar Qoş. Alban salnaməsi. B., Elm nəşr 1993.
55. Naxçıvan MR MDA, f. 23, siy. 1, arxiv 43/44, 11 list.
56. Naxçıvan MR MDA, f. 32, siy. 1, arxiv 44/62, iş № 18, 11 list.
57. Naxçıvan MR MDA, f. 40, siy. 1, arxiv 348/38, iş № 16, 48 list.
58. Naxçıvan MR MDA, f. 23, siy. 2, arxiv 43/44, iş № 21, 29 list.
59. Naxçıvan MR MDA, f. 40, siy. 1, arxiv 133, iş № 11, 28 list.
60. Naxçıvan MR MDA, f. 32, siy. 1, arxiv 9, iş №87, 16 list.
61. Naxçıvan MR MDA, f. 40, siy. 2, arxiv 25/133, iş № 9, 28 list.
62. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. B., Sabah nəşr., 1997.
63. Naxçıvan ensiklopediyası, I cild, Naxçıvan 2005.
64. Naxçıvan ensiklopediyası, I cild, B., 2002.
65. Novruzlu Ə.İ., Bxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. B., Elm nəşr., 1993.
66. Naxçıvan MR siyasi inzibati xəritəsi. Kartoqrafiya fab riki. B., 2003.
67. Oğuznamələr. B., 1993.

68. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı I-II cild. B., Yazıçı nəşr., 1992, 1993.
69. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B., Yazıçı nəşr., 1993.
70. Rzayev F.H. Əlincə vadisi toponimlərdə leksik və fonetik türk elementləri. – Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. B., 2002 № 1-2 (20-21)
71. Rzayev F.H. Bir daha «Xanağa» toponimi haqqında. – Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. B., 2001. № 1-2 (13-14).
72. Rzayev F.H. Ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş bəzi türk toponimləri. – Azərbaycan onomastikası problemləri. B., 2002 X.
73. Rzayev F.H. Əlincə çayı vadisi toponimlərində türk layı. NDA., Naxçıvan 2003.
74. Rzayev F.H. Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində qədim sak türkləri. – Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər (Konfrans materialları) B., Nurlan 2005.
75. Rzayev F.H. «Xoşkeşin» və onunla bağlı toponimlərin etimologiyası. – Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. B., 2000 .
76. Süleymenov O. Az-Ya. B., Azərənəşr, 1993.
77. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1967.
78. Ünsürləməi Key-Kavus ibn İsgəndər «Qabusnamə». B., 1963.
79. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. B., 1993.

RUS DİLİNDƏ

80. Аббаслы М.К. К вопросу о происхождении сефевидов. – Известия АН АЗ. ССР. Серия языкознания и литературы и искусства. B., 1973, №2.
81. Абекян М. История армянской литературы. Ереван. 1975.
82. Абрамзон С.М. Этнический состав населения Северной Киргизии. – «Труды Киргизской археологическо-этнографической экспедиции», вып. IV, М., 1960.
83. Адонц Н.Г. Армения в истории Юстиниана. СПб., 1904.
84. Алиев И.Г. История Мидии. Б., 1960.

85. Алиев И.Г. Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана.- «Очерки по древней истории Азербайджана». Б., 1956.
86. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку-Элм, 1986.
87. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Б., 1974.
88. Армянская анонимная хроника. Перев. З. Бунятова. Б., 1988.
89. Артаманов М.И. Из истории Хазар. Л., 1962.
90. Артаманов М.И. Происхождение скифского искусства. – Советская археология. М., 1968, № 4.
91. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
92. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках раннее средневековье. Б., 1993.
93. Бакыханов А. Гюлистан-и Ирем. Б., Изд. Элм, 1991.
94. Бартолд В.В. Сочинение, т. II ч. I, М., 1963.
95. Бартолд В.В. Сочинение, т. V, М., 1968.
96. Баскаков Н.А. О происхождении этнонима «башкыр». – Этническая ономастика. АН СССР, М., Изд. Наука, 1984.
97. Баскаков Н.А. Нагайский язык и его диалекты. М.- Л., 1940.
98. Бернштам А.Н. Историческая легенда об Огуз кагане. – Советская этнография. М., 1935, № 6.
99. Беккер Е.Г. Южносамодийские гидронимии Томской области. Топонимика Востока. М., 1969.
100. Благова Г.Ф. Исторические взаимоотношение слов «казак» и «казах». – Этнонимия (собранные статьи), М., 1970.
101. Бунятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Б., 1965.
102. Словарь географических терминов и других слов встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. М., 1971.
103. Велиханов Ч.Ч. Собрание сочинений т. I-V, Алма-Ата, 1961- 1972.
104. Величко А. В. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. т. I М., 1904.
105. Виноградов В.Б. Сарматы северо-восточного Кавказа. тр. ЧИНИИ, VI Грозный, 1964.
106. Виноградов В.Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе. – Советская археология. М., Наука, 1965, №1.
107. Гаджиев В.Г. «Дербентнаме» Мирза Хайдара Везирова. М., 1975.

108. Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстан. М., 1991.
109. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. т.1, Баку – Элм, 1991.
110. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Б., 1986.
111. Геродот. История. М., 1971.
112. Грантовский Э.А. Индо-иранские касты у скифов. – XXV Международная конференция востоковедов. Доклады делегации СССР, М., 1960.
113. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.
114. Гукасян В.Л. Об одной древнетюркской письменности. – СТ., 1981, № 5.
115. Гукасян В.Л. Взаимоотношение азербайджанского и удинского языков. АДД. Б., 1973.
116. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.
117. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Б., 1991.
118. Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XI веке. М., 1960.
119. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до нашей эры, III в. нашей эры). Ташкент, 1940.
120. Древнетюркских словарь. М., 1960.
121. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, №2.
122. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. М.-Л., 1956.
123. Дьяконов И.М. История иранского государства и культуры. М., 1971.
124. Дьяконов И.М. Люди города Ура. М., 1990.
125. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван., 1968.
126. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
127. Елифанов П.П., Елифанова О.П. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. М., 1987.
128. Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии. – Сб. Этнонимика, М., 1970.
129. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии. – Ономастика Востока. М., 1980.
130. Заседателева Л. Б. Терские казаки. М., 1974.

131. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952.
132. История Сибир т. I, Л., 1968.
133. История Тувы. М., 1964.
134. История Туркменской ССР, т. I, Ашхабад, 1955.
135. Каулбарс А.В. В низовьях Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи. Атлас Проморьев. Санкт-Петербург, 1833, 3 лист.
136. Капанцян Г.А. Хаяса-колыбель Армении. Ереван, 1946.
137. Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Б., 1977.
138. Кляшторный С.Т. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., Наука, 1964.
139. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М., 1982.
140. Кузмина Е.Е. Бронзовый шлем из Самарканта. – Советская археология. М., 1958, №4.
141. Кызласов Л.Р. История Южной Сибири в середине века. М., 1984.
142. Латышев В.В. Известия древних писателей: греческих, и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, вып. 2. СПб: 1904.
143. Литвинский Б.А. Древние кочевники. «Крыши мира». М., 1972.
144. Маар Н.Я. Избранные работы, т. V, М.-Л., 1935.
145. Малый атлас мира. М., 1985.
146. Мамедов В.В. Известия древних писателей о Скфии в Кавказе. ВДИ., 1984, № 1.
147. Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.). Б., Элм, 1977.
148. Манандян Я.А. О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья.. Ереван, 1944.
149. Манандян Я.А. О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954.
150. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959.
151. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. М., 1956.
152. Меликсетбеков Л.М. К истории появления гуннов в Восточном Закавказье. - Докл. АН Аз. ССР, 1957.
153. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I-II, М., 1987.
154. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. Б., 1979.

155. Морской атлас СССР. М., Изд. ВМФ, т. III, ч. I, 1958.
156. Мубариз Халилов. О происхождении гидронима «Аракс». – Азербайджан ономастикасы проблемляры. Б., 2003, XI.
157. Мурзаев Э.М. География в названиях. М. Наука, 1979.
158. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., 1974.
159. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1985.
160. Никонов В.А. Введение в топонимику. М., 1965.
161. Новоселцев А.П., Пащуто В.Т., Черенин А.В. Пути развития феодализма. М., 1972.
162. Описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург. 1833. Нах. МР, ЦГА, ф. 23, с. 2, д. 43/44, 1874, 11 лист.
163. Парсамян В.А. История армянского народа. Ереван, 1977.
164. Пекарская Г.К. Словарь якутского языка. М., 1959.
165. Пиотровский Б.Б. Ванское царство. М., 1959.
166. Погребева М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. М., 1984.
167. Потопов Л.П. Культура горного Алтая. – Советская этнография, 1946, №2.
168. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I- IV, М., 1893-1911.
169. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, ч. I, М., 1898.
170. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч. II, М., 1898.
171. Рашид ад-Дин. Джамии ат-Таварих. Б., 1956.
172. Руденко С.И. Искусство Алтая и Передней Азии. М., 1961.
173. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, т. I, М., 1974.
174. Серебренников Б.А., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Б., 1979.
175. Смирнов К.Н. Очерки по истории и этнографии Нахичеванского края. Тбилиси, 1934.
176. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, т. I, Л., 1975.
177. Страбон. География. Пер. Г.А. Стратановского. Л., 1967.
178. Султанов Т.И. Корневые племена Приаралья в XV-XVIII вв., М., 1962.

179. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы-этногенез и формирование народа. Б.1990.
180. Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X-XIV вв. С.-Л.,1966.
181. Толстова А.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии и его роль в исторической ономастике. – Сб. Ономастика Средней Азии. М., 1978.
182. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.,1959.
183. Трофимов Т.А. Приаральские саки. – Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 6/12, М.,1963.
184. Турецко-русский словарь. М.,1954.
185. Тугушева Л. Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюан-Цзана. М.,1980.
186. Фрай Р.Наследие Ирана. М.,1972.
187. Ширалиев М.Ш. Кипчакские элементы в азербайджанском языке. – Исследование по грамматике тюркских языков. М., Наука, 1965.
188. Юсифов Ю.Б. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане. Кавказско-ближневосточный сборник, VIII Тбилиси, 1988.
189. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северовосточными странами (Приурмийская зона). ВДИ, 1987, №1.
190. Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зарафшана. – Топонимия Востока. М., 1969.

TÜRK DİLİNDƏ

191. Ali Riza Yasman (Yalçın). Canupta türkmen oymakları. Ankara 1977, 1.. kitab.
192. Bastay S. Sabir türkleri. Türk Tarih Kurumu. Belli cilt V, Ankara, 1941.
193. Balkan Kemal. Kars tarihinin ana hatları. Cilt 12, Ankara, 1984.
194. Besim Atalay. Dıvanü lügat-it-türk. Dizni, I. II. III. cilt, Ankara, 1986.
195. Gültekin Qalibe. Azerbaycanın doğusundaki yer adları. İstanbul, 2001.
196. Emil Esin. Türk kültürü tarihi. Ankara, 1997.

197. Ergin M. Dede-Korkut Kitabı. Ankara, 1958.
198. İsmayıl Hacıyev, Ebülfez Amanoğlu. Tarihde ve günümüzde Nahçıvan. Ankara, 1998.
199. Kırzioğlu Fahrettin. Dede-Korkut Oğuznameleri. I. kitap, İstanbul, 1952.
200. Kırzioğlu Fahrettin. Edebiyyat araştırmaları. Ankara, 1966.
201. Kırzioğlu Fahrettin. 1855 Kars zaferi. İstanbul, 1955.
202. Kırzioğlu Fahrettin. Kars Tarihi. I. cilt, İstanbul, 1953.
203. Oktay Aslanapa. Türk sanatı. İstanbul, Remzi kitabevi, 1997.
204. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara, 1995.
205. Türk Ansiklopedisi, I. cilt, İstanbul, 1946.
206. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I.-II. cilt, Ankara, 1992.
207. Fizuli Bayat. Türk Dili Tarihi. Ankara, 2003.

BAŞQA DİLLƏRDƏ

208. Baylıyev X., Karriev K. Türkmence rusça sözlük. Aşxabad, 1940.
209. Nəfisi S. Fərhəngnameyi farsı. Tehran, hicri 1440.

MÜNDƏRİCAT

Şərur oykonimlərinin tədqiqinə dair qiymətli əsər (önsözəvəzi).....	2
Giriş.....	
I Fəsil.....	7
.....	
Şərur oykonimləri tarixi qaynaqda.....	12
1590-1603-cü illərdə Şərur oykonimlərinə dair məlumatlar....	15
Müasir Şərur oykonimləri.....	16
1590-1603-cü il qaynaqlardakı adlar.....	16
1603-1728-ci illərin Şərur oykonimləri.....	17
Xanlıqlar dövrü və ondan sonrakı illərdə Şərur oykonimləri.....	21
II Fəsil.....	
Şərur ərazisində qədim tayfaları. Kas türkləri.....	34
Qazax türkləri.....	46
Subi türkləri.....	64
Sak türkləri.....	67
Maq-muğ türkləri.....	86
Bus türkləri.....	92
Şirak türkləri.....	98
Peçeneq türkləri.....	114
Oğuz türkləri.....	126
Xələc tayfaları.....	156
Kəngərlər.....	160
Yuti Yuşilər.....	171
Hun türkləri.....	175
Çul tayfaları.....	191
Aral türkləri.....	196
III Fəsil.....	
Son dövr yaranan oykonimlər.....	200
Şərur oykonimlərində yazıyaqədərki dövr fonetik elementləri	204
Şərur oykonimlərində yazıyaqədərki dövr leksik elementləri	211
Nəticə.....	222
Генезис древнешарурских ойконимов (Резюме).....	226
Qaynaqlar.....	229
Mündəricat.....	240

FİRUDİN RZAYEV

Qədim şərrur oykonimlərinin mənşəyi

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

Redaktor: Qədimova A.Ə.
Korrektor: Rüstəмова R.T.
Alxasova Ü.N
Operator: Süleymanova A.E.

*Yığılmağa verilmiş 09.10.2006.
Çapa imzalanmış 04.12.2006.
Şərti çap vərəqi 15,25. Sifariş № 17.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@yahoo.com

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Rzayev Firudin Həsən oğlu 1952-ci ildə Nax.MR Culfa rayonunun Xoşkeşin kəndində anadan olmuşdur. 1983-cü ildə M.F.Axundov adına Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu bitirən F.Rzayev Möhbəli Qasimov adına Xoşkeşin kənd orta məktəbində rus dili müəllimi işləmişdir. Məktəbdə müəllim işləyərkən elmi yaradıcılığa başlamış, 2003-cü ildə “Əlinçə çayı vadisi toponimlərində türk layı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 2004-cü ildə AMEA Naxçıvan bölməsinə işə dəvət olunaraq, Onomastika şöbəsinə müdir təyin olunan F.Rzayev hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini vəzifəsində çalışır.